

The background of the book cover is a vibrant autumn scene. The left and central portions are filled with a dense, textured pattern of orange and yellow leaves, with dark, thin branches crisscrossing through them. On the right side, a vertical strip shows the rough, grey-brown bark of a tree trunk. In the center, a white rectangular box with a thin black border and decorative corner tabs contains the text.

Andrej Božič

PISAVA ŽIVLJENJA

OB PESNIŠTVU PAULA CELANA

Znanstvena monografija je nastala v okviru izvajanja raziskovalnega programa *Humanistika in smisel humanosti v vidikih zgodovinske in sodobnosti* (P6-0341) in dejavnosti infrastrukturnega programa *Centra za promocijo humanistike* (IO-0036) pri Inštitutu Nove revije, zavodu za humanistiko.

Publikacija je izdana s pomočjo sredstev Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.112.2.09-1

BOŽIČ, Andrej, 1980-

Pisava življenja : ob pesništvu Paula Celana / Andrej Božič. - Ljubljana :
Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2022. - (Humanistična zbirka INR)

ISBN 978-961-7014-32-7

COBISS.SI-ID 101209859

Andrej Božič

PISAVA ŽIVLJENJA

OB PESNIŠTVU PAULA CELANA

Ljubljana 2022

ENGFÜHRUNG

STESNJAVA

— POSVETILO —

... in Alenki in mami in očetu in ...

... knjiga, kakršnakoli je,
je, bolj kakor »moja«,
(tudi) vaša:
brez vas je ni,
brez vas me ni ...

★

★

VERBRACHT ins
Gelände
mit der untrüglichen Spur:

Gras, auseinandergeschrieben. Die Steine, weiß,
mit den Schatten der Halme:
Lies nicht mehr - schau!
Schau nicht mehr - geh!

Geh, deine Stunde
hat keine Schwestern, du bist -
bist zuhause. Ein Rad, langsam,
rollt aus sich selber, die Speichen
klettern,
klettern auf schwärzlichem Feld, die Nacht
braucht keine Sterne, nirgends
fragt es nach dir.

★

ZANESENO na
ozemlje
z neprevarljivo sledjo:

trávjje, vsaksebi razpisano. Kamni, beli,
z osenjavami bilja:
Ne prebiraј več - poglej!
Ne pogleduj več - pojdi!

Pojdi, brez sester
je tvoja ura, ti si -
si doma. Kolo, zlagoma,
samo sebe obrača, prečke
plezajo,
plezajo po črnkastem polju, noč
ne rabi zvezd, nikoder
ni zate vprašanja.

I. ENGPÄSSE

— UVOD —

... à toi de passer, vie!

Paul Celan

Skrivnostna govorica pesništva Paula Celana (23. XI. 1920–20. IV. 1970),¹ nemara enega izmed najpomembnejših poetov dvajsetega stoletja, v nemščini – njegovem maternem jeziku – pišočega pesnika judovskega porekla, pesnika, ki je po prestanih preskušnjah in pretresih druge svetovne vojne, po doživetju delovnega taborišča in po grozljivem zločinu holokavsta, po genocidu, storjenem nad njegovim ljudstvom, storjenem nad njegovimi starši, prek krajših postankov, nekajletnega v Bukarešti in nekajmesečnega na Dunaju, usodno zaznamovan z neznosnim in hromečim občutkom krivde preživelega, prišel prebivat v Pariz, kjer si je nazadnje sam vzel življenje, ga prekinil s smrtnim skokom v reko Seno, zdomec in brezdomec obenem, ločen od svojega izvora, iz domovine pregnan v tujino, v tuje okrožje in v tujejezično okolje, prebegel iz rodne Bukovine, iz Černivcev (nemško: Czernowitz; romunsko: Cernăuți; ukrajinsko: Чернівці; rusko, do leta 1944: Чернові́цы, potem: Черновцы́), danes obrobnega ukrajinskega, nekoč cvetočega in bogatega glavnega mesta nekdanje province habsburške monarhije, križišča sprepletanja raznolikih kultur – z znatno in zaznavno udeležbo judovske skupnosti –,² ranjene, zaradi neurij zgodovine

13

1 Za podrobno obravnavo pesnikove življenjske usode, kakor se odzrcalja tudi znotraj njegovega dela, skozenj, prim. (zlasti) knjigo Johna Felstinerja (1936–2017) *Paul Celan: pesnik, preživelec, Jud* (Paul Celan: Poet, Survivor, Jew; 1995), ki jo je leta 2017 v slovenščino prevedel Vid Snoj. Prim. tudi Buck 2020. Ob stoti obletnici Celanovega rojstva je izšel zbornik spominskih pričevanj znancev, sodelavcev in sopotnikov, prijateljev z naslovom *S tujimi očmi* (*Mit den fremden Augen*), s katerim se pesnikova pot zariše na podlagi izkustva drugih; prim. Rychlo 2020.

2 O bogati kulturni, etnični in religiozni raznolikosti Bukovine pred kataklizmami, pred vojnam dvajsetega stoletja pričuje, denimo, *Ilustrirani vodnik po Bukovini* (*Illustrierter Führer durch die Bukowina*) Hermanna Mittelmanna iz leta 1907 (o Černivcih prim. Mittelmann 2008, 63 isl.). O zgodovinskem razvoju judovske skupnosti v mestu Černivci od 15. do 20. stoletja prim. Moskovich 2000.

izmučene in izčrpane romunske pokrajine, z zagonetnostjo in zavezujočnostjo svojega upovedovanja, hkrati zvaobljajočega (se) v svetlost in zamikajočega (se) v temino, z zastrtostjo nepredirne mnogoznačnosti, s pomnoževanjem opomenjenega, z mojstrstvom oblike in z neizprosno vztrajanjem, s prediranjem v prepade človekovega tesnobnega pre-bivanja v svetu, z gostim tkanjem v sebi prelomljenih podob, spričo teže, spričo bremena skopljenih, sibilskih in kriptičnih besed, vedno znova nanovo vračajoč se k temeljnemu izkustvu, skozi katerega raste in za katerega išče izraza, nenehno na skrajnih mejah lastnih z-možnosti, s prosojnim, zgolj zdaleč svetlikajočim se za-upanjem razpeta nad bližavo brezna obupa in niča, na robu tišine, na pragu molka, sklonjena vanj, potopljena vanjo, zastavlja slehernemu bralcu in s tem tudi vsakemu poskusu interpretativnega, razumevajočega in razlagajočega približanja, ne samó smislu celote avtorjevega opusa, pregibom in premenam njegovega razvoja, ali, z njegovega obzorja, znotraj njega, posamezni zbirki in posamični pesmi, temveč občasno le eni sami sintagmi, le eni sami besedi, neznansko, nikdar docela in nikoli popolnoma izpolnljivo, domala neskončno nalogo: bralca – tudi nemškega jezika zelo veščega, celo z njim po-rojenega – in – s poznavanjem literature in kulture po-učene-ga, celo zelo eruditivnega – interpreta, oba z enako mero, postavlja pred vprašanje njiju samih, pred vprašanje omejitev in omejenosti pre-možnosti (sámo-)razumevanja, terja, da jih – ob branju, ob hermenevtičnem naprežanju samem – vselej sámo-kritično pre-mislita in so-mislita, jemlje jima varna in zavarovana, utrjena tla samoumevnosti pod nogami, potuje jih, jih spodmika, s tem ko se sama primika in odmika (miku) lastnosti, se odteguje (ne-posrednemu, ne-posredovanemu) dostopu, daje za-slutiti, ob-čutiti krhkost končnosti, zahteva pazljivost in obzirnost, pripravljenost za pozorno poslušanje, prisluškovanje pomenljivim in pozvenevajočim odtenkom, smiselnim odsenčenjem in zasenčenjem, njenemu glasu, odprtost za vanjo, z njim zbrano prisluhnjenje. S svojim rekanjem, s svojo rečenostjo njeno upovedovanje narekuje do-sledno odgovarjanje njenemu, marsikdaj tujemu, presežnemu nagovoru. Narekuje odgovornost.

Celan se je rodil kot Paul Antschel – njegovo hebrejsko ime, ime, ki naj bi se uporabljalo samo v verskem obredju in ohranjalo ustmeno, je bilo Pessach (prim. Chalfen 1979, 25) –, vendar se je ob prvih revijalnih objavah svojih pesmi v Bukarešti prvič podpisal s psevdonimom, z anagramom romunizirane različice priimka.³ V času svojega življenja je izdal

3 Prva Celanova objava je romunski prevod pesnitve, ki jo je kasneje naslovil »Todesfuge« in je postala ena njegovih najbolj znamenitih, celo razvpitih pesmi: prevod z naslovom »Tangoul morții« (»Tango smrti«) – delo pesnikovega bližnjega prijatelja Petreja Solomona (1923–1991) – je bil priobčen 2. maja 1947 v časopisu *Contemporanul* (o pesnitvi »Todesfuge« in o problematiki njenih prevodov v različne evropske jezike je pri nas – v članku z naslovom »Smrtna rima v prevodih Celanove *Fuge smrti*«, objavljenem v zborniku *Prevajanje besedil iz prve polovice 20. stoletja* [2006] – pisal Evald Koren [1930–2013]). Istega meseca istega leta so v časopisu

sedem pesniških zbirk.⁴ Prvo, z naslovom *Der Sand aus den Urnen* (1948),⁵ je zaradi številnih tiskarskih, a kot takih nerazpoznavnih, smisel bistveno preobražajočih in sprevačajočih napak kmalu po izidu umaknil iz prodaje. S svojo drugo in tretjo zbirko, z zbirkama *Mohn und Gedächtnis* (1952),⁶ ki, kakor pred njo *Der Sand aus den Urnen*, vsebuje nemara eno izmed Celanovih osrednjih, najpogostejše navajanih in največkrat interpretiranih, najbolj znanih pesmi, pesnitev »Todesfuge« – toda šele s to zbirko je pesnitev dosegla širok odmev –,⁷ in *Von Schwelle zu Schwelle* (1955),⁸ je pesnik pridobil prva javna priznanja in pripoznanja, bil navdušeno sprejet pri literarnem občinstvu, obenem zbirki sklepata prvo fazo, zgodnjo stopnjo v razvoju njegovega pesništva. Medtem ko je za pesmi teh treh zbirk (še) značilen dolg, prelivajoč se in valujoč daktilski ali anapestovski, jambski ali trohejski verz, ritmično in metrično strogo urejen, marsikdaj riman, in jih opredeljuje bogata, celobujna in bohotna metaforika, polna razvejanih, eterično vzvišenih podob in nedoumljivih simbolov, pogosto blizu nadrealizmu in poeziji Rainerja Marie Rilkeja (1875–1926) ali Georga Trakla (1887–1914), medtem ko je njihova osnovna in prevladujoča melanholična intonacija počasnega, upočasnjenege teka in zadržanega toka besed, tudi v ljubezenskih pesmih, razpeta med čas in sanje, med pogoltnostjo pozabe in dolžnostjo pomnjenja, grenkega spomina na mrtve, ki so potonili v poplavi zgodovine, v koncentracijskih taboriščih, nepomirljivega in neutolažljivega žalovanja za njimi, budnosti nad njimi in bedenja pri

Agora prvikrat izšle tri Celanove pesmi v nemškem izvirniku (prim. Emmerich 2006, 66). Njegova prva knjižna publikacija je esej o slikarstvu nadrealističnega umetnika, Celanovega dunajskega prijatelja, »Edgar Jené und der Traum vom Traume« (»Edgar Jené in sen o snu«), v knjigi, opremljeni s 30 slikarjevimi podobami, v knjigi z naslovom *Edgar Jené. Der Traum vom Traume* (Edgar Jené. Sen o snu; 1948).

4 V besedilu prvenstveno ohranjam izvirne naslove Celanovih zbirk in pesmi. V opombah navajam tudi slovenske različice, kakršne sta s svojimi pre-pesnitvenimi raz-rešitvami oskrbela Niko Grafenauer in Vid Snoj. Medtem ko je Grafenauer v zbirki *Lirika*, z reprezentativnim izborom pesmi, leta 1985 objavil prvo knjižno predstavitev Paula Celana v slovenščini (prim. Celan 1985), je Snoj – do določene mere z nasledništvom Grafenauerjevih pot utir(j)aajočih poskusov – pred kratkim pripravil prevod domala celokupne pesnikove poetične, prozne in poetološke ustvarjalnosti v dveh zvezkih (prim. Celan 2019b in 2020).

5 Tako Grafenauer kot Snoj naslov zbirke slovenita kot *Pesek iz žar*.

6 Tudi v tem primeru oba slovenska prevajalca izbereta enako, isto možnost: *Mak in spomin*.

7 Prim. *GW I*, 39–42, *GW III*, 61–64 in Celan 1952, 35–39. Prim. tudi *HKA 2-3.1*, 63–66 in 99–102; *TCA/MG* 55–59. Za slovenske prevode prim.: Celan 1966a, 624; Celan 1985, 10–11; Celan 2019b, 62–65. Celanove pesmi navajam po *Gesammelte Werke in sieben Bänden* (*Zbrana dela v sedmih zvezkih*; 2000); citate iz njih v nadaljevanju označujem s siglo *GW*, ki ji sledita, najprej, številka zvezka (rimska številka, prav tako v kurzivi) in, nato, številka strani v njem. Navajam tudi njihovo mesto znotraj posamične zbirke. Historično-kritično – t. i. bonnsko – izdajo Celanovih del (*Werke. Historisch-kritische Ausgabe*) citiram s siglo *HKA* in z oznako zvezka (v kurzivi), tūbingensko izdajo (*Werke. Tübinger Ausgabe*), ki predoča predstopnje, genezo in končno podobo besedil, pa s siglo *TCA* in kratico naslova posameznega zvezka (v kurzivi).

8 Grafenauer in Snoj naslov prevajata kot *Od praga do praga*.

njih, čuječe pričujočnosti rešenih, preživelih pri potopljenih,⁹ čeprav še zavezana tradicionalnim estetskim vrednotam in klasičnim idealom »lepe pesmi«, že z znamenji prvih razpok, znamenji lastne nezadostnosti in nezmožnosti, se (že) v naslednjih dveh zbirkah, *Sprachgitter* (1959) in *Die Niemandrose* (1963),¹⁰ naznanja in nakazuje proti-gibanje, izkustvo krize jezika, stiske zloma govorice spričo neznanskega in neznosnega, neupovedljivega trpljenja, spričo tišine okrog nje in znotraj nje same, zato v ospredje, ob spet, toda tokrat drugače povzetih temah ljubezni, tesnobe nič in nič smrti in ob vsepričujočem, a zakritem in zastrtem motivu, temnem tonu holokavsta, mnogokrat stopajo, v marsikateri pesmi, avto-poetološka vprašanja, z njimi sprepletene in prepredene vztrajno spraševanje o možnostih in nemožnostih pesnjenja po Auschwitzu, o odgovoru na perspektivo množičnega uničenja z atomsko bombo, o ogroženosti človekove eksistence v času svetovne noči, v času zatemnitve sveta: nekdanji razprostranjeni razslojenosti in pletežu podob se zoperstavlja zgoščanje, pritikanje in stikanje in dotikanje, prekrivanje raznoterih, celo protislovnih pomenov, krčenje in raznašanje, »plastenje« pomenskega v planju smisla, v njegovem odstiranju in v njegovem zastiranju, razkrivanju in skrivanju, pesmi postajajo bolj in bolj fragmentarne, razdrobljene, raztrgane znotraj sebe in s sabo razklane, s svojim zaklinjanjem in s svojim priklicevanjem, kjer si po-govorni in po-knjiženi jezik in tudi jeziki različnih strokovnih področij prihajajo nasproti, si stojijo ob strani in se srečujejo znotraj skupnega prostora, za-zvenijo z nenavadno polifonijo, se večkrat približajo, na eni strani, enigmatičnim, preroško poantiranim in paradoksalnim izrekom in, na drugi strani, molitvi, obrednosti (njenih) obrazcev, zdaj blasfemično in sramoteče, krivoprisežniško, zdaj spet s pristnim religioznim občutjem numinoznega, presežnega, nečesa, tistega povsem drugega in povsem drugačnega, raz-ločenega,¹¹ njihov verz, »prosti« verz, v katerem rima nastopi samo poredkoma, kot oddaljen odmev, ruševina in preostanek, ostalina preteklosti, ali samo z namenom parodičnega posnemanja in ironičnega prevračanja, postaja krajši in krajši – neredko verzno vrstico zavzema zgolj samotna beseda ali zgolj njen samcat okrušek –, nekdanjo pretežno podredno vezavo in navezovanje, nizanje pesemskih povedi nadomešča parataktična gradnja, kompleksna zgradba lesketajočega se kristala s tisoč fasetami, s tisočerimi odtenki, kakor da bi se besede prehitevale, se gnetle med seboj, se

9 Prim. naslov – in vsebino – knjige *Potopljene in rešene* (*I sommersi e i salvati*; 1986; slov. prev.: 2003) Prima Levija (1919–1987); prim. tudi njegovo pričevanje o izkušnji koncentracijskega taborišča Auschwitz v delih *Ali je to človek* (*Se questo è un uomo*; 1947) in *Premirje* (*La tregua*; 1963), slovenski prevod katerih je izšel skupaj, v eni knjigi (Levi 2004).

10 Pri prevodu obeh zbirk Snaj prevzame Grafenauerjeva predloga: *Rešetka jezika* in *Nikogaršnja roža*.

11 O razmerju med pesništvom in molitvijo, o njuni bližini in daljavi v Celanovem ustvarjanju prim., denimo, Camera 1997.

prerivale, se vrinjale druga pred drugo, si v prekrivajočih se nanosih jecljaje same padale v besedo, se medsebojno o(ne)mogočale, s svojo resnobno igro, igro onkraj igrakanja, igro na vse ali nič, na življenje in smrt, obnemogle in zamolkle preprečevale sleherni razmah v razsežnejšo podobo, sredi molka, v njem in iz njega, skozenj narekovale obmolknjenje govorice. Narekovale govorici, da lastni molk, lastno o-nemênje, svojo nezmožnost in svojo nezadostnost pre-vzame nase. Spoprijem in spopad z vprašanji pesniške govorice, nikdar odločljiv, nikoli dokončan spopad in spoprijem z njo sámo poteka in se godi, dogaja iz nje same in v njej sami, skoznjo, pesem je prostor in prizorišče tega boja, krčevite borbe pesništva s samim seboj, pesem je njegova naplavina. Radikalna postavitev govorice, pesniškega snovanja nasploh pod vprašaj terja premeno pesnjenja, spremembo diha. Nujo in nujnost pre-obrata diha, pre-diha (*Atemwende*) je Celan naznačil in utemeljil leta 1960 v govoru z naslovom »Der Meridian«¹² ob podelitvi nagrade Georga Büchnerja, najodmevnejše nemške literarne nagrade: skozenj klije njegova pozna poezija, skoz možnost pre-obrata, na poti k njemu, med potjo, z njegovega, četudi komajda začrtujočega se vidika, označenega z njegovo odsotnostjo, ozarjenega z njegovim odbleskom, klijejo in rišejo njegove senčne zarise pesmi, objavljene v zbirkah *Atemwende* (1967) – zbirka se s svojim naslovom brez dvoma izrecno navezuje na govor – in *Fadensonnen* (1968),¹³ in, navsezadnje, zadnje, postumno priobčene pesmi iz zbirk *Lichtzwang* (1970), *Schneepart* (1971) – obe je sicer uspel urediti pesnik sam, a samo prvo izmed njiju je tudi pripravil za tisk – in *Zeitgehöft* (1976),¹⁴ formalno izbrušene in izčiščene pesmi, prosojne, polne zapletenih šifer, tako rekoč, zaklenjene z njimi, grenke in rezke, a povsem predane, na milost in nemilost, ne-možnosti nečesa drugačnega, drugega, pesmi popolne in skrajne človeške izpostavljenosti in izročenosti, človekove ranjenosti in ranljivosti, njegove minljivosti, njegove po-končnosti, tesnobe samote in brezupa osamljenosti v tujem svetu, iz-vrženosti v tujino in v tujstvo sveta.

Razvoj Celanovega pesništva v celoti, v njegovi celovitosti, v enovitosti njegovega raz-vitja, sta, kljub njegovim spremembam, pre-gibom in pre-lomom znotraj njega in natanko zaradi njih, zaradi vztrajnega in nepopustljivega poglobljanja njegovih dimenzij, odločilno zaznamovali in ga bistveno določata dve, notranje medsebojno povezani in tesno sprepleteni stalnici: dvojje razsežij na samem sebi enkratnega, znotraj dvojnosti enotnega, enega

12 Prim. Celan 1961, *GW III*, 187–202. Prim. tudi *HKA 15.1*, 33–51 in *TCA/M*, 1–13. V Grafenauerjevem prevodu je govor izšel v številki 7-8 *Nove revije*; prim. Celan 1982/83, 786–792. Prim. tudi Snojev prevod v: Celan 2020, 884–902.

13 Medtem ko Grafenauer naslova zbirk *Atemwende* in *Fadensonnen* v slovenski jezik pesniško prenaša kot *Predih* in *Vlaknasta sonca*, ju Snoj nekoliko bolj dobesedno sloveni kot *Obrat diha* in *Nitna sonca*.

14 Poslednjim Celanovim zbirkam Grafenauer, na eni strani, podeljuje naslove *Pritisk luči*, *Snežna delnica* in *Zadvorje časa*, medtem ko jih Snoj, na drugi strani, prevaja kot *Prisila luči*, *Snežni part* in *Dvorje časa*.

izkustva, njegove dvo-edin(stven)osti: na eni strani izkustvo holokavsta, preganjanja in poskusa popolnega izničenja, uničenja in izbrisa judovskega ljudstva, izkustvo enotnosti zgodovinskega in osebnega trpljenja, enotnosti, poosebljene v usodi njegovih staršev – zlasti matere –, umorjenih v nacističnem delovnem taborišču, v Transnistriji, v Ukrajini (prim. Jamme 1993, 216), izkustvo, ki se ga ne dá re-prezentirati in ki se ne pusti upodobiti ali upovedati, povzeti z besedami, in zato nikdar ne nastopi, ne more nastopiti – niti v »Todesfuge« – izrecno, kot predmet preprostega pesniškega opisa, ostaja, pritajeno, podtalno, kot živa, nezaceljena in nezaceljiva rana, kot zapoved spominjanja in pomnjenja, kot s-pomnjenje, ustanavljanje, za-snovanje spomina, nemí in tli v neimenljivem, neupovedljivem, a vendarle preveva vse pesnikovo upovedovanje, vse besede in vsa imena, veje skoznje, in, na drugi strani, iz njega izhajajoče izkustvo izkoreninjenosti, deteritorializacije in ekspatriacije, brezdanje in blodnjave groze govorice, obenem materinske, materine in morilčeve, morilske govorice, izkustvo omadeževanosti, skvarjenja in spačenja, skazitve, ki govorico, ki pesem sámo pri-sili in pri-žene na pot, v iskanje odgovorov, v iskanje razgovora: k drugemu.

Dialoškost je ena izmed temeljnih potez Celanove poezije, eden izmed njenih osnovnih poetoloških principov – večina njegovih pesmi je napisanih v drugi osebi ednine –: ko reka »ti« in ga kliče, pesem imenuje, nagovarja – koga? sámo sebe? pesnika? bralca? ljubljeno osebo? bližnje? mrtve? ne-koga ali ne-kaj povsem drug(ačn)ega, od vsega (drugega) razlikovanega in različnega, raz-vezanega? ab-solutnega? (judovskega?) boga? – drugega: spet in spet, skoraj s sleherno pesmijo zastavlja vprašanje, kdo sem jaz in kdo si ti, ga razpira, drži, zadržuje in vzdržuje ga v odprtosti vprašljivosti. Iz nagovarjajočega načina govorjenja in v njem se dialoškost razgrinja in razširja v dveh proti-smereh, proti-tokovih, ki se zlivata v eno, v pesem: navzven in navznoter. Celan – resnično pravi *poeta doctus* – v svojih pesmih, vanje, mnogokrat arheološko, etimološko prevzema, dobessedno navaja ali alkimistično preobraža, besede (iz) različnih jezikov – tako francoščine kot angleščine in drugih modernih jezikov, latinščine ali, navsezadnje, hebrejščine in jidiša –, preobraža, navaja in prevzema skovanke, sintagme in frazeme različnih idiomov, žargonov in rab, njihove jezikovne iz-najdbe, od znanstvenih – botaničnih, geoloških ali medicinskih – do filozofskih, od religioznih do profanih, celo povsem banalnih, jim podeljuje nov smisel in drug pomen,¹⁵ in, predvsem, nenehno stopa v razgovor s tradicijo poezije, s pesniškim izročilom, z njegovim sporočilom, v razgovor s pesniki in s pisatelji, tako s svojimi sodobniki

15 Pogosto se izkaže, kot so, ob različnih pesmih, pokazali mnogi preučevalci Celanove poezije, da kakšen izraz, beseda, ki se, na prvi pogled, zdi neologizem, novotvorba, to v resnici ni, temveč je del terminologije kakšnega strokovnega področja, je navedek: citat.

kot s svojimi predhodniki, z velikani sočasnosti in minulosti, kakršni so Friedrich Hölderlin (1770–1843), Franz Kafka (1883–1924) ali Osip Emiljevič Mandelštam (1891–1938): marsikatera Celanova pesem je nastala, tako rekoč, med branjem, kot pesniški odgovor na nagovor, spodbudo prebranega.¹⁶ Obenem Celan neprestano, brez prenehanja obnavlja in prenavlja, premišlja in osmišlja, v nekakšnem notranjem pogovoru s samim seboj, svoje lastno pesniško snovanje v skorajda nečloveškem naporu, da bi z njim in skozenj upesnil nezaslišano trpljenje in trpko nemoč govorice: o tem pričajo mnogi besedni, motivni in tematski drobci, ki se, iztrgani iz prvotnega, izvirnega kon-teksta, kjer so prvič nastopili, nenadoma in presenetljivo, kot odkruški, po-vrnejo, ponovno vzniknejo, bodisi odkrito ironizirani ali sarkastično sprevrnjeni bodisi nadalje izpeljani ali razviti naprej, preobraženi: predrugačeni: drugačni, pravzaprav (kot) drugi. Sovpadanje, stikanje in stekanje, srečevanje, konvergenca v divergenci in divergenca v konvergenci so- in nasproti-postavljajočih (se), komplementarnih dialoških gibanj, gibanja navzven in gibanja navznoter, gibanj prevzemanja tujega in povzemanja lastnega v razgovoru z njima, zadiranje tujega v lastno in prediranje lastnega v tuje, neznanega v znano, znanega v neznano, potujevanje lastnega in prilaščanje tujega, s-prepletanje lastnega in tujega, prekrizanja in navzkrižja, hiazma v hkratnosti bližine in daljave med njima, njune razmreženosti, v kateri se meje med njima zabrisujejo do nerazpoznavnosti in ki opredeljuje nastajanje in dogajanje pesmi, njen edinstven, enkraten dogodek, Celanovi pesniški govornici, njenemu glasu, vtiskuje pečat večglasnosti in mnogoglasja, polifonije, razvezuje dialog v polilog in s tem dodatno zaostrojuje vprašanje pogojev (in) možnosti pristopa, poti približevanja k njej.

V plastovitem, raznoplastnem in razplastenem, mnogopomenskem in večsmiselnem zvenenju Celanovega pesništva predstavljajo motivi in teme – pogostokrat kot (ne-posredni) navedki (iz) pre-branega –, ki izhajajo iz zgodovine filozofije in iz literarne zgodovine, iz njunih tradicij in tudi predvsem iz njunega sodobnega dogajanja, dvoje pomembnih virov, navdihov zanj in njenih bistvenih razsežnosti, njenih poglobitnih plasti. Celan ni bil samo neznansko razgledan poznavalec literarne umetnosti, raznolikih zgodovinskih in sočasnih struj, usmeritev in tokov znotraj nje, temveč tudi zvest in natančen bralec filozofije, kakor priča obsežna knjiga *La Bibliothèque philosophique. Die philosophische Bibliothek (Filozofska knjižnica; 2004)*, v kateri so naštet vsa filozofska dela, ki jih je posedoval – skorajda

16 Na tem mestu velja omeniti, da je bil Celan izvrsten prevajalec. Prevajal je, mdr., iz francoščine, italijanščine, angleščine in ruščine, prevajal je Williama Shakespeara (krščen 1564–1616), Aleksandra Bloka (1880–1921), Giuseppeja Ungarettija (1888–1970), Mandelštama, Sergeja Jesenina (1895–1925), zlasti pa francoske avtorje: Arthurja Rimbauda (1854–1891), Paula Valéryja (1871–1945), Henrija Michauxa (1899–1984) in Renéja Chara (1907–1988). Celanovi poglobitni prevodi so, skupaj z izvirniki, združeni v dveh zvezkih *Zbranih del*: prim. *GW IV* in *GW V*.

500 knjig v šestih jezikih, kar je sicer zgolj del, desetina Celanove celotne knjižnice (prim. Celan 2004, 751 isl.) – in ki zajemajo domala celotno zgodovino »zahodne« filozofske misli – od antičnih začetkov do modernih miselnih zasnutkov, od starogrških predsokratikov prek srednjeveških teologov do filozofov post-strukturalizma in fenomenologije, s posebnim poudarkom na ruskih mislecih in mislecih judovskega rodu – in ki segajo tudi na področja (daljno-)»vzhodnih«, azijskih »filozofij«, in v kateri je zbrano vse, kar (si) je v njih podčrtal ali (si) zapisal vanje.

V razpravi se gibanju in vzgibanosti Celanove pesniške govorice, ki s svojim pripuščanjem soobstajanja in soočenja, so-slišja in so-pripadnosti raznoterega in raznorodnega, obenem, hkrati lastnega in tujega, njihovega medsebojnega prežemanja in prelivanja, njihovega pre-(s)kritja znotraj tudi ene same besede, pre-šiva(nja) upovedanega in neupovedanega, nemara neupovedljivega, glasu in tišine črke, njenega pomena in njenega molka, njenega ne-smisla, onkraj motivnih krajev in tematskih okrajev po-krajin(e) pesmi razpira prostor za drugo in za drugačno, globljo in globinsko, komajda pristopno razsežnost, skušam, izhajajoč iz dialošкости kot njenega osrednjega in središčnega, temeljnega avto-poetskega »principa«, interpretativno približati z razprostiranjem (implikacij in konsekvenc) filozofskih in literarnih spodbud, pobud zanjo, z razpiranjem filozofskih in literarnozgodovinskih kontekstov, inter-tekstualnih navezovanj in povezav, vezi, kolikor in kakor se zrcalijo skozi samo: prehajajo (skoz) njen tekst.

Ozirajoč se na inter-(kon-)tekstualno obzorje celote, si za stečišče, osrčje obravnave Celanove ustvarjalnosti jemljem cikel oziroma, bolje, pesnitev »Engführung«.¹⁷ »Engführung«, pesnitev, ki s svojimi devetimi pesmimi, s svojimi devetimi deli, z zvezdicami raz-(z)vezanimi »partijami«, prepleta pričujoče razmišljanje, prekinja in prevezuje njegov po-tek, ga nosi, ga uokvirja in se tako – s so-postavitvijo nemškega originala in mojega prevoda, s so-postavitvijo, implicitno in latentno proti-igro pesmi same in k njej spadajočega interpretirajočega komentarja – spleta, je z njim znanprej spletena, stopa predenj, pred posamezna poglavja, jih spaja med seboj in s tem pristopa vanj(e), v njihovo, v njegovo strukturo in v njegovo, v njihovo vsebino, je Celan napisal v času med 21. julijem 1957 in 3. novembrom 1958 in jo, kot sklepno, za-ključno pesem, vključil v zbirko *Sprachgitter*.¹⁸ Kakor naznanja-

17 Prim. *GW I*, 195–204 in Celan 1959, 55–64. Prim. tudi *HKA 5.1*, 59–68 in *TCA/SG*, 87–101. Grafenauer naslov pesmi sloveni kot »Stretta« (prim. Celan 1985, 48–59), Snoj kot »Stesnitev« (prim. Celan 2019b, 316–333).

18 Prim. opombo Barbare Wiedemann v knjigi *Die Gedichte (Pesmi)*, komentirani izdaji vseh Celanovih pesnitev v enem zvezku (Celan 2005a, 667); prim. tudi novo izdajo knjige s posodobljenim komentarjem: Celan 2018, 772–779. Celan si je natančno in dosledno, vse od zloglasne »afere Goll« v petdesetih in na začetku

ta izpostavljen položaj pesnitve znotraj zbirke in njen naslov sam, zavzema »Engführung« v Celanovem pesništvu posebno in odlikovano, izjemno mesto: ni samo njegovo najdaljše in nemara najkompleksnejše pesniško delo, temveč s tem, ko pusti, da z(a) naslovom lahko za-slišimo takó strokovni, glasbeni tērmin za tematsko izpeljavo, vōdenje (dveh ali več) glasov pri fugi, njihovo prekrivanje in njihovo prehitevanje, stopnjevanje z vzajemnim zgoščanjem njihovega raz-(s)tikanja,¹⁹ kot gibanje zožitve, stesnjujoče (se) stesnjava, tesnobe do-hoda v razpoko tesni in od-hoda iz nje, pre-hoda – pre-vitja in pre-voja – skoznjo, na eni strani, napotuje nazaj, na (že) prehojeno, (že) izhojeno pot, jo, kot obnovitev in kot ponovitev, kot prenovitev, nov odgovor na problematiko »Todesfuge«, razgovor z njo, njen kontrapunktični pendant, ne njen odpoklic ali zanikanje in ne zavrženje ali njen preklic, sprejme nase in skozse strni, in, na drugi strani, napotuje naprej, s svojim večglasjem, s po-enotenjem (znotraj) različnosti, s pozvanjanjem in odzvanjanjem, z zvenenjem, s pri-glašanjem in s preglaševanjem, z oglašanjem mnogoterih, raznoterih glasov,²⁰ utir(j)a pot v (še) neprehojeno, (še) neizhojeno – morda, kdove, v tisto neprehodno sámo –, pot v pri-hodnje: za óno prihajajoče, za pri-hod. Kasneje, v govoru »Meridian«, Celan namreč spet poudari misel o poti v ožino, skoznjo, in zlasti v svojih pripravljalnih zapiskih zanj in v

šestdesetih let – gre za neupravičene in neutemeljene poskuse diskreditacije, gre za obrekovanje, sprva napol zasebne, nato javne očitke in obtožbe Claire Goll (1890–1977), vdove po pesniku Yvanu (oz. Iwanu) Gollu (1891–1950), da je Celan plagiral pesmi njenega moža, obtožbe in očitke, »utemelje(va)ne« in »upraviče(va)ne« z zavestno manipulacijo Gollove zapuščine –, afere domala neslutelih razsežnosti, ki je ogrozila njegovo tako ali tako krhko psihično zdravje, zapisoval datume nastanka svojih pesmi in včasih celo zasnutkov zanje, vendar teh datumov v zbirkah ni objavljajl: priložnost, okazionalnost nastanka, radikalno časovno, časno naravo svoje pesmi, je, tako rekoč, zabilisal. Kolikor pesmi iz zbirke *Sprachgitter* nastajajo v času trajanja »afere Goll«, med njenima dvema razmahoma, dvema fazama, med prvimi pismi Claire Goll različnim urednikom in kritikom (od leta 1953 dalje) in obsežno časopisno kampanjo (1960–1962), jih lahko, vsaj v določeni meri, beremo in razumemo, njihovo spremenjeno govorico, spremembo v njihovi govorici, kot pesniški odgovor nanjo, kot u-govor in proti-govor, kot proti-besedo. Prim. dokumentacijo, ki jo je v knjigi z naslovom *Paul Celan – Die Goll-Affäre. Dokumente zu einer »Infamie«* (Paul Celan – Afera Goll. Dokumenti k neki »infamiji«, 2000) zbrala in uredila Barbara Wiedemann.

19 Grafenauerjeva prepesnitev (zlasti njen naslov) posebej poudarja navezavo na glasbo; prim. prevajalčevo pojasnilo v: Celan 1985, 166–167. Prim. Celan 2005a, 667 in Celan 2018, 773.

20 Enotnost – posameznih »partij« – pesnitve – in s tem njenih glasov? – je poudarjal tudi Celan sam: stavcu zbirke je pri korekturi na pole s prelomom namreč zabeležil in podčrtal – in obenem izpostavil pomen zvezdic –: »Engführung je ena sama pesem. Posamezne partije se morajo navezovati ena na drugo. Zvezdice po možnostmi postaviti nad posamezne partije (ne, če nova stran, na konec predhodne! [Engführung ist ein einziges Gedicht. Die einzelnen Partien müssen aneinander anschließen. Sternchen möglichststen über die einzelnen Partien setzen (nicht, wenn neue Seite, ans Ende der vorhergehenden!])« (nav. po: HKA 5.2, 297). Napotilu glede zvezdic sledi tudi, neupravičena in neopravičljiva, raz-delitev pesnitve v okviru pričujočega razmišljanja, raz-delitev, ki želi poudariti – ne?-samoumevno? – predhodnost in prednost – in presežnost – govorice pesmi v njeni celovitosti in enovitosti pred kakršnim koli in pred slehernim, vedno zgolj naknadnim govorom o njej, ob njej.

svojih drugih poetoloških fragmentih večkrat, zmeraj drugače začenjajoč (ga), zmeraj podobno pre-skušajoč (ga), variira razmišljanje o pesmih kot o (ozkih) prehodih (*Engpässe, Durchgänge*),²¹ razmišljanje, ki (si) ga ponazarja – in različno »prevaja«, zdaj kot nalogo, za-dano življenju samemu, zdaj kot za-dolžitev, dolg pesnika samega oziroma bralca (do) njegovih pesmi, njegovega, njunega življenja – s francoskimi besedami, z vzklikom: »/.../ à toi de passer, viel! [/.../ preiti moraš, življenje!]*»* (TCA/M, 103).

»Engführung« kaže nazaj in kaže naprej, sežema preteklo in najavlja prihodnje, spenja ju v eno, eno zasnutje vpenja v drugo, prepenja brezno med njima, razpenja meridian, z njo in ob njej, skozi se (nam) razpira pogled tako v začetniško, zgodnje kot v zrelo, pozno Celanovo pesništvo – v njegov »je bilo« in v njegov »je« in v njegov »bo«, v njegov »ne-kdaj« –, ona sama je njun prevoj, je prevoj v njegovem razvoju. »Engführung« je pesem pre-mene. Je prehod. Predih.

S postopnim, slojevitim približevanjem h govorici Celanovega pesništva, s sprejemanjem na-govora in pri-govora posameznih pesmi, zlasti pesnitve »Engführung«, z vstopanjem iz razgovora in z izstopanjem v razgovor, s sestopanjem k njihovih zožinam, s prehodom skozi, želim, na eni strani, opredeliti nekatere temeljne teme in motive, vzgibe zanje in za Celanovo poezijo v celoti, razgrniti poglobitve za-rise in ob-rise njenih filozofskih in njenih literarnozgodovinskih kontekstov, pri čemer v razpravo pritegnem tudi pesnikove avto-poetološke zapis(k)e in posebno pozornost posvetim tako njegovemu odnosu do lastnega judovskega porekla kot zagonetki ne-prevedljivosti, recepcije in odmeva njegove ustvarjalnosti na Slovenskem, in, na drugi strani, predvsem razpreti osrednjo, središčno problematiko pesnikovega dela: problem ne-(z)možnosti pesniškega jezika, da (nam) daje videti prikazovanje, pri-kaznost sveta, problem njegove sveto-tvornosti, ne-upravičenosti in ne-opravičljivosti pred drugim, bližnjim, problem govorice tako v odnosu do pisave in do molka, njene spetosti z njima in njene razpetosti med njima, kot v odnosu do časa in do časovnosti, časenja zgodovine. S tako zasnovano obravnavo želim – vsaj s skopo skico – začrtati, razmeriti prostor odprtosti globoko- in daljno-sežnega, odločilnega in določilnega vprašanja o razmerju med poezijo in filozofijo, med pesmijo in pojmom, o njunem sosodstvu, o vzajemnosti njune vzporednosti, vprašanja o tem, ali med pesnjenjem in mišljenjem, znotraj njunega odnosa, ne-so-(raz)merja, kljub vsem razlikam, kljub vsem podobnostim, obstaja skupna mera, vprašanja, ki sega v splošno okrožje dogajanja literature in filozofije v dvajsetem – in tudi v enaindvajsetem – stoletju, njunih tokov, kolikor se bistvenostno stekajo in raztekajo znotraj pre-isk(ov)anja fenomena jezika, in ki razpravi,

21 Prim. Celan 2005c, 23 in TCA/M, 120.

kot vodilna pobuda zanjo, zastavlja nalogo, da ga načelno so-misli, teoretsko pre-misli, da ga s približevanjem Celanovemu pesništvu samim, z refleksijo, z interpretativno prakso ob njem sámo, pre-vzame nase: takó jo umešča v vmesni prostor, v medprostor – vmesje na presečišču – literarne – tako literarnoteoretske kot literarnozgodovinske – in filozofske vednosti.

V skladu z zastavljenim poljem problemskih sklopov sem pričujočo knjigo razdelil na osem poglavij.²² Uvodoma naznačenemu zarisu razvoja Celanovega pesništva, njegove dia-loškosti, sledi, najprej, metodološka obravnava hermenevtičnega vprašanja interpretacije pesniškega besedila z vidika njegovega soočenja s teorijama diseminalne dekonstrukcije in fenomenologije responzivnosti. Tretje poglavje je posvečeno opredelitvi poglavitnih potez Celanove poetike, kakor jo je pesnik zasnoval zlasti v govoru »Meridian«. Medtem ko, izhajajoč iz problematike razmerja med pesnjenjem in mišljenjem, v četrtem poglavju poskušam s spraševanjem o pesnikovem odnosu do misli Martina Heideggra (1889–1976) razgrniti filozofski kontekst Celanove ustvarjalnosti, se v petem, tematizirajoč temeljne značilnos-ti citata znotraj nje, osredotočim na njen literarnozgodovinski kontekst, to pa tako, da v ospredje postavim pesnikovo nanašanje na usodo in na delo Osipa Mandelštama. Z inter-pretacijo izbranih pesmi razbirajoč načine, kako konteksti Celanovega pesništva prehajajo skoz zožino besedila, kako sami postajajo njegov tekst, z obzorja njegovega pojmovanja lastnega porekla začrtam, v šestem poglavju, tudi kontekst njegovega judovstva. V sed-mem poglavju se zaobrnem k vprašanju recepcije Celanovega opusa na Slovenskem, po-sebej pri Niku Grafenauerju (1940). Sklepno poglavje, slednjič, na podlagi prehojene poti, prinaša razmišljanje o pesnitvi »Engführung«.

Toda: kako, na kakšen način naj se približam(o) Celanovi pesnitvi in njegovemu pes-ništvu, njegovi poeziji in njegovi poetiki, njegovi, njuni, njeni govorici? Na kakšen način, kako naj, v kroženju od kon-tekstov teksta do tekstov kon-teksta, do besede pripustim(o) tekst sam, njegovo teksturo? Ali se znotraj takšnega, tako za-snovanega gibanja inter-pretacije (ne) naznanja nujnost proti-gibanja, nuja dekontekstualizacije, če naj bi beseda besedila, skozenj samega, na koncu, na začetku kon-tekstualnih obkrožanj, če-tudi brez (za-ključne) zaokrožitve, govorila? Ali (ne) z-more (še)le dvojna in dvojnostna, dvo-edina vzgibanost de-kontekstualiziranja – ne pojasnjevanja in ne razjasnjevanja, temveč puš-čanja sámo-jasnjenja (ne-smisla) besedila z besedami (raz-umevajoče) razlage –, ko skuša

22 Delo predstavlja nekoliko razširjeno, s številnimi pridobljenimi spoznanji spopolnjeno različico doktorske disertacije z naslovom *Pesništvo Paula Celana v filozofskem in literarnozgodovinskem kontekstu* (2013), ki sem jo pripravil pod mentorstvom prof. dr. Matevža Kosa in prof. dr. Deana Komela. Obema so-mentorjema se iskreno zahvaljujem za požrtvovalno podporo in prijazno pomoč.

spre-govoriti ob pesmi, o njej, od-govoriti njenemu pri-govoru in njenemu na-govoru, ne-mara celo u-govoru, jo za-slišati z njeno zamolklo mnogopomensko mnogoglasnostjo? Kaj (sploh) pomeni: (misleč) prisluhiniti (glasu) pesmi? Po-muditi se – biti – *ob* govorici – Celanovega (in slehernega) – pesništva?²³

23 Na večglasje Celanovega pesništva, na – z njim vz-postavljajoče se, z njim so-postavljeno – vprašanje ne-možnosti njegove ne-prevedljivosti za sleherni razumevanje, vanj, želijo opozoriti in ju ponazoriti tudi, na eni strani, naslovi poglavij, zapisani v nemškem izvirniku, in, na drugi strani, izbor mottov, epigrafov k njim. Natanko zaradi tega, zaradi po-množitve inter-(kon-)tekstualnega pre-obilja, v nadaljevanju – namesto navajanja obstoječih – predlagam svoje lastne poskuse prevajanja citiranih Celanovih pesmi in – z njimi, med njimi – pesnitve »Engführung«. O vprašanju (interpretacije) pesniških kon-tekstov prim. tudi Božič 2019.

★

Nirgends

fragt es nach dir -

Der Ort, wo sie lagen, er hat
einen Namen - er hat
keinen. Sie lagen nicht dort. Etwas
lag zwischen ihnen. Sie
sah nicht hindurch.

Sah nicht, nein,
redeten von
Worten. Keines
erwachte, der
Schlaf
kam über sie.

★

Nikoder

zate vprašanja -

Okraj, kjer so legli, ima
nekakšno ime - nima
nikakšnega. Niso legli tja. Nekaj
je leglo mednje. Skoz
to niso videli.

Ne, niso videli,
govorili so o
besedah. Nobena
se ni zbudila,
sen
jih je prešel.

II. IM GEHEIMNIS DER BEGEGNUNG

— HERMENEVTIČNO VPRAŠANJE INTERPRETACIJE PESNIŠTVA —

La poésie ne s'impose plus, elle s'expose.

Paul Celan

Vprašanje interpretacije, načina obravnave slehernega besedila, tako znanstvene monografije kot filozofskega traktata, preproste časopisne notice ali – nenazadnje, z izrazito ostrino, zavezujoče zastavljeno – literarnega dela, besedne umetnine kot umetnine (iz) jezika, (iz) govorice, bodisi najkrajšega, impresijsko strnjenega in lirskega utrinka bodisi obsežnega, kompleksnega in epsko razmahnjenega romana, dramske pesnitve, pesmi v prozi ali kratke zgodbe, vprašanje razumevanja in razlaganja besedila, njegovega smisla, je eno izmed glavnih hermenevtičnih vprašanj, ključnih tematskih in problemskih področij hermenevtike. Od prvih začetkov, »rojstva« hermenevtike kot veščine, kot umetelne prakse, kot umetnosti razlaganja in razumevanja v antični Grčiji, prek njenega razcveta v splošno teorijo razumevanja – nauk o njem – v novem veku, do poskusov metodološke utemeljitve duho(slo)vnih, humanističnih ved z njo v devetnajstem stoletju jo spremlja in vzgibava vprašljivost tega vprašanja, vprašljivost razmerja, možnosti ali nemožnosti razumevajočega posredovanja in razlagalne posredljivosti med besedilom in interpretom, sprva neizrecno in netematizirano, potem čedalje določneje in odločilneje, k lastnemu samo-premisleku, vzgibava in spremlja njen zgodovinski razvoj, tudi postopen prehod od »tradicionalne«, »klasične« hermenevtike k hermenevtični filozofiji v prejšnjem, dvajsetem stoletju, prehod k filozofski hermenevtiki, kakor jo je, na sledi mišljenja svojega učitelja Martina Heideggra in v nenehnem razgovoru z njim, zasnoval, z osnovnimi obrisi občrtal Hans-Georg Gadamer (1900–2002) v epohalni knjigi *Resnica in metoda* (*Wahrheit und Methode*; 1960) in jo približje, podrobneje opredelil (tudi) v svojih drugih spisih.²⁴

29

²⁴ O zgodovinskem razvoju hermenevtike prim., mdr.: Gadamer 1999d, 9–34 in Komel 2001b, 9–35.

Ob vodilu hermenevtičnega problema interpretacije (smisla) besedila, ob vodilu uvodoma naznačenega vprašanja (glede) približanja Celanovemu pesništvu, vprašanja o tem, kako naj si, našim pogosto obupanim poskusom umevanja, zagotovimo primerno izhodišče in varno, četudi težavno, tesno in utesnjeno, pot k njemu, pristop k njemu, vstop vanj, želim – sledeč namigu iz epigrafa k pričujočemu poglavju, sledeč skrivnostnemu za-stavku, »sentenci«, raz-sodbi, ki (si) jo je Celan zapisal 26. marca 1969 (*GW III*, 181 in tudi Celan 2005c, 58)²⁵ in ki, vsaj do določene mere, sežema pesnikovo poetiko, sledeč po-misli (sá-mo-?kritičnega?) reka, da se poezija (v svoji krizi? celo iz lastne hipokrizije? danes? zdaj?) ne vsiljuje in ne uveljavlja več (se ne more ne vsiljevati in ne uveljavljati več?), temveč se izpostavlja (se morda mora izpostavljati in izpostaviti) –²⁶ Gadamerjev zasnitek filozofske hermenevtike, njegovo pojmovanje hermenevtičnega izkustva, obravnavati z vidika, razvida konfrontacije z dvema, nemara na prvi pogled povsem drugačnima pristopoma, dvema »izzivoma«: na eni strani s pristopom Jacquesa Derridaja (1930–2004), njegove dekonstrukcije, diseminalnega izkustva, in, na drugi strani, s pristopom Bernharda Waldenfelsa (1934), njegove fenomenologije tujega, responzivnosti. Namera in namen postavitve »traverze« v kontroverzi, so-postavitve nasproti-postavljenih, nasprotnih in nasprotujočih (si) stališč, soočenja Gadamerjeve misli z Derridajevo dekonstrukcijsko metodiko in Waldenfelsovo teorijo responzivne racionalnosti – pri tem naj vnaprej poudarim, da se diskusija med Gadamerjem in Derridajem v bistvenem dotika Celanove ustvarjalnosti, čeprav obenem sama na sebi sega v splošnejše obzorje, izrašča iz kon-tekstov njunega dolgo-trajnega disputa, iz mnogokrat prekinjene in vzajemno spet povzete razprave med njima,²⁷ medtem ko Waldenfelsov kritični premislek hermenevtike poteka eno-stransko, tako rekoč, s strani: nanj, kolikor vem, Gadamer ni nikdar odgovoril –²⁸ ni ne predložene, vzporejanje in raziskava supozicij in prepozicij, pred-postavk omenjenih treh filozofskih pozicij, neskladij ali sovpadanj, dis-akorda med njimi, ne-verjetnih, ne-možnih, domnevnih in dozdevnih

25 Faksimile (danes zgubljenega) zapisa je prvokrat izšel – skupaj s faksimili rokopisov nekaterih drugih Celanovih poznih pesmi in s francoskim prevodom zgodbe »Gespräch im Gebirg« (»Pogovor v pogorju«; 1960; prim. *GW III*, 169–173, Celan 1993b, 1190–1191 in Celan 2020, 867–871) – leta 1970 – ob pesnikovi smrti – v reviji, katere sourednik je bil, v reviji *L'Éphémère* (prim. Celan 170b, 184).

26 Prim. Frey 1987, 22 isl.

27 Med številnimi besedili, ki sta jih oba avtorja, implicitno ali eksplicitno, posvetila filozofski misli drugega, naj omenim zlasti zbornik z naslovom *Tekst in interpretacija* (*Text und Interpretation*; 1984). Zbornik dokumentira njuno prvo javno soočenje – ob vprašanju Heideggrove interpretacije metafizike – v Parizu leta 1981 (prim. Forget 1984 in slovenske prevode besedil: Gadamer 2009 in 1999c; Derrida 1999a in 1999b). Prim. tudi Gadamer 1999a in Komel 2001b, 49.

28 Čeprav se Waldenfels samo poredkoma sam spoprime s poskusi (poglobljene) interpretacije Celanovega opusa, pesnikovo ime, njegove besede in njegove pesmi, mnogokrat – kot pomembna nanašalnica – nastopajo znotraj filozofskih spisov. O tem – z vidika vprašanja glasu – prim. Božič 2018.

skupnih tal, na katerih naj bi se gibale, ne spodbijanje in ne zanikanje legitimnosti katere izmed njih z gledišča druge, temveč – ponovna? nova? – obuditev, zbuditev razumevanja za ne-smisel ne-soglasja, ne-uglašenosti, ne-spornosti v njihovem razporu, raz-ločenja v paralelizmu njihovih ko-relacij, in takó, na takšen način, morda, razprtje polja možnosti za – s kritiko »pre-kaljeno« in zato »radikalnejšo«? – hermenevtiko in, znotraj tega, znotraj nje, z njo, s tem tudi, nadalje, najprej in predvsem, v razi, v reži razpok(e), v med-prostoru in med-časju, v vmesnosti, vmesju ne-posrednosti in ne-posredljivosti, razprostrtje časa in kraja za Celanovo pesem, sprostitev pre-(z)možnosti za prisluhnjenje njenemu glasu, za po-sluh, za pot na potovanju približevanja k njej.

Vprašanje razmerja med Gadamerjevo hermenevtiko, na eni strani, ter Derridajevo dekonstrukcijo in Waldenfelsovo fenomenologijo, na drugi strani, vprašanje njenega odnosa do njiju in njunega odnosa do nje, vprašanje (mere) njene umestitve v vmesnosti med fenomenološko zahtevo po redukciji na smisel in dekonstrukcijsko redukcijo smisla samega,²⁹ bom poskusil pre-meriti, pre-misliti z obravnavo ene izmed Celanovih poznih pesmi, s komentarjem ob njej, skozenj. Pesem, ki nosi naslov – ali, bolje: ki se začinja s poudarjeno (po pesnikovi navadi s kapitalkami) zapisanima besedama – »Du liegst«, se v izvirniku in v prevodu glasi:

DU LIEGST im großen Gelausche,
umbuscht, umflockt.

LEŽIŠ v velikem prisluhu,
obgrmljen, obsnéžen.

Geh du zur Spree, geh zur Havel,
geh zu den Fleischerhaken,
zu den roten Äppelstaken
aus Schweden –

Pojdi k Spree, pojdi k Havel,
pojdi h kljukam mesarjev,
k rdečim venčkom jabolk
s Švedskega –

Es kommt der Tisch mit den Gaben,
er biegt um ein Eden –

Miza darov se prikaže,
zavije okrog Édena –

29 Prim. Derrida 1994, 95; Waldenfels 1992, 130 in Komel 2001b, 117.

Der Mann ward zum Sieb, die Frau
mußte schwimmen, die Sau,
für sich, für keinen, für jeden –

Mož sito je postal, gospa,
svinja, je splavala,
za sebe, nikogar, za vse nas –

Der Landwehrkanal wird nicht rauschen.
Nichts
stockt. (GW II, 334.)

Obrambni prekop ne bo vzšumel.
Stoji
nič.

Pesem³⁰ je Celan napisal (verjetno v noči) med 22. in 23. decembrom 1967 v Berlinu. Prvič jo je objavil že naslednje leto, brez velikih začetnic v prvem verzu in, v nasprotju s svojim ustaljenim, običajnim postopkom, da v svojih publikacijah zabriše kraje in čase (porajanja in porekla) svojih pesmi, jih, tako rekoč, zadrži zase, pridrži pri sebi, z izrecno navedbo datuma njenega nastanka, v zborniku z naslovom *Hommage Petru Huchlu* (*Hommage für Peter Huchel*; 1968; uredil ga je Otto F. Best) in jo kasneje, kot drugo pesem prvega, uvodnega cikla, vključil v čistopis – druge postumno objavljene – zbirke *Schneepart*.³¹

»Du liegst« s svojim zapletenim spletnjem in prepletanjem, s tkanjem rim in resonanc, ki vežejo pesem, jo povezujejo v – morda – v sebi zlomljeno enost, jo razvezujejo, s tem ko jo prevezujejo – in ki si jih prevod prizadeva podati z rabo (okornih okruškov) asonanc –, pôje, kakor ne naznanjajo samó z njo sámo po-imenovani kraji in datum njenega rojstva, temveč potrjuje tudi uvid v pesnikove prve zapise, v zasnutke zanjo – Celan je namreč v enem izmed njih pesem naslovil »Winterreime« (»Zimske rime«), v drugem »Wintergedicht« (»Zimska pesem«) (prim. TCA/SP, 6–7 in HKA 10.2, 59–62) – o Berlinu v zimi oziroma, natančneje, o Berlinu v predbožičnem času, v času adventa, pôje v sprva, na prvi pogled idilični intonaciji varnosti, zavarovanosti in zaščitenosti, o nekem »ti« – o pesniku samem? sámo-podvajajočem (se) pesniku? pesniku, »objektivirajočem«, popredmetujočem samega sebe, ali »subjektivirajočem«, podrejajočem se samemu sebi? o ne-kom drugem? o drugačnem »ti«? –, o nekom, ki leži, obdan, obkrožen z grmovjem, zagrnjen z grmičevjem, obdan, obkrožen s snežinkami, zagrnjen s snegom, poležan z njimi, po-

30 Prim. Celan 1971b, 8, HKA 10.1, 12 in TCA/SP, 7. Moj prevod pesmi je bil prvokrat objavljen v: Gadamer 2015, 134. Prim. tudi: Celan 2020, 602–603.

31 Prim. Celan 2005a, 832–833 in – posodobljeno, podrobneje – Celan 2018, 1133–1135.

leglimi nanj, položen vanje, sredi noči, v njeni sredini, v osredinjenosti (iz) noči, sredi velikega prisluha, sredi prisluškovanja – poslušanja sebi? drug(ačn)emu? (notranjemu ali zunanjemu?) svetu? ónemu (ne-?)zaznavnemu? –, in pôje, v treh o-srednjih kiticah, razprto zaprto, zaprto razprto, raz-(z)vezano s tem, da se končajo s pomišljajem, z njihovim odzvanjanjem, z zvenenjem, s pozvanjanjem rime – s trojno ponovitvijo, s potrojitvijo besede »Eden« v »Schweden«, »Eden« in »jeden« –, o nečem, kar, z jasno slišno menjavo tona, z zapovedujočim in ukazovalnim – oblastn(išk)im? – na-glasom, pri-sili ali bi moralo pri-siliti nagovorjenca – govorca? –, »ti«-ja, na pot k rekama Spree in Havel, k mesarskim – krvavim? – kavljem in k rdečim – pomirjujočim, pomirljivim, čeprav »odsevajočim« kri, spominjajočim nanjo? –, z jabolki okrašenim venčkom s Švedskega, pôje o mizi darov – epifaniji daritvene mize ali (preprosto?) mize z (božičnimi?) darili? –, ki prihaja in pride, se približa, se prikaže, se primakne in se primika, za-kroži, se za-obrne, za-vije okrog, mimo – rajskega vrta? – édena ali – nekaj drugega, drugačnega označujočega? – »Êdena« – na enak način, kakor pesem sama za-vije, se vrti, za-kroži okrog njega, se vrača k njemu, po-vrne in od-vrača od njega? –, in pôje o tem, kako je – ne-kdo? – mož, moški – gospod? – postal sito, in o tem, kako je – ne-kdo? – gospa, ženska – žena? – splavala, morala, o-zmerjana in o-sramotena, zasmehovana kot svinja – »prasica«? –, za-plavati zase – za svoje lastno, golo in ogolelo življenje? za življenje, slečeno življenja? – in – tako? zato? zaradi tega? – za nikogar in za vsakogar, za (nas) vse, in, nazadnje, v zadnji kitici, pesem za-pôje, da obrambni prekop, (berlinski) kanal Landwehr ne bo – nikdar več? – vz-šumel in za-bučal – z-mogel za-bučati in vz-šumeti? – in da se – v grozljivi in grozavi, vse-použivajoči tišini ob-mirovanja vode v kanalu in zaradi nje? – nič in – tudi? – nihče ne za-ustavi, da nič, niti v izjemnem, živahnem in radostnem, slavnostnem času adventa, pripravljanja za in na prihajajoče, pridružujoče (se) in združujoče, niti v kontinuiteti in kontinuiranosti, v kontinuumu navadnega in navajenega, običajnega, vsakdanjega in danzadnevnega življenja, ne za-stane, ne za-stoji vsaj za trenutek, vsaj za tren oči, in da nihče ne posreduje, se ne vmeša in ne stopi, po-seže vmes, nihče in nič. Nič, razen pesmi. Nihče, razen pesnika. Pesem, pesnik pôje, dokler ne z-more – ali noče? – več peti. Spev, petje pesmi se za-ustavi, pesnik sam se za-ustavi, s tem ko – jecljajoč? pojecljavajoč? – pravi – ugotavlja? zagotavlja? –, da se nič (več?) ne za-ustavlja, da – potemtakem? – nič – sam? – (ne) stoji. De-markirano s pomišljaji, naznačeno z dolgim, podaljšanim verzim prelomom, z zlomom verza na koncu, se je v pesem, med njene rime, njim navkljub, in natanko, jedko in razjedajoče (jih), vanje same, zapletlo in zalezlo nekaj, kar se sámo ne pusti rimati – se, tako rekoč, zrimati, zlepti skupaj –, nekaj, česar ni mogoče in česar se ne dá rimati, nekaj, kar prekinja in prebada, pre-luknja ritem rim: disritmija, aritmija rime same in znotraj nje, v njenem srcu, a-simetrija ne-romanega, raz-romanega, dis-

-rima, ne-rima, ki jemlje, vzame dih pesmi in pesniku – in z njima, na njuni sledi tudi bralcu? – in ki nemara, s svojim lastnim vračanjem – v povrnitvi (iz) odvrnitve – terja in zahteva spremembo, pre-meno in pre-obrat diha, pre-dih.³²

Zasluga Petra Szondija (1929–1971), Celanovega prijatelja, priče in pričevalca (o poteku njegovega bivanja v Berlinu – in obenem tudi pisca ene izmed najbolj poglobljenih, najprodnnejših in najtemeljitejših interpretacij pesnitve »Engführung« –, je bila in je, da lahko nekatere določilne in odločilne elemente – »dejstva« in »dejanja« – obiska povežemo in postavimo v odnos s pesmijo »Du liegst« in takó njo sámo – njeno zagonetno govorico, enigmo njenega jezika, njegovo temino –, če že ne »razjasnimo«, vsaj – nanovo? – »raz-(z)vežemo«. V skladu s Szondijevim poročilom v fragmentarnem, avto-biografskem esaju z naslovom »Eden« (prim. 1996, 390–398 in 428–430), na katerega se sklicujeta takó Gadamer kot Derrida in zaradi katerega, zaradi takšne – meridianske – vezi, sem izbral »Du liegst« za izhodišče razmisleka o(b) hermenevtičnem vprašanju (interpretacije) poezije, je bil Celan v – s snegom pokritem, prekitem – Berlinu, prežetem s pred-božičnim vzdušjem, nastanjen v Akademiji umetnosti (Akademie der Künste), v moderni zgradbi, v sobi z velikimi okni in s pogledom na pre-del (okrožja) Tiergarten z nasadi grmov. Znanec – Walter Georgi (prim. Celan 2005a, 832 in Celan 2018, 1134) – je pesnika spremljal k rekama Spree in Havel, k zaporu Plötzensee – že tedaj je bil tam urejen spominski center –, k morišču, k prostoru za eksekucije, k lopi, v kateri so bili brutalno umorjeni številni nasprotniki nacionalsocialističnega režima – med njimi pripadniki komunističnega (nemškega) Rdečega orkestra in zarotniki poskusa atentata na Adolfa Hitlerja (1889–1945) 20. julija 1944 (prim. Speier 1996, 183) – in v kateri so za mučenje uporabljali mesarske kavlje, in ga, kasneje, peljal na božični sejem pri radijskem stolpu (Funkturn) z razstavnimi stojnicami iz različni držav: na eni izmed njih je Celan posebej opazil rdeče pobarvan švedski adventni venček iz lesa, s svečami in z jabolki zataknjenimi vanj. V času berlinskega obiska je Celan prebiral knji-

32 Kolikor (se) pesem »Du liegst« v zadnjih dveh verzih spomni na besede iz drame »Dantonova smrt« (»Dantons Tod«; 1835) Georga Büchnerja (1813–1837), ki jih Lucile izgovarja tik pred koncem, tik pred usmrčitvijo Dantona in Camilla, tik preden spregovori svojo protibesedo, svojo *Gegenwort* (prim. *GW III*, 189), in ki (si) jih je Celan ob strani označil v svojem izvodu Büchnerjevih zbranih del (*Werke und Briefe*; 1958) (prim. Celan 2005a, 833 in Celan 2018, 1135; prim. tudi Speier 2002, 192), (se) spomni nanje in jih pre-obrne, sama na sebi napotuje (nazaj) k »Meridianu«, k Celanovemu premišljevanju o Büchnerju in k njegovi osrednji poetološki misli o *Atemwende*. Lucile namreč govori – nemški izvirnik sem v slovenski prevod Bruna Hartmana vstavil v skladu z navedenim komentarjem v *Die Gedichte* –: »Tok življenja bi se moral zaustaviti [stocken], če bi se razlila ena sama kaplja. Od takšnega udarca bi morala zemlja dobiti rano. / Vse se giblje, ure tečejo, zvonovi zvonijo, ljudje tekajo, voda curlja, in tako dalje, tja do ... do ondod! – Ne, ne sme se zgoditi, ne, sedla bom na tla in vpila, da se bo v grozi vse ustavilo, da se ne bo nič več zganilo [daß erschrocken alles stehn bleibt, alles stockt, sich nichts mehr regt].« (Büchner 1997, 82.)

go – posodil mu jo je Szondi – *Umor Rose Luxemburg in Karla Liebknechta. Dokumentacija političnega zločina* (*Der Mord an Rosa Luxemburg und Karl Liebknecht. Dokumentation eines politischen Verbrechens*; 1967; uredila sta jo E. Hannover-Drück in H. Hannover) in nekega večera, med vožnjo skoz mesto, je Szondi Celanu pokazal razkošno stanovanjsko hišo z imenom »Eden«: stoji – oziroma je, v decembru 1967, nasproti (takrat božično okrašenega) Centra Evropa, stala – na istem mestu, na tistem kraju, kjer je nekdanj stal hotel Eden – v januarju leta 1919 je služil kot generalni štab ene izmed nemških radikalnih desničarskih prostovoljnih vojska, t. i. Garde-Kavallerie-Schützen-Division –, v katerem sta Rosa Luxemburg (1871–1919) in Karl Liebknecht (1871–1919) prestajala zadnje ure svojih življenj. In natanko na umora – marksističnih mučencev – Luxemburgove in Liebknechta se, zadržujoč (si?) imenovanje, zamolčujoč njuni imeni (zase?) – s takšno tišino spregovarjajoč o njiju, govoreč zanju? –, nanašajo verzi o moškem in o ženski – o paru, spominjajočem na mitski, na biblični par Adama in Eve? –, s tem ko v pesmi (ne-posredno) navajajo dokumentacijo (iz) zbornika, poročilo priče, da naj bi Liebknechtovo telo bilo »naluknjano kakor sito«, in poročilo enega izmed morilcev, da »stara svinja« – v besedi »svinja« ali »prasica« ni mogoče spregledati, ne smemo prezreti zvena antisemitskega sovraštva, bila je namreč žaljivka, zmerljivka za Judinje – »že plava«: njeno telo je bilo za-vrženo v kanal Landwehr (prim. Hannover-Drück in Hannover 1968, 99 in 129).³³

Szondijeva namera in smoter njegovega razmisleka ne ležita v tem, da bi pesem interpretiral v skladu – usklajujoč jo – z »dejstveno« in »dejavno« – »f-akcijsko« – »dejansko-stjo«, z »realnostjo« pesnikovih dni v Berlinu, s ko-incidenco njegovih skušenj, temveč se usmerjata k vprašanju geneze pesmi, pred-zgodovine – zgodovinskosti same – njenega porajanja, njenega rojstva, k vprašanju o razmerju med pogoji, zunanjo pogojenostjo pesmi, njeno okazionalnostjo, in njeno notranjo samo-določitvijo, določili njene motivacije, med selekcijo in asociacijo, med razbiranjem in zbranjem, vprašanju o vezi raz-(z)zb(i)ranja, o trans-formativni kristalizaciji, o pre-drugačenju »zunanjega« v »notranje«, »f-akcijskega« v »fikijsko«, o njuni medsebojni so-odvisnosti, sovisju znotraj njunega so-odnosa: o škan-dalozni konstelaciji, kompoziciji opozicij, o dvojnosti in dvoumnosti, dvo-edinosti, na eni strani, prazničnega duha božiča in, na drugi strani, krutosti in krvoločnosti (političnih) umorov, ki trčita, se pre-križata, se, zastirajoč drug drugega, razprostreta, na ne-(za)slišan, ne-slišen – v (prvem?) zasnutku z drastično besedno zvezo »miza z darovi polna trupel [der Gabentisch voller Leichen]« (TCA/SP, 6 in HKA 10.2, 60) izrecno izpostavljen, sopostavljajoč – način razpirajoč pogled v razslojenost, v sloje, nanose časov, v preteklost, v zgodovino – in (njeno) pred-zgodovino –, potapljajoč se vanjo – utapljajoč se v njej? – iz temine,

33 O Celanovem obisku Berlina prim. tudi pričevanje Marlies Janz (1942–2020) v: Rychlo 2020, 267–274.

zatemnitve, iz noči sedanjosti, današnjosti, iz pričujočnosti in iz čuječnosti, v in-diferenci imena, v po-imenovanju in po-imenovanju obljube in obeta paradiža in groze pekla (iz) muk in (iz) mučenja obenem, so-časno, z eno samo besedo, besedico: »Eden«.

Toda: če branje pesmi ne vključuje in ne implicira samó, da jo dojamemo zgolj, preprosto kot za-kodirano šifro, da skušamo de-šifrirati, de-kodirati njene datume, njene kraje in njene čase, njihovo figuriranje, njihovo transfiguracijo in njihovo konfiguracijo znotraj nje same, mesto njenih časovno-prostorskih raz-(pre)mestitev, institucijo njene konstitucije v pesnikovih lastnih, privatnih in osebnih srečanjih – skozi – že, tako ali drugače, za-šifriranih, za-pisanih vanjo, pre-(o)pisanih z njo, utelešenih v njeni pisavi, z njenim prihajanjem-do-govorice, z njenim postajanjem(-govorica), kaj tedaj in tam, tu in zdaj pomeni razumeti pesem in jo, v nadaljnjem, naslednjem koraku – v koraku čez in prek? v koraku on-stran? –, razlagati in – morda? – razložiti? Prisluhiniti ji in jo poslušati? Za-slišati – samó? – njo sámó?

V knjigi *Kdo sem Jaz in kdo si Ti?* (*Wer bin Ich und wer bist Du?*; prva izdaja 1973; druga, pregledana in dopolnjena 1986),³⁴ komentarju k Celanovemu ciklu *Atemkristall* – sprva je bil cikel objavljen samostojno, v bibliofilski knjižici (1965), opremljeni z radirankami pesnikovke žene, grafičarke Gisèle Celan-Lestrange (1927–1991), kasneje, brez naslova, kot prvi, uvodni, vključen v zbirko *Atemwende* –,³⁵ je Gadamer, v spremnih besedah k obema izdajama, posvetil posebno pozornost problemu razumevanja in interpretacije, hermenevtičnemu problemu poezije. Ob, navidez – na prvi pogled – povsem preprostem, domala naivnem, spraševanju o tem, kaj in koliko mora bralec ali interpret vedeti, če želi razumeti (Celanovo) pesem, upovedovanje njene govornice, je Gadamer hermenevtiko opredelil takole:

Hermenevtika ne [po]meni [meint] toliko nekega postopka [ein Verfahren] kakor zadržanje [das Verhalten; obnašanje, držo] človeka, ki želi razumeti nekoga drugega, ali kot poslušalec ali bralec želi razumeti jezikovno izrazitev [eine sprachliche Äußerung; govorno izjavo]. To je tedaj vedno: razumeti tega enega človeka, ta en tekst. (Gadamer 2015, 169–170.)

Da bi se razsežnosti vprašanja o tem, kako se izpolnjuje in izvršuje, se dovršuje in dopolnjuje drža, zadržanje razumevajočega, kolikor se bistvenostno tičejo problema približanja (k) Celanovi poeziji, (k) njenemu ne-smislu, jasneje in čisteje izrisale in da bi, takó, pri-

34 Ob slovenskem prevodu prim. tudi nemški izvirnik: Gadamer 1986. Prim. tudi Segev 2005 in Wiczorek 2020.

35 Prim. *GW II*, 9–31. Prim. tudi *HKA 7.1*, 9–31 in *TCA/AW*, 5–47.

dobil(i) primerno ozadje za Derridajevo in za Waldenfelsovo kritično osvetlitev, presvetlitev meja in omejenosti interpretativnega, hermenevtičnega uma in s tem – temelja, utemeljitve – njegove ne-možnosti, njegove možnosti v njegovi nemožnosti sami in njegove nemožnosti v njegovi možnosti sami, bom v nadaljevanju najprej na kratko, zgolj v grobo skiciranem – in zato nujno nezadostnem, zasilnem – očrtu predstavil osnovni za-ris, osrednjo za-misel, poglavitne po-teze Gadmerjeve filozofije, njene vzgibe in njene pregibe.

Gadamer v svojem zasnutku filozofske hermenevtike izhaja iz kritične situacije v duhovnih vedah devetnajstega in dvajsetega stoletja, situacije, ki kot usodna in usojena zgodovinska določitev zase terja, priklicuje odločitev in ki izrašča iz splošne krize evropskega, zahodnega človeštva v času, ko velja »objektivna«, »eksaktna« naravoslovna znanost z njenim idealom (induktivne) metode za edino zagotovilo, prinašalko in nosilko resnice, krize smisla spričo vseobsegajoče oblasti in vseobvladujoče moči znanosti, in izhaja iz uvida v nemetodično naravo humanističnega raziskovanja (prim. Gadamer 2001, 20). Gadamerjeva hermenevtika ne predstavlja poskusa osnovanja posebnega postopka, nove, hermenevtične metode, ali izboljšanja starih, nezadostnih in pomanjkljivih metod, ne predstavlja (še enega) poskusa (ponovnega) zbližanja duhoslovja z naravoslovjem ali naslonitve nanj, ne gre ji za metodološko utemeljitev humanistike v hermenevtiki, temveč je sama in kot taka odgovor na razprostrto, razprostirajoče (se) vprašanje umetnostnih in zgodovinskih, vseh in slehernih duhovnih ved, razgrinja in razpira njihovo razpetost, vmesnost napetosti med resnico in metodo, med znanstveno tehniko in odprtostjo za smisel, za razumevanje, po-segajoč pri tem k starejšim, izvirnejšim pojmom hermenevtike, pregledujoč in premišljuje njeno zgodovino, sprašujoč (se) o tem, kako in na kakšen način je razumevanje sploh mogoče, kaj ga pogojuje in kaj ga zaznamuje.

Misel o krogu razumevanja, hermenevtičnem krogu, ki jo je klasična hermenevtika prevzela in povzela iz antične retorike, jo povzdignila v poglavitni princip in pravilo za potek razumevanja in razlaganja besedila in ki pomeni posebno razmerje medsebojnega so-opredeljevanja njegovih delov in njegove celote, je Gadamer znova pretehtal v skladu s Heideggrovimi spodbudami. Heidegger je namreč, ob poskusu prebuditve in ponovne postavitve vprašanja o (smislu) biti, v svojem zgodnjem zasnutku hermenevtične fenomenologije, v prelomnem delu *Bit in čas* (*Sein und Zeit*; 1927), krožni strukturi razumevanja podelil ontološko pozitivni smisel, ji povrnil njen vsebinski pomen, s tem ko je razumevanje samo dojel kot izvirno obliko in odlikovani način razklenjenosti človekovega pre-bivanja, eksistence v svetu, njegove razprtosti zanj, odprtosti vanj. Kolikor se v svetu vselej že znajde, vržena vanj, k eksistenci, k tubiti kot »biti-v-svetu«, spada neko, najprej nejasno in nedoločno, razumevanje sveta kot odprtega prostora biti. V samo-razumevanju eksistence je že

so-mišljen, so-razumljen (tudi) njen svet. In obratno, kadar razumeva svet, stvari sveta in ljudi v njem, eksistenca že so-razumeva in (si) razlaga, snuje in zasnavlja sámo sebe, svoje lastno svetno pre-bivanje (prim. Gadamer 2001, 218 in 1999d, 20). Krožnost razumevanja in razlaganja temelji v pre-bivanju samem, ki se vselej dogaja kot (sámo)razlaganje in (sámo)razumevanje, hermenevtični krog pomeni način izvrševanja razumevajočega razlaganja.³⁶

Odtod sledita dve pomembni posledici za vprašanje razumevanja besedila. Na eni strani nobena razlaga, nobeno za-snovanje možnosti, ne začenja iz nič, temveč je samo razvitje in eksplikacija razumevanja, vsebinsko je pred-določena z našim, sprva samoumevnim in neproblematičnim, vnaprejšnjim razumevanjem, z naprej posegajočim gibanjem predrazumevanja. Na drugi strani si razlaga vsebine predrazumevanja ne sme pustiti podtikati po poljubnih in samovoljnih domislekih ali zdravorazumskih pojmi, temveč si mora z njihovo izrecno razdelavo zagotoviti vodilno nit iz stvari samih (prim. Heidegger 1997a, 215). Prva naloga interpretira je, da ob vseh motnjah in zmedi, njim navkljub, v poteku razlage obdrži pogled na zadevo sámo. Besedilo sámo, njegov smisel, je prvenstvena in poslednja mera za razumevanje, edino merilo, ob katerem se meri razlaga. Naloga hermenevtičnega zadržanja se usmerja na smisel besedila samega: to – ôno sámo – je hermenevtična mera.

V celotnem poteku razumevanja, ki se v krožnem vitju delov in celote po Gadamerju odvija in razvija kot zasnavljanje, kot »nenehno zasnavljanje-na-novo {Neu-Entwerfen}« (2001, 223), kot izdelovanje in razdelovanje, preverjanje in potrjevanje ali preobražanje in spreminjanje vnaprejšnjih zasnutkov, predzasnutkov smisla celote ob besedilu samem, v gibanju smisla kot smiselnem gibanju (*Sinnbewegung*) razumevanja in razlaganja, ostaja bistvena naravnost in usmerjenost na stvar sámo, ki spregovarja iz besedila in nas nagovarja, vabi k razumevanju. Takó usmerjeno in takó naravno, je razumevanje vselej sporazumevanje o stvari. Sporazumevanje, ki naj bi navsezadnje privedlo do konsenza in soglasja, do sporazuma glede stvari. Stvar sama, to, kar razumevamo, o čemer in glede česar se sporazumevamo, ni kakšen poljuben, nam nasproti in sam zase stoječi pred-met, nekaj na-vrženega pred nas, ampak je pot in cilj (spo)razumevanja samega. Je skupna stvar. Zadeva, ki nas prizadeva in prizadene. Ki nas je s svojim nagovorom osvojila zase, se (nam) pre-dala v razumevanje. Razumeti zato najprej pomeni (spo)razumeti se glede

36 Že v *Biti in času* Heidegger sam opozarja, da beseda »hermenevtika« izvirno »označuje razlagalni postopek« (1997a, 65). Tudi kasneje, v knjigi *Na poti do govorice* (*Unterwegs zur Sprache*; 1959), ozirajoč se k svojim začetkom, pravi, da pridevek »hermenevtična« k »fenomenologiji« »ne pomeni, kot običajno, metodološkega nauka razlaganja, temveč razlaganje samo« (1995, 124).

stvari. »Prvo, s čimer razumevanje začenja, je, da nas nekaj nagovori. To je najvišji vseh hermenevtičnih pogojev.« (Gadamer 1999d, 42.) Prvi hermenevtični pogoj je sporazumnost v menjenju skupnega, je pred-razumevanje.

Interpretovo pred-razumevanje, njegova predmnjenja, vsebinsko opredeljene vnaprejšnje in predhodne sodbe, pred-sodbe, so predsodki, ki ga obvladujejo v njegovem prizadevanju in lahko ovirajo razumevanje besedila iz stvari same, a ga, paradoksalno, obenem sploh šele omogočajo. Hkrati zamejujejo razumevanje in so pogoj njegovih možnosti, njegove premožnosti. Predsodki, s katerimi je zaznamovan sleherni poskus razumevanja, so ne-zaobidljivo dejstvo in dejanskost posameznikovega zgodovinskega pre-bivanja, njegovega zadrževanja v svetu. So znamenje človekove končnosti. Obeležje zgodovinskosti razumevanja. Obeležje pripadnosti tradiciji (prim. Gadamer 2001, 231 in 1998a, 64).

Bistvena zasluga Gadamerjeve hermenevtike je prav pri(po)znanje zgodovinskosti, predsodkovnosti in tradicijske posredovanosti razumevanja ob pomoči pojma, hermenevtičnega načela učinkovne zgodovine (*Wirkungsgeschichte*), ki napotuje v širše sovisje dogajanja izročila in tradicije ter takó temeljito dopolnjuje pomen in smisel hermenevtičnega kroga (prim. Gadamer 2001, 244). Pri izpostavitvi učinkovnozgodovinskega razmerja, medsebojne (s)pre-pletenosti, so-pripadnosti in so-odnosa, vzajemnega sovisja med zgodovino in razumevanjem, ne gre samo za zgodovinsko učinkovanje besedila, ne gre samo za to, da ga ljudje v različnih časih različno, drugače razumejo, temveč predvsem za to, da je vse naše razumevanje pogojeno z učinkovno zgodovino, z zgodovino učinkovanj in vplivanj, z vplivanjem in učinkovanjem zgodovine. Izrecno zavedanje o tej – in takšni – pogojenosti, učinkovnozgodovinska zavest, je zavest o učinkovanju, delovanju zgodovine na razumevanje in znotraj njega samega. Je zavest o tem, da je vse naše razumevanje notranje zaznamovano in opredeljeno, prežeto z zgodovinsko situacijo in tradicijo, v katerih se, vrženi v svet, vselej že z-najdemo in smo in iz katerih se vselej že, na takšen ali drugačen način, spo-razume(va)mo, ki torej so-določata, obrisujeta in omejujeta horizont (z)možnosti našega razumevanja. Priznanje omejenosti in končnosti (možnosti) razumevanja zato in navsezadnje pomeni priznanje lastne končnosti. Hermenevtična, učinkovnozgodovinska zavest je vselej zavest o končnosti: ta zavest sama je njen temeljni konstituens, kot taka ima strukturo odprtosti izkustva, izročilu »pusti, da zanjo postane izkustvo in se ohranja odprto za zahtevo po resnici, ki jo v njem srečuje« (Gadamer 2001, 297).

Hermenevtično izkustvo, izkustvo, ki se ukvarja z izročilom in ima po Gadamerju analogijo v izkustvu »ti«-ja, izkustvu drugosti in drugačnosti drugega (prim. Gadamer 1999d, 100), se dogaja kot stapljanje horizontov (*Horizontverschmelzung*). Razumevanje vsega, kar (nam) predaja, kar (nam) daje tradicija, kar prenaša in prinaša, (nam) nosi, se godi

kot pretapljanje horizonta, ki ga iz sebe razpira izročeno sporočilo – denimo: preneseno besedilo –, in horizonta bralca ali interpreta, in zato vselej vsebuje, mora vsebovati aplikacijo, na-obrnitev (*Anwendung*) na lastno zgodovinsko situacijo razumevajočega. Aplikacija je integrativni element razumevanja, izvor njegove produktivnosti, z njo razumevanje in razlaganje – (kot) izvrševanje razumevanja – sovpadeta in se zlijeta v eno.

40 Odprtost učinkovnozgodovinske zavesti za na-govor, za pri-poved izročila ima logično strukturo vprašanja. Bistvo vprašanja je »odpiranje in vzdrževanje-v-odprtosti možnosti« (Gadamer 2001, 249). Je postavljanje v odprtost, razpiranje vprašljivosti česa. Razpiranje (v) odprtosti za *pro et contra*, razpiranje nasprotstva med »tako ali drugače« v njunem ravnoesju: (v) odprtosti še neodločenih, še negotovih možnosti. A znotraj tega odprtega prostora možnosti vendar ni (čisto) vse mogoče. Vprašanje mora biti smiselno, sicer izzveni v praznem, je napačno vprašanje, ki zgreši tisto, (p)o čemer sprašuje. K odprtosti vprašanja, k postavitvi vprašanja spada zamejitev z njegovim horizontom: šele če so njegove predpostavke jasno fiksirane, sploh lahko ugotovimo, kaj je (še) vprašljivo. Smisel vprašanja je usmeritveni smisel, je odpiranje smeri, iz katere se edino lahko poda, raz-loči odgovor. Odločitev glede vprašanja, prehod skozi odprtost in negotovost vprašljivosti v tehtanju in preskušanju različnih možnosti, je pot k védenju in spoznanju: da bi vedeli in kaj spoznali, (se) moramo spraševati. Spraševanje je obzirno zadrževanje in pozorna zadržanost, je poslušna vzdržnost pred prehitrim in prenagljenim razsojanjem. Spraševanje kot odpiranje (za) možnosti smisla in razumevanja za-drži naše predsodke *in suspensio*, je, kot odprtost za možno resnico sama, neke vrste hermenevtična *epoché*, ki jo Waldenfels v knjigi – svojem osrednjem delu – z naslovom *Registri odgovarjanja* (*Antwortregister*; 1994) označi, prevedeno v nekoliko bolj razvezani obliki, kot spravlanje, prinašanje in dvigovanje resnice v lebdenje: »das In-die-Schwebe-bringen der Wahrheit« (prim. Waldenfels 2007, 132).³⁷

Izhajajoč iz prednosti vprašanj pred odgovori, hermenevtično nalogo in s tem tudi bistvo interpretacije Gadamer razume kot »vstopanje-v-pogovor z besedilom« (2001, 302). Vstopanje v pogovor, ki se izvršuje kot dialektika vprašanja in odgovora. Razumeti besedilo pomeni razumeti ga kot odgovor na vprašanje, in sicer takó, da (si) osvojimo hermenevtični horizont. Horizont vprašanja, znotraj katerega se določa smiselna usmeritev besedila.

37 Dean Komel v spisu »Naznake k zasnutku filozofske hermenevtike«, objavljenem v knjigi *Osnutja* (2001), hermenevtično *epoché* opredeli takole: »/.../ vzdržati se slehernega vrednotenja tradicije, preden nas ta tradicija sama ne nagovori in postane za nas vredna. Ni razumevanja tradicije brez posluha za njeno oglašanje in prav zato hermenevtičnega izkustva ne odlikuje moč poenostavljajoče interpretacije, temveč možnost prisluhnjenja drugemu, ki se lahko izpolni v neizmerni enostavnosti pogovora.« (2001b, 12.)

Kdor želi razumeti, mora torej sprašujoč seči za povedano. Kot odgovor ga mora razumeti iz vprašanja, na katero odgovarja. Ko pa smo tako segli za povedano, smo nujno spraševali *prek* povedanega. Besedilo namreč v njegovem smislu razumemo le, če si pridobimo horizont vprašanja, ki kot tak nujno zajema tudi druge možne odgovore. Zato je smisel katerega stavka relativen glede na vprašanje, na katero odgovarja, to pa pomeni, da nujno sega prek tega, kar je bilo v njem samem povedano. (Gadamer 2001, 304.)

Kolikor besedilo samo zastavlja vprašanje nam, postavlja naše menjenje in predmnjenja pod vprašaj, jih kliče na zagovor in odgovor. Spraševalec sam postane vprašani. Da bi odgovorili na to, nam zastavljeno vprašanje, moramo mi sami začeti spraševati. Kajti vprašanje razumemo v pravem smislu šele tedaj, ko (si) ga zastavimo sami, ko se postavimo v odprtost njegove vprašljivosti. Vprašanje je dejansko *kot* vprašanje šele v spraševanju samem. V resnici gre tu za nekakšno dvojno igro vprašanj in odgovorov: besedilo sprašuje nas, terja naš odgovor, in mi sprašujemo besedilo, terjamo odgovor besedila. Kadar torej skušamo seči prek povedanega za povedano, kadar skušamo pridobiti horizont vprašanja, rekonstruirati vprašanje, na katero odgovarja besedilo, je naše spraševanje že poleg, v tem spraševanju samem. Določeno je s horizontom vprašanja, ki obdaja nas kot sprašujoče. S horizontom naše sedanjosti. Rekonstrukcija vprašanja, s tem ko preide v naše lastno spraševanje, nujno presega zgodovinski horizont, se dogaja kot stapljanje horizontov. In obratno: kot dogajanje stapljanja horizontov razumevanje vprašljivosti česa – spraševanje samo – vselej presega golo rekonstrukcijo.

Dialektika vprašanja in odgovora, ki opredeljuje strukturo hermenevtičnega izkustva, opisuje razmerje razumevanja kot medsebojno razmerje na način pogovora. Pogovora kot procesa sporazumevanja z besedilom. Proces, v katerem naj bi nam samo besedilo spregovorilo v svoji resnici. Hermenevtični krog se v sporazumevanju z izročilom, z besedilom razpre v sproščen, svoboden pogovor kot igro vprašanja in odgovora, igro nagovora in prigovora, ugovora in zagovora. V zgovorno igro jezika/govorice.³⁸

Jezik/govorica je univerzalni medij, spekulativna sredina, v kateri in iz katere se dogaja in godi sleherno razumevanje, vsako sporazumevanje, določa in s tem spenja v eno tako hermenevtični predmet kot hermenevtično izvrševanje, potek samega spo-razumevanja. Je interpret in interpretiranec obenem (prim. Komel 2002, 16 in Heidegger 1995, 127), pred-

38 Besedi »jezik« in »govorica« – obe sta enako legitimni ustreznici za nemško »die Sprache« – v kontekstu Gadamerjeve hermenevtike pišem skupaj in tako sledim prevodni rešitvi Toma Virka (1960), prevajalca *Resnice in metode* (prim. njegovo opombo v: Gadamer 1997, 176–177).

stavlja »univerzalni aspekt hermenevtike«, jezik/govorica zmore izvrševati stalno sintezo med horizontom preteklosti in sedanjosti, med horizontom besedila in horizontom bralca. Stapljanje horizontov je »samolastna storitev jezika« (Gadamer 2001, 310). Ob vodilu (vprašanja) jezika/govorice skuša zato Gadamer v sklepnem delu *Resnice in metode* izpeljati »ontološki obrat hermenevtike«. Obrat od hermenevtike kot zgolj »obče teorije razumevanja« k hermenevtični ontologiji. Obrat, ki ni prevrat, ampak ovedenje jezikovnega posredništva tradicije in izročila, jezikovne posredovanosti in posredljivosti vsakega izkustva. Jezikovnosti vsega (spo)razumevanja. Obrat, ki naš odnos do vsega, kar je, določa kot interpretacijo, kot nenehno razlaganje, in ki ga Gadamer povzame z besedami, s kratkim stavkom: »*Bit, ki jo je mogoče razumeti, je jezik/govorica.*« (2001, 348.)

Razumevanje vsakega izročila se dopolni šele v jezikovnem postopku razlage, kot pristno izkustvo ima naravo dogodka in je so-udeleženo pri neposrednosti dogajanja resnice. Je srečevanje s tistim, kar se uveljavlja kot zavezujoča resnica, ga sili k spraševanju in odgovarjanju. Srečevanje v jeziku/govorici. Je, kot zaupljivi in zaupni pogovor med interpretom in besedilom, srečevanje v odprtem prostoru igre jezika/govorice. Igre onkraj igrivosti. Toda tudi onkraj dosega in naučljivosti metode:

42

Procesa sporazumevanja nikakor ne kaže opazovati kot kak metodični postopek, ki ga nekdo ubere nasproti drugemu, temveč se izvršuje kot na obe strani odprta dialektika vprašanja in odgovora, ki spravlja v igro oba udeleženca. Ta proces se nikoli ne začneja z ničlo ter nikoli ne konča s polno vsoto. (Gadamer 1999d, 73.)

Priznanje notranje neskončnosti pogovora, njegove nesklenljivosti in njegove nedovršljivosti, in s tem odpoved »fantomu« popolne razjasnitve smisla besedila, je resnica učinkovno zgodovinske zavesti, resnica njene odprtosti za izkustvo izročila. Odprtosti za prihod, za prihodnost in za bodočnost izročeneega.

Kolikor mora hermenevtična zavest v srečevanju z besedo, s povedjo izročila nenehno preverjati in prevpraševati svoje predpostavke in predsodke, (si) jih samokritično, razločujoče in razločno prisvojiti, predočiti v tem srečevanju, v razumevanju samem, da bi to izročilo samo lahko izkusila v njegovi lastni nezamenljivi resnici, videla takó tuje kot svoje lastno v njunih pravih merah in razmerjih, kolikor pri razumevanju izročila ne gre za naivno in pasivno vdajanje, samo-izročanje in sebe-prepuščanje ali celo nesvobodno podrejanje nad-môči tradicije, kolikor razumevajoči s stvarjo izročila ni povezan na način nevprašljive in enovite samoumevnosti, kakršna je značilna za življenje tradicije same, kolikor gre torej za prisvojitve, prilastnjenje tradicije, ki se iz njenega nagovora, klica šele zastavlja kot

naloga in ki že predpostavlja razliko, distanco do tradicije in obenem odprtost za njeno drugačnost, nemara tudi tujost, razliko v enotnosti in sprepletenosti lastnega in drugega, je samolastno mesto in kraj hermenevtike v vmesnosti med domačnostjo in tujostjo izročila za nas, med znanim in neznanim. V polarnosti, napetosti v razpetosti med zgodovinsko odmaknjeno predmetnostjo, oddaljeno, a zavezujočo, nikdar odteklo preteklostjo, in najbližjo sedanjostjo, pripadnostjo tradiciji, v hkratnosti, sočasnosti bližine in daljave med besedilom in interpretom je prvi vzgib, prvo gibalo vsega razumevanja, vsakega hermenevtičnega zadržanja kot razumevajočega posredovanja smisla, premagovanja in preseganja tujosti in miselne integracije izkustva. Pravi začetek razumevanja je nesporazum, tujost, na katero naleti človek: bodisi tujost prepričanja sogovornika v pogovoru bodisi tujost smisla besedila, ki naj bi ga razumeli, denimo: drugačnost in drugost Celanove pesmi: »Hermenevtiko izziva nerazumljeno in nerazumljivo, to jo privede na pot vpraševanja in sili v razumevanje.« (Gadamer 1999d, 92.)

Pesniška beseda, govorica (iz/v) pesmi ni navadna beseda, ni navadna govorica. Ni kakor beseda vsakdanjega, čisto običajnega govora ali pogovora, ne prehaja in ne napotuje samo čezse, da bi se odpravila, izginila za tistim, kar je z njo po-imenovano, pri-klicano v navzočnost in pričujočnost. Rečeno nekoliko ostreje: beseda (v/iz) pesmi, pesniška govorica ne govori, temveč pôje. Odzvanja in pozvanja: zveni. Njeno zvenenje, njeno petje – rime, asonance, ritem pesmi – jo zaustavlja in vrača nazaj (k) njej sami. Stoji sama v sebi, oprta sama nase, ni zgolj metafora za kaj drugega od sebe, pesniška podoba ni samo (pris)podoba česa drugega, kar bi sámo obstajalo zunaj, neodvisno od nje. V pesmi beseda šele zares (p)ostane, je beseda: je, (p)ostane ona sama v svojem mnogopomenskem žarenju, v svoji re-sonanci, v pesmi – kakor je že leta 1977 v spisu z naslovom »Poezija jezika«, prvikrat objavljenem v *Ljubljanskem dnevniku* in ponatisnjenem v zbirki študij o slovenskem pesniškem jeziku *Zven in pomen* (2005), zapisal Boris A. Novak (1953) – »zven pomeni in pomen zveni« (2005, 284). Pesniško podobo ustvarja preigravanje zvenov, ki pomenijo, in pomenov, ki zvenijo. Iz plodne napetosti igre menjavanja in srečevanja zvenjenja in pomenjanja besed raste pesniško besedilo kot celota, v njem je, čeprav upesnjena na kompleksen način, luknjičavo, prelomljeno ali fragmentarno, ohranjena enotnost govora, enotnost smisla.

Sámo-stojnost, sámo-oprtost besede pesmi Gadamer opiše takole:

Pesniška beseda je »ona sama« v tem smislu, da ni ničesar drugega, preddanega [Vorgebenes; vnaprej danega], ob čemer bi se merila – in vendarle ne obstaja nobena beseda, ki ne bi poleg same sebe, to je: poleg svojega mnogoplastnega pomena in s tem pomenom na

njegovih različnih ravneh imenovanega, bila tudi še svoja lastna upovedanost. To pa pomeni, da je odgovor. Odgovor razpira vprašanja in vprašanja zapira, to pa pomeni, da upovedano ni samo samo iz sebe, čeprav sicer ni mogoče pokazati ničesar drugega kakor njegovo govorno [jezikovno] dejanskost [Sprachwirklichkeit]. (Gadamer 2015, 118.)

Pesniška beseda ima karakter odgovora, pusti so-slišati tudi neupovedano. Neupovedano, ki je kot pričakovanje, anticipacija smisla predpostavljeno in skozi pesem samo obujeno. Morda – in: če-tudi – zgolj zato, pravi Gadamer, da bi se kot pričakovanje zlomilo. Pri razumevanju in razlaganju pesmi se torej zastavlja naloga: prek upovedanega slediti tistemu, kar v besedilu samem ni upovedano, a prav zato, ker ostaja neupovedano – in je nemara celo neupovedljivo –, prežarja in preveva celoto pesmi, jo so-konstituira. Kajti iz njega izvira vse upovedovanje, govorica pesmi. Pozorno prisluškovanje neupovedanemu v upovedanem, ne(iz)rečenemu v iz-rečenem, ne(iz)govorjenemu v iz-govorjenem predpisuje interpretaciji njeno smer. Interpretacija pesmi je nenehno gibanje od govorenega, od rečenega, od povedanega k celoti menjenega in nazaj, gibanje igre razumevanja v preigravanju in priigravanju, prinašanju in prenašanju smisla pesmi, igre vprašanj in odgovorov, igre pogovora, dialektike dialoga.

Kritično ocenjujoč Szondijev prispevek k razumevanju pesmi »Du liegst«, (si) Gadamer zastavi vprašanje o tem, kaj mora interpret sam resnično razumeti in zares vedeti, ko prek upovedanega posluša neupovedano. Seveda: čim več, kolikor je mogoče – pri tem se ne sme braniti niti preprostega poduka slovarja –, a najprej in predvsem tisto, kar pesem hoče in terja, zahteva, da ve in razume. A obenem nič efemernega in nič privatnega. Kolikor je pesem sama samo-stojna upodoba (»tvorba«), utrjena v pisavi, sama utrjujoča s-pomnjenje, in kot taka raz-ločena tako od njenega, svojega avtorja kakor od svojih, njenih različnih bralcev, imajo informacije, ki jih razlagalec pridobi na podlagi pesnikovih – samo-razlagalnih – namigov, biografske priložnosti nastanka posamezne pesmi ali predhodnih interpretacij besedila, na podlagi literarno-znanstvenega raziskovanja, zgolj relativno veljavo: veljajo zgolj toliko, kolikor lahko pripomorejo k »boljšemu« razumevanju besedila samega. So napotila, ki so, kar so: interpretacijo lahko obvarujejo pred zdrsom v poljubnost impresij, jo odvrnejo od zablode in tako napotijo k (»pravemu«) smislu besedila, a pesmi ne zmorejo sama na sebi odpreti, je, tako rekoč, odkleniti, in ne nadomestiti »pristnega«, »avtentičnega« izkustva pesniškega upovedovanja. Takšno odpiranje pripada interpretu samemu in njegovi odprtosti za nagovor in za izkustvo pesniškega besedila kot umetnine. Nazadnje torej ostane interpret sam pred besedilom: ono samo je edino merilo razlage in naloga razumevajočega je, da z razlago zagotovi njegovo smiselno enotnost. Razlaga, ki si kot edino, edinstveno hermenevitično mero jemlje pesniško besedilo samo,

njegov smisel, je razumevajoče premerjanje odprtega prostora (v/iz) pesmi, je njegovo iz-merjanje in njegovo u-merjanje, pri-merjava raz-merjenega s pesmijo kot mero sámó.³⁹

Seveda vedno obstaja možnost napačnega, neuspelega razumevanja, zgrešitve smisla besedila, toda to je tveganje, ki ga mora interpret vzeti nase, s tem ko poskuša povedati, kaj in kako razume (prim. Gadamer 2015, 145). Vsaka in sleherna razlaga želi biti natančna, pravilna in je pravilna šele tedaj, ko zmore izginiti, ko se zmore umakniti, ker se je popolnoma spustila v (novo) izkustvo pesmi. Razlaganje je poskus hermenevtične integracije – mislečega posredovanja – izkustva pesmi in privajanje, povzemanje tega izkustva v besede, izhaja iz njega in se k njemu vrača, da bi zanj poiskalo in našlo prave, primerne besede. A: kakor ne obstaja »točka nič« védenja, kakor ni interpreta, ki ne bi bil zaznamovan s predsodki, posredovanimi z učinkovno zgodovino, s tradicijo, takó tudi nobena interpretacija ne poseduje dokončnosti: »Sleherna [interpretacija] želi biti sámó približevanje [Annäherung] in ne bi bila, kar lahko je, če sama ne bi zavzela svojega učinkovnozgodovinskega kraja [Ort; mesta] in tako sestopila v dogajanje učinkovanja dela [das Wirkungsgeschehen des Werkes].« (Gadamer 2015, 144.)

Interpretacija kot hermenevtično približevanje, kot razumevajoče zadrževanje, kot mučenje ob pesniškem besedilu in pri njem, kot igra vprašanj in odgovorov, kot poskus stopanja v razgovor s pesmijo, v – njeno – bližino, ki se nikoli, ki se nikdar ne odpove daljavi, v razgovor, v – njegovo – nesklenljivost, ki se nikdar, ki se nikoli ne zmore skončati – tovrstni usmeritvi, interpretativni smeri Gadamer, spet in spet, sledi v svojih študijah o(b) Celanu –, je gibanje transpozicije, prehoda in prehajanja od ne-(u)povedanega prek ne-(u)povedanega do ne-(u)povedanega, stalnega aktualiziranja »transponibilnosti [die beständige Aktualisierung der Transponierbarkeit]« (Gadamer 2015, 119; prim. tudi Gadamer 1999e, 463): je prenos in prevod pesniškega izkustva, je prevod in prenos izkustva pesniškega.

Toda: ali Gadamerjevo vztrajanje pri zahtevi po smiselni koherenci v pesniškem tekstu, v njegovi teksturi, pri enotnosti, pri poenotenju pomenskosti govorne intence, pri enosti smisla besedila, čeprav skrajno, do skrajnosti zapleteni ali celo zmaličeni, z vso svojo ne-skromnostjo in zaradi nje, kljub pri(po)zna(va)nju multidimenzionalnosti smiselnih odnosov, nanosov in nanašanj smisla (prim. Gadamer 1999f, 452 isl.), ne zglajuje, ne uravnoveša in ne izravnava neudobnih, neprijetnih neravnin in neravnovesij, ironijo pesmi, njeno govorjenje-(skoz-)in-diference, govorjenje-(iz-)drugega, govorjenje-(iz-)razlik(ovanj), njeno

39 Po Gadamerju ni potrebno – vnaprej? – vedeti za umora Rose Luxemburg in Karla Liebkechta, ki se ju spominja, ju pomni pesem, da bi – šele potem? – razumeli, kako je tisto, kar se je zgodilo in dogodilo in o čemer poje »Du liegst«, nekaj strašljivega in strašnega, grozljivega (prim. Gadamer 2015, 135–138).

in-direktno govorico? Ali ne spregleda, prezre in presliši, ne samo impozicije, imponirajočega vsiljevanja pesmi, ali opozicije, njenega trdovratnega oponiranja, temveč tudi ekspo-
zicije, njene izpostavljenosti, njenega izpostavljanja, in s tem njenega pozicioniranja, njene
pozicije same, »poziture«, in takó, s tem ko zatrjuje, ko trdi, da pesem spoveduje tisto, kar
velja za vse nas, spregovarja o vseh nas (prim. Gadamer 1999b, 378), na ne-utemeljen in
ne-potreben način harmonizira kontra-punktiranje resonanc in disonanc, prevaja in pre-
naša, prenaša in prevaja, transponira, prestavlja – in s tem zapostavlja? poenostavlja? celo
trivializira? – ne-razložljivo, ne-izpeljano in ne-izpeljivo partikularnost pesmi, njeno radi-
kalno drugost, konkretnost in konkrekcijo njene drugačnosti, njeno ne-zamenljivo, ne-re-
duktibilno enkratnost, njeno singularnost, v območje – v ris dosega in dosege pre-moči,
opolnomočenja moči – splošnosti človeškega izkustva, njegove univerzalnosti? Ali se tedaj
in zato vprašanje prisluhnjenja pesmi, iz katerega sem izhajal, ne po-vrne in ne za-obrne,
se mora za-obrniti in po-vrniti, nanovo, znova, sámo na sebi (in) k sebi?⁴⁰

Jacques Derrida v svojem eseju *Šibolet: za Paula Celana* (*Schibboleth: pour Paul Celan*; 1986),⁴¹ pazljivo prisluškujoč Celanovemu pesništvu, pre-opisuje figuro, (re-)kon-figuracije
odločilne in določilne zareze, reza obrezovanja – (ne samó, ne zgolj) judovske(ga) obreda)
cirkumcizije –, kroži okrog njega, za-obkroža enigmatično izkustvo datuma, ko-memorativ-
nega in ko-memoriranega datuma, tako obeleženega, s s-pomnjenjem priklicanega datuma
samega kakor datuma obeležitve same, priklicujočega s-pomnjenje, datuma (in) datiranja,
časovno-prostorskega prepisa (datuma) znotraj zapisovanja, znotraj pisave pesmi, zapi-
sane lastnim datumom, pesmi, spominjajoče se svojih datumov, njihove heterogenosti in
njihove neponovljivosti, ne-(raz)berljive radikalnosti njihove singularnosti, ki se – kljub
(vsemu?) temu, vsemu (temu?) navkljub –, znotraj za-obročkanja prstana, znotraj obroča
ob-letnice vsako-letnega po-vračanja, (koledarskega) za-obrata – jubileja –, znotraj anu-
lacije, zabrisovanja, celo sámo-izbrisa – pred drug(ačn)im datumom (datumom govora) –,
znotraj raz-ničenja raz-(u)veljavitve, nosi, vznáša in prenaša, (se) deportira, transportira
(se), čez in naprej, onkraj in prek – sebe? –, p-ostaja ponovljiva, berljiva, s tem ko se osvo-
bodi čistosti absolutne razvezanosti, s tem ko, vsakokratno enkratna, enkratno vsakok-
ratna, hkrati je in ni, hkrati ni in je – v gubi istega pre-giba(nja) – (kot) dopuščena in (kot)

40 Prim. tudi ostro, celo neizprosno kritiko Gadamerjevega pristopa k Celanu v spisih Jeana Bollacka (1923–2012), ki interpretacijo – ali vsaj njen začetek –, izhajajoč iz svojega zasnutka radikalnega, radikaliziranega – (neo-?pozitivističnega?) – biografizma, razume kot dešifriranje pesmi in pesem sámo kot šifro (prim. Bollack 1988, 101, 2000, 37 isl. in 2006, 315 isl.).

41 Ob slovenskem prevodu Alenke Koželj – leta 2020 je v knjižni obliki izšel skupaj s spodaj omenjenim esejem »Ovni« – prim. tudi francoski izvirnik (Derrida 1986) ter angleško (Derrida 2005, 1–64) in nemško različico (Derrida 2007).

odpuščena, za-puščena, sama, darovana sebi in prikrajšana zase, singularnost brez singularnosti, ne-singularnost, ona sama (in vendar) druga, druga (in vendar) ona sama, na svojem lastnem mestu – ne-kraju svoje lástnosti – umeščena in razmeščena in premeščena, a (za) vselej nenadomestljiva, ne-dešifrirana, ne-dostopna de-šifriranju, zamaknjena za in glede na sleherno raz-tolmačenje: berljiva samó, kolikor z njenim priklicevanjem preklicuje svojo neberljivost. Vpis datuma (obrezovanja) – (tudi) kot obreze besede, reza znotraj telesa govorice – je pre-trganje, pre-lom, zev, porokujoča in sprožajoča, »povzročajoča« proti-gibanje pre-šivanja: datum sam je blodna prikazen, spektralno pri-kazujoča, kažoča (se) »naka-za«: slepilo, fantom: ohranja se kot neizgovorljivo ime, šibolet, ki zagotavlja in preprečuje, raz-deli pristop, ga o-ne-mogoča, ki raz-ločuje na ne-raz-ločljiv način, de-markirana in de-markirajoča, zaznačena in zaznačujoča raz-zaznačba, dogodena in odgodena, razlikujoča – razprostirajoča (se) – in – časovno – prelagajoča (se) razlika – pre-gib(anje) razlike? –, ⁴² hkrati razprta in zaprta pritajitev, kriptna enkripcije in deskripcije – tudi preskripcije? –, ne-zaznavna raza, rana – ob njej (se) pesem rani –: sled in pepel, sled pepela in pepel sledi, sled pepela sledi in pepel sledi pepela ...

Datum se vznese, se prenese, vzdigne – in se tako izbriše v svoji lastni berljivosti sami. Izbris se mu ne pripeti kot nesreča, ne prizadene njegovega smisla ali njegove berljivosti, temveč se, nasprotno, spoji s samim dostopom branja k temu, kar datum sploh še lahko označuje. Toda če berljivost izbriše datum, to, kar daje v branje, se je ta čudni proces pričel s samim vpisom datuma. Slednji mora v sebi prikriti kakšno izmed stigem singularnosti, če naj bi trajal dlje kakor tisto, kar obeležuje, in to je pesem. Samo s tem si lahko zagotovi povrnitev. Izbris ali prikrivanje, to razničenje [annulation], svojsko obročku povratka, pripada gibanju datacije. Tisto, kar se mora obeleževati, *hkrati* zbirati in ponavljati, je odtlej naprej torej, *hkrati*, uničenje [l'anéantissement] datuma, neka vrsta nič ali pepel. (Derrida 2020, 58.)

Paradokсна struktura inskripcije, ne-možne transkripcije datuma znotraj telesa (govorice), obeležujoča in beležeča dopolnilnost, ne-nujnost in ne-bistvenost, pomembnost *in* nepomembnost, nepomenljivost *in* pomenljivost, ne-izogibljivost, suplementarnost pričevanj (prič – oči-vidcev, kakršen je bil Peter Szondi –) o pesnikovih srečanjih, o njegovih izkustvih, o njegovih datumih, predstavlja – za celokupno, celovito razjasnitev ónega, kar

42 Ob Celanovem pesnjenju Derrida (ne-posredno) nadalje in podrobneje razdeluje nekatere temeljne koncepte in tematske akcente, kakršni so-opredeljujejo njegovo mišljenje, kakršni so, denimo, pisava, sled, dar in razlika: ob soočanju z njim jim – ne da bi tako pesnikovo ustvarjanje polagal na Prokrustovo posteljo (predpostavljene) »teorije« – pusti, da skozenj nanovo – se pravi: drugače – za-zvenijo. O »pojmu« »razlike« ali »razloke« (*la différence*) prim. zlasti Derrida 1994, 3 isl. Prim. tudi Derrida 1988, 73 in Derrida 1998, 36 isl.

pesem nosi kot za-danost s-pomnjenja – raz-gradnjo in raz-dejanje, de-limitacijo, de-konstrukcijo hermenevtičnega načela: raz-zaznačuje *hkrati* poreklo *in* rob, možnost *in* mejo – sleherne, kakršnekoli – hermenevtike.

Medtem ko Gadamer znotraj teorije interpretacije in interpretativne prakse, kakršni se pri njem medsebojno nenehno tesno sprepletata, poudarja zgodovinsko posredovanost univerzalne obče-človeškosti hermenevtičnega izkustva, zaradi česar tudi v komentarjih k Celanovim stvaritvam neomajno zagovarja enotnost smisla besedila in zahtevo po zagovitvi razlagalne koherence pesniškega teksta,⁴³ Derridajevo branje zasleduje tisto, kar (se) ne preda, ne izdaja (svoje lastno-tuje, svoje tuje-lastne) singularnosti, kar (se) ne podaja, vda zapopadenju razumevanja, a (se) vseeno da-je: ga de-terminira, ga in-aktivira: učinke in učinkovanje šiboleta, prekinitve.

Cezura, hiat prekinitve, diskontinuiteta, ki zasnavlja kontinuiteto ne-prekinjenega – neskončno končnega, končno neskončnega – dialoga, so-konstituira, razpira, kakor Derrida predoča v nekrologu Gadamerju, naslovljenem *Ovni. Neprekinjeni dialog: med dvema neskončnostma, pesem* (Béliers. *Le dialogue ininterrompu: entre deux infinis, le poème*; 2003), ob Celanovi pesmi »Große, glühende Wölbung« iz zbirke *Atemwende* (prim. *GW II*, 97) išoč in najdevajoč – po Gadamerjevi smrti, po koncu nekega, njegovega sveta – bližino – sosodstvo (iz) daljave, (iz) oddaljenosti – z mislijo preminulega, raz-mejišče, črto meje med raznorodnimi formalnimi ali mnogoličnimi tematskimi pristopi in hermenevtičnim izkustvom pesniškega besedila, na eni strani, in, na drugi strani, za dekonstrukcijo značilnim diseminalnim branjem-pisanjem, kakršno sicer pripoznava in spoštuje nujnost tovrstnih poskusov, vendar se, skozi nje, usmerja k presežnemu, odtegujočemu (se) pre-ostanku: k (njegovi, njihovi) ne-možnosti:

/.../ diseminalnim branjem-pisavo [une lecture-écriture disseminale], ki se, medtem ko skuša vse to vzeti v račun in dati račun o vsem tem, spoštovati nujnost vsega tega, vznaša [se porte] tudi [na]proti [vers] nezvedljivemu ostanku ali presežku. Presežek tega ostanka se odteguje slehernemu zbiranju znotraj hermenevtike. Njo, hermenevtiko, naredi [za] nujno, naredi jo tudi [za] možno, kakor tudi tukaj, med drugim, naredi [za] možno sled pesniškega dela, njegovo opustitev ali njegovo preživetje, onkraj takšnega podpisnika in slehernega določenega bralca. (Derrida 2020, 194.)⁴⁴

43 Gerald L. Bruns v predgovoru k angleškemu prevodu Gadamerjevih spisov o Celanu to zahtevo – po splošnosti, po posplošenju – na primeren in prikladen način pre-formulira v »motto«: »Nobenega šiboleta več.« (Prim. Bruns 1997, 35.)

44 Prim. tudi nemški prevod, objavljen v knjižici *Neprekinjeni dialog* (*Der ununterbrochene Dialog*; 2004), ki

Presežka nezvedljive singularnosti pesmi, njenih datumov, ni mogoče, ne z-more zbrati znotraj sebe nikakršno, nobeno hermenevtično naprezanje, kolikor je namreč natanko njegov – v prepadno globino pogrezajoči se – »pred-pogoj«, njena »osnova«, njeno »zasnovanje«: rez, pre-lom prekinitve obenem podeljuje in oddeljuje, raz-deli, diseminira, raz-trosi in raz-prši, seje semena (opomenjanja) pomena, prinaša in raznaša in prenaša in odnaša, nosi klice ne-smisla. Diseminalno – in diseminirajoče – izkustvo dekonstrukcijskega branja si svoje poti utira na sledi prekinitve, znotraj hermenevtičnega momenta samega, ob njem, skozi hermenevtiko samo – (ne) proti njej, (ne) njej nasproti –, jemlje nase tvegavost pre-skušnj(av)e:

/.../ preskušnjo prekinitve, cezure ali elipse, načetja [entame]. Takšno zazevanje [béance] ne pripada ne smislu ne fenomenu, ne resnici, temveč, s tem ko jih omogoča v njihovem ostajanju, znotraj pesmi zaznačuje hiat rane, ustnice katere se nikdar ne zaprejo ali se nikdar ne združijo. Te ustnice se zarisujejo okrog govorečih ust, ki, celo kadar molčijo, brezpogojno kličejo drugega, v jeziku gostoljubnosti, kakršne se ne da podvreči odločitvi. Ker se ustnice nikdar več ne bodo sklenile, ker sklenjenosti sklenitev [la conjoncture des conjoints] ni mogoče zavarovati znotraj zasitljivega konteksta, proces, zagotovo, vselej ostaja neskončen, toda tokrat na diskontinuiran način. Se pravi, drugače končen in neskončen. (Derrida 2020, 199–200.)

Toda: ali se vprašanje razumevanja pesmi, prisluh njenega govora, poslušanja, slisanja vanjo – in (k) njej –, v svojem po-vračanju, pre-obračanju in za-obračanju, v svoji povrnitvi (k) sebi, spričo dihotomije, diskrepance med (Gadamerjevo) hermenevtiko in (Derridajevo) dekonstrukcijo, med transponiranjem, prevajanjem pesniškega v univerzalno, vsem in vsakomur dostopno, in izkazovanjem njegove nedostopne, nekazne in neprikazljive, prikazenske singularnosti, med raz-(z)biranjem pomenov in njihovim raz-(s)tresanjem, med mero razumevanja in nezmernostjo nerazumljivega, med smislom in nesmisлом, med – popolnim? – poenotenjem – zedinjenjem – in – popolnim? – razenotenjem – razedinjenjem – smisla, sredi ne-smisla razpotja, križpotja in prekrivanja dveh – vzajemno ne-združljivih? – poti, ki se raz-cepita, mimo-bežno shajata in dotikata samo s svojim raztikanjem in razhajanjem, ki se, na različnih ravneh, gibljeta v nasprotnih smereh, ne zgrne in ne zgrmi samo nase, se sesuje vase in se tako, ob problemu, na katero stran naj stopi, z-najde – na svojem koncu? na svojem začetku? – sredi razcepa raz-ločitve: na robu zevajočega, razpr-

ob Derridajevih in Gadamerjevih tekstih o Celanu, združenih na enem mestu, ponuja vpogled v njuna soočenja in pregled nad njimi (Derrida in Gadamer 2004, 7–50 isl.).

tega prepada, pred skrivnostjo? Pred tujostjo skrivnosti in pred skrivnostjo tujosti? Druge in drugačne tujosti, kakor jo dojema in obravnava Gadamer, tujosti, na katero Derrida nenehno opozarja in namiguje? Ne samo relativne tujosti, tujosti za nas, temveč radikalne tujosti? Radikalnejše oblike nerazumljivosti? Nerazumljivosti, ki ni golo nasprotje razumljivosti, ki ne predstavlja ne njene nižje stopnje ne zgodnejše faze, ki ni samo preprost nesporazum? Nerazumljivosti, ki ne pomeni ne tistega, kar še ni razumljivo, ne tistega, kar že ni več razumljivo? Nerazumljivosti, ki se je ne dá preseči in premagati, prevladati s spo-razumevanjem, ki se izmika okrožjem in sferi smisla, njegovi ekonomiji, in jih prekoračuje, ki leži onstran, onkraj smisla in razumevanja, se ne omejuje nanju, se ne pusti integrirati ali asimilirati, udomačiti, se zoperstavlja polaščanju, prisvojitvi in prilastitvi, se ne uklanja moči dobre volje za razumevanje, hotenju po njem, ki prekinja in preprečuje, preči, kot njegovo o-ne-mogočenje, njegova lastna ne-moč, vsak poskus hermenevtičnega posredovanja, prihaja od drugod, načenja in najeda, spodkopava, ruši njuna varna in zavarovana tla, njun zaprti, njun ustaljeni red? Neobvladljive in neukrotljive, nepresegljive tujosti? Tujosti kot nerazumljivosti znotraj razumljivega, tujosti kot neukinljive in neizbrisljive meje razumljivosti? Kot anti-hermenevtične proti-sile znotraj hermenevtike same, kot tistega, kar neizprosno postavlja pod vprašaj sleherno njeno prizadevanje in, nenazadnje, njo samo? Tujosti kot radikalnega presežka?

Bernhard Waldenfels je – sledeč pri tem zlasti spodbudam fenomenoloških teorij Edmunda Husserla (1859–1938) in Maurice Merleau-Pontyja (1908–1961), vendar obenem budno spremljajoč in ustvarjalno sprejemajoč, upoštevajoč tudi Derridajevo delo – z vidika problemov izkustva (in) fenomena (tujosti) tujega, z obzorja responzivnosti, med potjo in na poti k responzivni racionalnosti, s katero se ukvarja od razprave *Red v somraku dvojne svetlobe* (*Ordnung im Zwielicht*; 1987)⁴⁵ dalje, racionalnosti, ki ne dopušča in ne more dopustiti nobenega fiksiranja in nobenega hipostaziranja,⁴⁶ responzivnosti, ki v izrecnem nasprotju z Gadamerjevim zatrjevanjem »metodične« prednosti vprašanja poudarja – kakor naznanja njeno ime samo – razsežnost odgovora in odgovarjanja, čeprav naknadnega,

45 Pri prevodu naslova knjige v slovenščino sledim rešitvi Sama Krušiča, prevajalca Waldenfelsovih del *Želo tujega* (*Der Stachel des Fremden*; 1990) in *Potujitev moderne* (*Verfremdung der Moderne*; 2001); prim. Waldenfels 2006, 8.

46 Že leta 1980 (si) je Waldenfels v dnevnik, ki je v knjižni obliki izšel z naslovom *Filozofski dnevnik* in s podnaslovom *Iz delavnice mišljenja 1980–2005* (*Philosophisches Tagebuch. Aus der Werkstatt des Denkens 1980–2005*; 2008), opredeljujoč gibanje in snujoč smer lastnega filozofskega razvoja ob rdeči niti vprašanja reda, smiselnih sovisij in struktur, obenem povzemajoče in anticipirajoče, svareče in zahtevajoče hkrati, eliptično zapisal: »Miselna usmeritev: *lebdeča racionalnost*, pred takšnimi razlikami kot subjekt in objekt, svet in človek, nobenega fiksiranja in hipostaziranja v višjo resničnost.« (Waldenfels 2008, 25.)

čeprav prepoznega, in s tem tudi odgovornosti spričo situativnega in singularnega nagovora izkustva, presežnega, predhajajočega nagovora drugega, nagovora tujega, spričo tujega nagovora, njegovih zahtevkov in njegovih prigovarjanj,⁴⁷ in ki, ob nespregledljivem, ob nezamenljivem etičnem im-pulzu, v eno spenja takó ontološko kot epistemološko problematiko, ponovno – podobno, a bolj sistematično, kakor Derrida – premislil Gadamerjevo hermenevtiko in izpostavil njene meje, njeno notranjo, njeno notrinsko zamejenost, izhajajočo iz njenega osredotočanja na razumevanje in na razlaganje, posredovanje smisla in iz njenega vztrajanja pri njem, pri soglasju in pri vzajemnosti sporazumevanja, pri recipročnosti lastnega in tujega, pri celosti in pri celoti skupnega smisla, resnice. Medtem ko je v trinajstem poglavju prvega dela knjige *Registri odgovarjanja* Gadamerjevo hermenevtično filozofijo obravnaval v kontekstu razmerja med vprašanjem in odgovorom, se je Waldenfels v eseju »Onstran smisla in razumevanja« (»Jenseits von Sinn und Verstehen«), objavljenem v četrtem zvezku zbirke *Študij k fenomenologiji tujega* (*Studien zur Phänomenologie des Fremden*), zvezku z naslovom *Mnogoglasje govora* (*Vielstimmigkeit der Rede*; 1999), ozrl na hermenevtiko z vidika zgoraj zastavljenih, po njem povzetih vprašanj o tujosti in nerazumljivosti, s tistega vidika, prve obrise katerega je, ob vodilu problemov reda, njegove utemeljenosti ali njegove poljubnosti, genealogije in urejevalca, »subjekta« v njem, prvokrat razdelal v *Redu v somraku dvojne svetlobe*.⁴⁸

Misel o redu v somraku dvojne svetlobe pomeni, da dogajanje in nastajanje vsakega reda bistveno zaznamuje in določa temeljna dvoumnost, ki se v svoji dvoznačnosti jasno prikaže, stopi v ospredje na ozadju razpada, usihanja in izginotja »vélikih zgodb«, razkritja nezadostnosti vseobsegajočih kulturno-socialnih (in) izkustvenih redov v moderni dobi, redov, kakršna sta celokupni, ciljni, totalni in teleološki svetovni red grškega kozmosa, v katerem so vsi deli prirejani celoti, usklajeni vanjo, ali novoveški temeljni formalni red, zasnovan na normativnosti, na univerzalnosti zapovedi oziroma prepovedi, na podrejanju pod (zakonsko in zakonito) pravilo. Red omogoča, s tem ko onemogoča, oblikuje in preoblikuje hkrati, obenem eno vključuje in drugo izključuje, vključi določene izkustvene, praktične ali miselne možnosti in druge izključi in odrine, jih pusti zunaj, opredeljuje ga proces selekcije in ekskluzije, v trenju med obstoječimi in nastajajočimi novimi redovi ga označuje gibanje najdevanja in iznajdevanja, součinkovanja, medsebojnega menjevanja produktivnosti in reproduktivnosti. Sleherni red omejuje in

47 Nemško besedo »der Anspruch«, ki predstavlja enega izmed temeljnih pojmov Waldenfelsove misli, prevajam večinoma z besedo »nagovor«, ker ohranja izvorno navezavo na jezik/govorico in govorjenje, toda v njej je potrebno obenem za- in so-slišati tudi: »prigovor« in »prigovarjanje«, »zahteva« in »zahtevek«, »težnja« in »pretenzija«, celo »pravica«.

48 O razmerju med hermenevtičnim izkustvom in responzivno racionalnostjo prim. tudi Božič 2017b.

izmejuje obenem, obmejuje in sam iz sebe izrisuje in riše, nosi v sebi svoje meje, je torej omejenega dosega in kontingenten, brez zadostnega razloga. Red, v katerem se vselej že gibljemo in smo, je zgolj in samó red v obliki možnostnega, eden izmed možnih redov, red med redovi: lahko bi bil tudi drug in drugačen (prim. Waldenfels 1998, 11 isl.).

Red kot »s pravili urejeno (tj. ne-poljubno) sovisje tega in onega« (Waldenfels 1987, 17), kot izenačevanje in prienačevanje, enačenje neenakega, nastaja in se poraja na pragu nereda, z organiziranjem in urejanjem neurejenega, tistega, kar (še) ni urejeno, (p)a je (še) potrebno urediti, kar prihaja v red, do njega in k njemu, nastaja kot odgovor na njegov nagovor, z odprtim navezovanjem in z odprtim spoprijemom, iz vmesnih, dvojnostnih dogodkov nagovora in odgovora, iz sfere vmesnosti njune medsebojne igre:

Kot *vmesni dogodek* [*Zwischenereignis*] pojmujem nekaj, kar, s tem ko se godi, navezuje na nekaj drugega, in sicer tako, da odgovori na njegovo pobudo in nagovor. Kolikor to ustreza vsaki izjavi in vsakemu delovanju, je vsak izmed njih interlokucijski oziroma interakcijski dogodek. Red, ki vznikne iz teh sovisij in urejajoč posega vanje, označujem kot *responzivno racionalnost* [*responsive Rationalität*]. V njej se uteleša neka odprta ureditev, ker tisto, kar se ureja, samo ne izvira iz tega reda. Urejuje vrsto in način, kako se nekdo spušča v spoprijem s tujim in se vpusti vanj. (Waldenfels 1987, 47.)⁴⁹

Na pragu, na meji in z meje med redom in neredom, na robovih reda, v luknjah in raztrganinah reda, v vrzelih med redovi, ki jih nič ne more zapolniti, v selektivnosti in ekskluzivnosti redov, v sovpadanju svetlobe in senc v njih, se tisto, kar je neurejeno, neredno, kaže in prikazuje obenem kot tisto, kar predhaja redu, in kot tisto, kar ga prehaja, kar ga presega, vdira vanj kot transgresija, kot presežni zahtevk (*Überanspruch*) in presežni izziv, preobremenitev (*Überforderung*). Kot presežek (*Überschuß*), ki izhaja iz naddoločenosti, presežne, prekomerne in čezmerne določenosti (*Überbestimmtheit*) vseh fenomenov, iz njihovega preobilja, iz preobilja v njih, in sleherni fenomenologiji podeljuje poteze hiperfenomenologije, kot presežek, ki prekoračuje meje reda, ne da bi jih ukinil (prim. Waldenfels 2012). Kot zunaj-redno, kot iz-redno, ki se ga ne dá popolnoma, v polnosti povzeti v red. Ki je obenem znotraj in zunaj njega, ga spodbuja in poziva, izziva, zapeljuje in ogroža, vabi in odbija, a nikoli in nikdar ne poide, ne ponikne v njem. Ki povzroči, da vsakršna določitev v določenem redu nastopi v prelomljeni obliki: vse, kar nastopa v redu, je hkrati prisotno in odsotno v njem, je ôno samo in obenem nekaj drugega, tu in drugje, več in manj, zaznamovano je z vrsto rezov, prelomov in preskokov, prehodov in pavz, brezen v našem izkustvu.

49 Prim. tudi Waldenfels 1998, 75.

Sence tujega in tujevrstnega, sence tujosti spremljajo in vznemirjajo dogajanje, relativni mir in umirjenost reda, kot moment negotovosti v gotovosti, nenavadnega v navadnem in navajenem, ga poganjajo v gibanje, mu onemogočajo, da bi sam v sebi skrepenel, podarjajo mu pečat dvoumnega »es gibt«:

Tuje v lástnem naše izkušnje, tujevrstno v lastnovrstnem naših izkušenjskih redov je tisto neenako, ki ga brez urejajočega prienačevanja /Gleichsetzen/ ne bi bilo moč dojeti, obenem pa se prav njemu nenehno odteguje. Red, ki se *daje* /die es gibt/, si namreč ne more ustvariti lastnih tal, ostaja breztalen, brez *hypokeimenona*. (Waldenfels 1998, 79.)

Radikalna tujost, tujost, ki se upira dokončnemu in popolnemu prilastnjenju, mu uhaja in se ne pusti ujeti niti v mreže hermenevtičnega uma, ki se nikjer ne ustali, nikjer ne najde mesta naselitve, je tisto zunanje, narobna in temna, senčna stran slehernega reda, tisto neurejeno in tisto neredno, iz-redno in zunaj-redno v redu, znotraj njega samega. Tuje – Waldenfels ga pogosto opiše s Husserlovimi besedami o »dostopnosti originalno nedostopnega« – se izmika vsakršnemu redu, prirejanju vanj in podrejanju podenj, čeprav ga obenem brez njega, kot izključenega, odrinjenega in onemogočenega, odklanjajočega in odtegujočega se, izprtega iz njega, ne bi bilo: brez reda ne bi bilo tujega in reda ne brez tujega. Želo tujega nemí, šumi v srcu, v osrčju reda, ga potiska in ga žene v lebdenje, postavlja pod vprašaj.

Odločilnega pomena za koncept responzivne racionalnosti je konstitutivna asimetrija, rez in zev med nagovarjajočo in zahtevajočo, terjajočo spodbudo tujega in vselej zaostajajočim, naknadnim odgovorom nanjo, asimetrična diskrepanca, ki zadeva tudi in predvsem dialoško in dialektično dogajanje pogovora, vprašanja in odgovora, ki spodjeda redove govora in delovanja, smisla in razumevanja. Responzivna racionalnost raste, kakor je Waldenfels zapisal v spisu »Red v obliki možnostnega« (»Ordnung im Potentialis«) iz zbirke esejev *Želo tujega* (*Der Stachel des Fremden*; 1990), »iz odgovarjajočega govorjenja in delovanja in razganja sleherni obstoječi red, ne da bi ga bilo potem treba nadomestiti s še bolj vsezajemajočim redom« (Waldenfels 1998, 24).⁵⁰

Možnost iznajdljivega in ustvarjalnega, odgovarjajočega govorjenja in delovanja, odgovarjajočega mišljenja, možnost responzivne racionalnosti, izhajajoče iz priznanja omejenosti in kontingentnosti vseh redov, iz pripoznanja, da je »odgovor na nagovor tisti, ki prvotno zahteva vprašanje« (Komel 2001b, 22) in ne obratno, naznačuje neko spremembo,

50 Prim. tudi Komel 1998, 246.

pre-meno, pregrupiranje, prerazporeditev in premestitev uteži, naznanja prehod od zastavitve in postavitve vprašanja k biti-postavljen-v/pred-vprašanje (*In-Frage-gestellt-sein*; prim. Waldenfels 2007, 153), prehod od vprašanja k odgovoru, k njegovim različnim registrom in k njegovim raznoterim dimenzijam, k sprejemanju nagovora, k odgovarjanju nanj, k responzivu, k neizogibnosti in nuji, nujnosti, nemara celo pri-sili odgovarjanja: k ne-možnosti-ne-odgovarjanja, k ne-moči-ne-odgovarjati: k *Nichtnichtantwortenkönnen* (prim. Waldenfels 2008, 165).

Medtem ko se Waldenfels v prvem delu knjige *Registri odgovarjanja*, z različnih vidikov, od Husserlove teorije intencionalnosti, prek koncepta govornega dejanja pri Johnu L. Austinu (1911–1960) in pri Johnu R. Searlu (1932), prek teorij komunikativnega delovanja Jürgen Habermasa (1929) in diskurzivnosti Michela Foucaulta (1926–1984), do Gadamerjeve hermenevtike, posveti problemu dogajanja dialoga, problemu razmerja med vprašanjem in odgovorom v njem, v drugem in tretjem delu, na osnovi pre-mene gledišča, iz odgovora in iz odgovarjanja, za-snuje in dosledno razdela pojmovanje responzivne racionalnosti, pojem responzivnosti kot temeljne poteze vsega našega delovanja in govorjenja, slehernega izkustva, in pogloblitve spodbude za fenomenologijo tujega (prim. Waldenfels 2015).

Sleherno spraševanje, vsako vprašanje, najsi ga razumemo tradicionalno kot stvarno vprašanje, vprašanje po stvari, rastoče iz pomanjkljivega znanja, pomanjkanja in manka znanja, usmerjeno k odgovoru kot izpolnitvi stremljenja v ciljnem krogu celokupnega reda, v znamenju optativa, ali kot povpraševanje, poizvedovanje pri nekom, klijoče iz potrebe po pomoči, naperjeno k odgovoru kot izpolnitvi hotenja in najstva, izpolnitvi predpisov v krogu pravil temeljnega reda zapovedi in prepovedi, v znamenju imperativa, ali, nenazadnje, kot vprašanje v znamenju možnosti, v znamenju potentialisa, vprašanje kot odpiranje in vzdrževanje-v-odprtosti možnosti, ki izhaja iz preobilja možnosti in se kot vdor zastavitve in postavitve kot dogodek hkratnosti, sočasnosti razpiranja in zapiranja, izteka v odgovarjanje kot reševanje problemov, prevzemanje in poprijemanje možnosti v odprtih problemskih in možnostnih poljih, vprašanje, kakor ga razume in pojmuje tudi Gadamer, se giblje in ostaja znotraj meja, znotraj okrožij vnaprejšnjega, predhodnega reda. Reda, »ki ni sposoben sam sebe motivirati, regulirati ali omogočati« (Kornel 1998, 249) in ki s tem izkazuje slepo pego, odtegujočo se vsakokratnim ureditvam. Kolikor vztraja pri kontinuumu smisla in recipročnosti lastnega in tujega, kolikor jo zaznamuje stremljenje po vedenju, hoteti-vedeti (*Wissenwollen*), to, namreč zadrževanje na tleh utečenega in ustaljenega reda – tradicije –, navsezadnje, velja, čeprav se z njo že nakazujejo in kažejo drugi, drugačni motivi, tudi za Gadamerjevo izpostavitve prednosti, primata vprašanja kot metodičnega oklepaja, spraševanja kot hermenevtične *epoché*, velja za medsebojno igro vprašanja in od-

govora, za nenehno nihanje in kolebajoče osciliranje, zavajajoče sprepletanje med njima v hermenevtičnem krogu, v pogovoru interpreta z izročilom in z besedilom, v pogovoru, v katerem sovpadata povpraševanje in stvarno vprašanje in domala neopazno, brez preskokov prehajata v sprašujoče odgovarjanje in poslušajoče spraševanje, v sprašujoče mišljenje, in ki ga Waldenfels učinkovito povzame takole: »Kdor sprašuje, že odgovarja, kdor odgovarja, še sprašuje.« (2007, 125.)

Vendar se, pripominja Waldenfels, mišljenje, izhajajoče iz vprašanja, iz prednosti spraševanja, ki mora, če hoče biti resnično radikalno, konec koncev postaviti pod vprašaj tudi samo sebe, navsezadnje zaplete v krog vseh krogov, v dvoumno alternativo: če drugo ne zaduši spraševanja, zaduši spraševanje samo sebe: »Ali se vprašanje vključi v določen nevprašljivi red in se s tem odpove svojemu genuinemu vprašalnemu karakterju ali pa ohrani svoj genuini karakter, s tem ko se umakne nazaj v nirvano lastne nevprašljivosti.« (Waldenfels 2007, 186.) Izhod iz zagate vprašanja, dileme v njem samem, ponuja sprememba izhodišča, odvrnitev in preokret za sto osemdeset stopinj, nekakšen, rečeno v glasbenih tērminih, rakov postop: nemara je vprašanje šele tedaj ōno samo, če ga mislimo iz nečesa drugega, iz odgovora, če ga mislimo in dojamemo kot nagovor, ki nas postavlja pred in v vprašanje, nagovor, na katerega nam je odgovarjati, na katerega moramo in na katerega smo primorani odgovoriti.

Začetek, začenjanje pri odgovoru, ki ne pomeni nobene zamenjave ene prednosti z drugo, zamenjave prednosti vprašanja s prednostjo odgovora, ki se, nasprotno, v poskusu izvitja iz zaprtega kroga in okrožij vprašanja in odgovora izteče v izogibanje sleherni prvotnosti, ker se ona sama izmika in umika, Waldenfels zastavi in poišče ob vodilnem, na prvi pogled povsem preprostem vprašanju: »Na kaj odgovarjamo, ko kaj izkušamo, rekamo [govorimo, upovedujemo; sagen] in delamo?« (2007, 188.) Odgovarjati pomeni, kakor je Waldenfels leta 1988 zabeležil v dnevnik, »začeti-z-drugim/pri-drugem [mit/bei-anderem-anfangen]« (2008, 123), pomeni odzvati se na spodbudo in poziv, na nagovor, ki se postavi in prihaja od drugod, pomeni izkoristiti ponujene in obenem, na določen način, tudi zahtevane možnosti. Odgovarjanje izrašča iz nagovora, iz postavljenosti pred vprašanje, iz izpostavljenosti in izročenosti drugemu in drugačnemu, tujemu. Odgovarjanje, v gibanje po-gnano iz vmesnih dogodkov, iz presežnih nagovorov, iz presežka nagovora, pomeni pristajanje na tuje ponudbe in tuje zahteve, spuščanje v spoprijem s tujim.

Pri tem je potrebno opozoriti na neko, (že) jezikovno, pomembno in pomenljivo podvojitev, na razlikovanje med odgovorom in odgovarjanjem, med odgovorom na vprašanje in odgovarjanjem na spraševanje, med danim odgovorom (*answer*) in dajanjem odgovora, samim dogodkom odgovarjanja in odzivanja (*response*), ki se v polnosti nikdar ne prekrije-

ta, nikoli ne sovpadeta: »*Dajanje odgovora ne poide v danem odgovoru.*« (Waldenfels 2007, 191.) Tradicionalna tolmačenja odgovora kot polnila in mašila, zapolnjujočega praznino, manko védenja, kot izpolnitve hotenja in stremljenja, ustrezne in ustrezajoče cilju ali pravilu, ne zadoščajo, če izhajamo iz apela, iz nagovora in iz prigovora, ki ga zaznamo in sprejmemo v govoru, kajti dajanje-odgovora je vselej več kot zgolj golo predajanje preddanega znanja naprej. Navsezadnje lahko odgovorimo ne samo s proti-vprašanjem ali z dejanjem, temveč tudi z zavračanjem odgovora, z odrekajočim izmikanjem, s pogledovanjem vstran ali brez besed, z molkom.

Dvojnost – nesovpadanje, neprekrivanje – odgovora in odgovarjanja napotuje na dogajanje upovedovanja sâmo, na sâmo-razlikovanje znotraj njega samega, na njegovo sâmo-podvojitvev: na razliko med upovedovanjem (*das Sagen*: iz-rekanjem) samim in upovedanim (*das Gesagte*: iz-rečenim), tistim, kar z njim in skozenj prihaja do govorce, prihaja do besede, s tem ko drugo (tudi) zamolčuje. Odvrnitev pozornosti od upovedanega, povrnitev, nenehno vračanje k upovedovanju in njegovemu prigovarjajočemu nagovoru, redukcijo upovedanega na dogodek upovedovanja, ki pusti so-slišati in so-pozvanjati, so-upovedovati upovedovanje sâmo, njegov presežek v upovedanem, in prekinja z utečenimi načini mišljenja in gledanja, sprošča in osvobaja upovedovanje spod pritiska upovedanega, Waldenfels – v *Registrih odgovarjanja* neizrecno, v delu *Potujitev moderne*, ki predstavlja nekakšen strnjen povzetek in pregled njegove lastne, dotlej prehojene filozofske poti, pa izrecno – po-imenuje responzivna *epoché* (prim. 2007, 195 in 2006, 92). Responzivna redukcija, responzivna *epoché* pomeni odločno razlastitev dogodkov, izpostavitev vidika redov, določeno »*Entordnug*«, nomadiziranje, desubjektiviranje in depersonaliziranje, definaliziranje in dekvazaliziranje, detotaliziranje in destrukturaliziranje, de-(z)organiziranje govora, pomeni priznanje dogodkovnega značaja govora in govorjenja, ne-koincidence – znotraj ko-incidence – upovedovanja in upovedanega, med njima. Medtem ko se vprašanje in dani odgovor gibljeta znotraj reda, se dogodek govor(jenj)a sam in s tem tudi dogodek odgovarjanja in dajanja odgovora ne pusti podvreči nobenemu vnaprejšnjemu redu: »Če se dogodek upovedovanja odteguje upovedanosti, je to zato, ker ni upovedano, *s tem ko je več kot upovedano*, namreč pre-sežek, *ex-cès*, nekaj zunaj-rednega, ki rogovili v različnih redovih upovedanega.« (Waldenfels 2007, 199.) Dogodek upovedovanja se diferencira, pregiba se in se zgiba, razvejuje in razgrinja sam na sebi: »Če obstoji določena točka indiffernce, tako rekoč nekakšen pradiferencial, je to mrtva točka diferenciacije same, kraj *diastaze*, ki vselej leži v neki sivi coni, kraj, o katerem ne moremo govoriti, ne da bi govorili od [iz] njega.« (Ibid., 200.)

Dvojnostni, vmesni dogodek (tujega) nagovora in (lastnega) odgovora, njun dvojni takt, zaznamuje diastaza, po-seganje-drug-v-druega in obenem stopanje-narazen, razhaja-

nje, raz-stojnost,⁵¹ med njima je zev, je asimetrija: med tem, na kar odgovarjam, in tem, kar odgovorim, kar dajem v odgovor, ni nobene primerljivosti, ne gibljeta se na isti ravni, znotraj istega reda, med njima zija nepremostljiva poč, nezaceljiva rana, razpoka in prepad, brezno.⁵² Razliko med »na kar« in »kaj« odgovarjanja, pri čemer se »na kar« nikdar ne dá povzeti, inkorporirati v »kaj« danega odgovora in pri čemer »kaj« nikdar ne more popolnoma doseči svojega »na kar«, ker se mu odteguje, Waldenfels poimenuje responzivna diferenca in jo razlikuje takó od intencionalne oziroma signifikativne, v kateri je *nekaj* mišljeno ali dano *kot nekaj*, kot smisel, kakor od regulativne difference, v kateri *nekaj* *ustreza nečemu*, ustreza pravilu. Vselej odgovarjamo *nekaj na nekaj* (prim. 2007, 242 in 2006, 75). Nagovor kot singularni dogodek vdora v red, neumestljiv v celoto kot njen del, nemisljiv kot primer kakšnega zakona, nima nobenega smisla in ni podvržen nobenemu pravilu (prim. Waldenfels 2001, 46), vselej prehiteva odgovor, predhaja mu in ga predhodi, zaznamovan je s predhodnostjo, ki je ne more dohiteti in ujeti nobena sedanost, ki nikdar ne more postati pričujoča: prisoten v svoji odsotnosti, odsoten v svoji prisotnosti prekinja z vsemi posredovanji, trga njihove mreže, vsebuje in nosi posebno neposrednost, ne-posrednost kot prebitek in kot prebitje, kot pretrganje slehernega posredovanja. Odgovor, ki ga damo, je vselej naknaden, prihaja pre-pozno, zamuja in zaostaja za nagovorom. Predhodnost nagovora in naknadnost odgovora sestavljata dvojno gibanje, ritma katerega se ne dá poenotiti, prav nasprotno, vanj je vpisana in ga preči aritmija. Dogajanje nagovarjajočega vprašanja in dajanja odgovora je v sebi zlomljeno, prelomljeno, gre skozi pavzo, premor in zatišje, je pre-skok čez brezno, opredeljuje ga časovno-prostorski zamik, diatopija in diahronija, nerecipročnost (prim. Waldenfels 2009): med nagovorom in odgovorom ni nobenega vnaprejšnjega soglasja, nobene skupnosti, nobene tretje instance, nobene sinteze.

Odgovore iz-najdevamo, izhajajoč iz neizogibnih tujih nagovorov, iz neogibnosti in iz neobходимosti tujega nagovora, iz njegove nezaobidljivosti, hkrati vabeče in grozeče vsiljivosti, strašljive in privlačne silnosti, odprto navezujoč nanje, spoprijemajoč se z njimi, in pri tem ni mogoče spregledati ne, na eni strani, določene mere poljubnosti ne, na drugi strani, ekstrema morebitnega nasilja. Tuje se nas dotika v ločitvi in v ločevanju od nas,

51 Takó besedo »Auseinandertreten«, s katero v knjigi *Registri odgovarjanja* Waldenfels (prim. 2007, 335) opredeljuje pojem diastaze, sloveni prevajalec *Potujitve moderne* (prim. 2006, 61).

52 Tudi v fenomenu pozornosti, kakor ga obravnava v delu *Fenomenologija pozornosti* (*Phänomenologie der Aufmerksamkeit*; 2004) razpozna Waldenfels vmesni dogodek, razloži ga kot dvojni takt med *Auffallen* in *Aufmerken*, med, kakor bi to dvojnost lahko, resda nekoliko okorno, prevedli, »padanjem-na-pamet« oziroma »vpadanjem-v-pozornost« ali »zbuhati-pozornost« in »postati-pozoren« ali »opaziti/zaznati«, pri čemer poudarja, da je sleherni »postati-pozoren«, vsako opažanje že oblika odgovarjanja (prim. 2004, 271).

daje se (nam), daje (nam) odgovarjati, s tem ko (se) spodmika, iz daljave odtegovanja in iz bližine pritegovanja, v njunem sprepletu, kot daljava v bližini, kot bližina v daljavi:

Odgovarjanje se giblje onstran smisla in pravila, v tem ko ju presega in prav s tem seveda tudi predpostavlja. Responzivna racionalnost, ki izrašča iz odgovarjanja samega, intencionalnega, hermenevtičnega in komunikativnega uma ne more ne nadomestiti ne preskočiti, vendar pa te forme racionalnosti prekoračuje. (Waldenfels 2006, 75.)

Responzivna racionalnost kot logika odgovora in odgovarjanja raste iz odzivnosti in iz odgovarjanja na tuje zahteve, prigovore in nagovore, iz razsežnosti responzivnosti, ki jo Waldenfels pojmuje kot temeljno potezo vsega našega živo-telesnega vedénja, obnašanja, zakoreninjenega in zasidranega v našem živem telesu (*der Leib*), in ki jo postavlja nasproti intencionalnosti in komunikativnosti, tudi v konkurenco s hermenevtičnim umom, presega in prestopa meje vpeljanih in utečenih redov, ne da bi jih hkrati poskušala zamenjati z drugimi, drugačnimi, giblje se med rednim in zunajrednim in se, v znamenju responziva, dotika meja ne-možnega. Ne-možnosti: možnosti (iz/v) nemožnosti, nemožnosti (v/iz) možnosti.

58

Izkustvo tujega povzroča, da izkustvo sámo postaja tuje, povzroča potujitev izkustva (prim. Komel 1998, 245), potujitev, katere poti in katere stranpoti Waldenfels zasnavlja in zastavlja z miselnimi figurami odklona, presežka in preobličjenja (prim. 2006, 68 isl.). Kolikor v vsem, kar izkušamo, v vsem, kar govorimo in delamo, v vsem, kar smo, vselej odgovarjamo in smo že odgovorili na nagovor tujega, na tuje nagovore, tujost ne pri-zadeva samo vzpostavljjanja in ustanavljanja reda, ne pregibava samo dogajanja med redovi ali tistega, kar se odigrava med človekom in človekom, med drugim in drugim, med mano in tabo, v vmesju medtelesnosti, ne gre samo za tujost drugih, temveč, predvsem, pred vsem, po-sega, kot tujost (znotraj) nas samih, v lastno sámo.⁵³ Sleherno sámo-nanašanje – vsak odnos do nas samih – je že zaznamovano s tujostjo, je že nanašanje na nas same kot na tuje, na lastno kot na tuje, je odnos do tujega. Tuje in lastno, lastno in tuje se navzkrižno prepletata, hiazmatično sta prepredena drug z drugim. Tujost srečuje človeka v njegovi lastni hiši, spodjeda možnost popolnega sámo-posedovanja in sámo-razpolaganja s samim seboj. Radikalno tuje je tisto, kar nas s svojim nagovorom, s pozivom k odzivu, k odgovoru, v resnici šele, še preden dejansko odgovorimo nanj, »kliče v lastno« (Waldenfels 1999, 53).

53 V *Potujitvi moderne* Waldenfels razlikuje med ekstatično tujostjo kot tujostjo v nas, diastatično tujostjo kot tujostjo drugih in ekstraordinarno tujostjo drugega reda (prim. 2006, 54 isl.).

Preplet, navzkrižje lastnega in tujega, hiazem med njima, vsakemu govorjenju podarja pečat mnogoglasja in večglasja (prim. Waldenfels 2007, 435 isl.), polifonije, ki preprečuje, da bi logos v dia-logu zavladal in prevladal nad »dia-«, nad vmesjem, nad sfero vmesnosti, in ki sleherni dialog spreminja v polilog, *pogovor* kot *razgovor* brez prve in brez zadnje besede, v so-zvenenje lastnih in tujih glasov vsake besede. Navsezadnje nam že prisluhnjenje zvoku glasu, njegovemu oglašanju, lastni glas vrne kot drug(ačen), tuj glas in v tujem pusti za-slišati tisto lastno: »Mnogoglasje začenja s tem, da se glas sam podvoji in pomnoži, da se govor odklanja od samega sebe, se presega in preskakuje, da ni nikoli popolnoma pri sebi, temveč je že vselej zunaj sebe.« (Waldenfels 1999, 12.)

Odgovarjajoče prisluškovanje tujemu nagovoru se v s-preplet(anj)u lastnega in tujega in iz njega izteka in izteče v priznanje večglasja v govoru, polifonije besede, nenehnega pomnoževanja in samo-podvojevanja, samo-diferenciranja upovedovanja. V eseju z naslovom »Hibridne forme govora« (»Hybride Formen der Rede«), v katerem se sklicuje na Mihaila Bahtina (1895–1975), je Waldenfels zapisal:

V vsakem govoru prihaja na določen način do besede [govorice] nekaj, drugo ne. To sočasno spraviti/priti-do-besede [Zur-Sprache-bringen] in spraviti/pripraviti-do-molka [Zum-Schweigen-bringen] napotuje na selektivne rede govora, na specifična tematska polja in diskurze, vendar ne podlega binarnim redom resničnega in napačnega, pravega in nepravilnega. (Waldenfels 1999, 160.)

A t(ist)o, kar prihaja do besede, do govornice, se ne nahaja v jeziku samem, kot tuje, na katero govor odgovarja, je tisto zunajredno znotraj njega. Govor se kot odgovor in odgovarjanje giblje na mejah rednega in izrednega, možnega in nemožnega. Na pragu med lastnim in tujim. Prihaja, govori od drugod, v svojem upovedovanju se nanaša na neizrekljivo in neizrečeno, zadeva ob neupovedano in neupovedljivo.

Racionalnost, izražajoča iz tujega kot iz-rednega in kot zunaj-rednega, tujega, ki se odklanja dosegu slehernega reda in načnja njegovo samo-gotovost, se ne pusti ujeti v njegove mreže, ki pre-stopa skozenj, ga pre-trga, vselej na-stopajoče – brez (možnosti) zastopništva, nadomestitve – v večkratni enkratnosti in v enkratni večkratnosti, singularno pluralno in pluralno singularno, kot singular v pluralu, tujega, na nagovor katerega smo primorani odgovoriti, ker nas terja in zahteva kot odgovarjajoče in kot odgovorne, zahteva in terja nas kot odgovor nanj, racionalnost, rastoča iz responzivnosti, (le-)bdi nad tujim, je (le-)bdeča, pozorna racionalnost.

Po razgrnjeni in po prehojeni poti, po potovanju vzdolž razpotij in brezpotij, kakor se odstirajo ob soočenju Gadamerjevega zasnutka hermenevtike z Derridajevo in z Waldenfelsovo kritično pre-(o)svetlitvijo, naj se, v sklepu poglavja, ozrem nazaj, k njegove-
mu začetku, k izhodiščnemu vprašanju obravnave in interpretacije – ne-razumevanja
ne-smisla – pesniškega besedila, k Celanovi pesmi. Se ne naznanja z obzorja, na eni
strani, Derridajeve misli o nereduktibilni singularnosti, drugosti in drugačnosti (datu-
mov – in s tem pre-danosti in za-danosti? –) pesmi, in, na drugi strani, Waldenfelsove
izpostavitev radikalne tujosti, sprepletenosti lastnega s tujim, z obzorja pri(po)znanja
večglasja (pesniške) govorice, v – zadnjem? – za-obratu problema približanja pesmi,
se z njim, tako rekoč, ne vsiljuje, ne zapustitev, temveč sprememba hermenevtičnega
mišljenja, njegova pre-mena, še ne utrjena, nezavarovana in nevarna, ne-uhojena –
nova? – pot, če razumevanje in smisel nista in ne moreta biti vse, če izhajata, če sta,
kot dopolnilo, kot odgovor, vselej že nepreklicno izšla od drugod, če povezanost s tra-
dicijo, so-pripadnost z izročilom, preči razlika in razlikovanje pre-trganja, raz-(z)vezava
prekinitve, če med interpretom in besedilom za-zija nepremostljiv prepad, brezno, ki
o-ne-mogoča, obenem omogoča in onemogoča hermenevtično prizadevanje, če drugo,
če tuje prekoračuje meje redov spo-razumevanja, smisla in tradicije in pušča izroče-
nemu sporočilu vznikniti v njegovi tujosti, v njemu lastni drugačnosti, in če besedilo,
pesem sâmo dojamemo v njeni nezvedljivi drugosti, kot radikalno tuje, na nagovor
katerega moramo odgovoriti, ko in kadar nas po-kliče, priklicuje (na) zagovor? Pre-me-
na hermenevtičnega v njem samem, ob njem in z njim, iz njega samega – in ne mimo
njega –, v njegovem spoprijemanju s tujim, z besedilom kot drugim, drugačnim, ki tu-
jega znotraj njega, njegove tujosti same, ne bi pustilo ponikniti v nobenem redu, ki bi
priznalo radikalnost tujosti in se ne bi izteklo v prilaščanje in polaščanje? Pre-mena
razumevanja znotraj njegove raz-(z)družitve z njegovim (lastnim) drug(ačn)im znotraj
njegovega druženja, njegovega »drugovanja« z njim? Pre-mena neizravnavačnega rav-
nanja, občevanja (*Umgang*) s tujim v shajanju in v razhajanju lastnega in tujega? Drža
potujitvenega postopanja, potujujočega zadržanja (*das verfremdende Verfahren*; prim.
Waldenfels 2006, 93)? Drža ob-robnege, ob-mejnega gibanja, gibanja po mejah in po
robovih, z njimi, skozi, pre-gibanja hermenevtičnega približevanja samega skozi pre-
hajanje, skozi pre-hod razpiranja njegovih lastnih obzorij? Ob-varovanje, pridrževanje
(zadržanja) skrivnosti tujosti, pre-ostajanja pred tujostjo skrivnosti? Iz-postavitve (v)
skrivnosti? Vz-postavitve (iz) skrivnosti?

Drugačno – »hevristično in eksperimentirajoče« (Tonkli Komel 2006, 170) – mišljenje,
drugačno zadržanje, odgovarjajočo držo do nagovora tujega, iznajdljivo spoprijemanje z
njim, nenehno intervencijo, vračanje od upovedanega k dogodku upovedovanja, izvrševa-

nje responzivne *epoché*, skuša Waldenfels zajeti z miselno figuro indirektnosti, z možnostjo indirektnega načina gledanja in govora (prim. 1987, 200 isl.). V delu *Potujitev moderne* nujnost indirektnega pristopa k tujemu naznači takole:

Če je tuje nekaj, kar se kaže, *v tem ko* se odteguje, če nas tuje aficira, še *preden* ga ugledamo in razumemo kot nekaj, če na zahteve odgovarjamo, še *preden* o njih spregovorimo, potem to pomeni, da se na tuje ne nanašamo neposredno, temveč le v nekem vstranskem, zvrnjenem oziroma lateralnem načinu gledanja in govorjenja, ki nekaj vidi, *v tem ko* vidi drugo, ki nekaj pove in počne, *v tem ko* počne drugo. (Waldenfels 2006, 89.)

Že govor sam, že govorica sama fungira, deluje indirektno, s tem da že od vsega začetka u-pove več, govori drugo, kot govori, kot u-pove. O nečem govoriti indirektno ne pomeni, da se povzpne na raven »meta-govorice«, »meta-jezika«, temveč pomeni govoriti od drugod, od tujega sèm, začenjati pri drugem in z drugim, s tujim. Indirektni govor prinaša in privaja tuje do besede, ne da bi ga priključil v vsakokratni/vsakokratno jezik/govorico, v pred-dani in pred-obstoječi red, bodisi red pravila bodisi red smiselne celote razumevanja. Govoriti indirektno pomeni: odgovarjati na presežek tujega nagovora.

Störfunktion pesnjenja in mišljenja, njuna pre-(z)možnost, da pre-(z)motita funkcioniranje (teka) sámó-umevnosti, leži v izmikanju zaprtim redom, v anomaliziranju, v dvojni igri zunaj in znotraj normalnosti, v igri na meji, igri z mejami med rednim in nerednim, igri razmikanja meja, ki preprečuje, da bi procesi normaliziranja obrusili ostrino žela tujega, njegovo drugost in njegovo drugačnost, in kontingenten, poljuben in omejen red spremeni v edini možni red (prim. Waldenfels 1999, 169), in ki iz sebe, v sebi snuje, porokuje in narekuje nalogo pre-drugačenja hermenevtičnega izkustva v – vedno in-direktnem, z (ne-?)premostljivo, z (ne-?)presegljivo daljavo oddaljenosti za-prečenem – približevanju (k) pesmi samem, nalogo so-mišljenja omejenosti razumevanja, njegovega lastnega z-loma, razlamljanja in prelamljanja v, iz ne-možnosti – celo razpada in propada, padanja v prazno –, pre-vzetja, jemanja mere iz iz-mika(nja) pesmi v njenem pri-miku, iz njenega pri-mika v pre-mik(anj)u k njej, v prizmatičnem za-zrcaljenju, navzkrižnem pre-(s)križanju teksta in konteksta, tako rekoč, iz raze raz-(z)vezaja v kon-tekstu, nalogo potujitve mišljenja v pre-mišljanju pesnjenja.

Kajti: pesem govori: pòje.

V »Meridianu« je Celan zapisal:

Pesem je osamljena. Osamljena je in na poti. Kdor jo piše, ostaja njen sopotnik.

Toda ali ne stoji pesem prav s tem, torej že tu, v srečanju – *v skrivnosti srečanja* [im Geheimnis der Begegnung]?

Pesem hoče k drugemu, potrebuje to drugo, potrebuje sogovornika [na(s)protje]. Poišče [obišče] ga, prigovori se mu. (GW III, 198.)⁵⁴

V svojem za-stavku in z njim, v svoji po-stavi in z njo, s svojo iz-postavljenostjo in s svojim iz-postavljanjem, z vz-postavljanjem svoje iz-postavitve, v zastiranju in v odstiranju, razkrivanju in zakrivanju, v medsebojnem pre-(s)krivanju berljivosti in neberljivosti – razprostiranju ene skoz drugo –, splošnega, univerzalnega, in partikularnega, singularnega – prediranj enega k drugemu in razdiranju enega z drugim –, v svoji ne-raz-(s)kritosti in z njo, s svojo diskretno skrivnostnostjo in s svojo skrivnostno diskretnostjo, raz-ločujočo raz-ločenostjo, osamitvijo in samoto, samostjo, pesem, ki se spominja svojih datumov, jih pomni in jih obeležuje, vsakokrat enkratno večkratna in večkratno enkratna hkrati, obenem podarja, daruje, sama obdarovana z njo, in (si) obdrzuje, zadržuje, sama pridržana po njej, jo vzdržuje, daje in jemlje, ohranja in hrani, sama o-hranjena iz nje, v njej, razkriva in skriva, krije svojo skrivnost, jo sama s sabo in sama skozse raz-rešuje vase: pöje.

Celanova pesem nas, s svojo govorico in s svojim molkom, s svojim nemênjem in s svojim glasom, kliče, nas priklicuje in nas preklicuje, s svojim spregovarjanjem, s svojim odgo-varjanjem nas nagovarja, nam prigovarja in nam ugovarja, apelira na nas, proti nam, nas, njene, svoje nagovorjence, interpelira. Inter-(a)pelacija pesmi nam o-ne-mogoča raz-delitev skrivnosti srečanja, so-delovanje iz nje v njej sami, v srečanju s skrivnostjo pesnikovih srečanj, v srečanju s skrivnostjo našega srečanja z njegovo pesmijo, in nas, tebe in mene, mene in tebe, s tem ko, sama zastajajoč in zaustavljajoč se, za-pöje, da se nič – in nihče – ne zaustavi in da nihče – in nič – ne zastane, da nič (ne) stoji, sama iz sebe in sama v sebi

54 Kadar citiram Celanova dela, v opombah vedno navajam – kakor tukaj tudi v nadaljevanju – nemški izvirnik: »Das Gedicht ist einsam. Es ist einsam und unterwegs. Wer es schreibt, bleibt ihm mitgegeben. / Aber steht das Gedicht nicht gerade dadurch, also schon hier, in der Begegnung – *im Geheimnis der Begegnung*? // Das Gedicht will zu einem Andern, es braucht dieses Andere, es braucht ein Gegenüber. Es sucht es auf, es spricht sich ihm zu.« V kon-tekstu tega odlomka Grafenauer »ein Gegenüber« sloveni z besedo »protivesje« (prim. Celan 1982/83, 790), medtem ko se Snój odloči za »neki nasproti« (prim. Celan 2020, 896).

zaustavi, pripravi k zastanku in zanj, po-vrne – zase – (k) sebi, z nežnostjo nuje pri-sili, da, vsaj za trenutek, za hip pre-diha, v približevanju k njej, v zbližanju z njo, v premagovanju daljave do nje, v oddaljevanju k njej iz od-daljitve, iz dalje njene presežnosti, njenega seganja k nam, v prestajanju – in s tem za-snovanju – njenega pre-ostajanja, v prenašanju, v nošnji vznesenosti (iz) muke njegove teže in njegove težavnosti, v pomujanju ob njej in v mujenju ob njej, obstanemo: stojimo – in *smo* – v/iz skrivnosti srečanja iz/v skrivnosti srečanja.

★

Kam, kam. Nirgends
fragt es -

Ich bins, ich,
ich lag zwischen euch, ich war
offen, war
hörbar, ich tickte euch zu, euer Atem
gehorchte, ich
bin es noch immer, ihr
schlaft ja.

★

Prešel, prešel. Nikoder

vprašanja -

Jaz sem, jaz,
Jaz sem leglo med vas, bilo sem
razprto, bilo
slišno, tikalo sem k vam, vašemu dihu
sledilo, jaz
sem takšno še vedno, vi
zgolj spite.

1

III. SEINER DATEN EINGEDENK

— AVTO-POETOLOŠKA RAZMIŠLJANJA —

Poésie: langage à l'état naissant.

Paul Celan

Opredelitvi poetike Celanovega pesništva, dialoške, begave in iščoče, polifone govorice poezije, ki raste, izhaja iz skrivnosti srečanja in prehaja vanjo, stoji sredi nje, skozi, skozi raz-delitev njene raz-(s)kritosti, in ki sama postaja, je (kot) skrivnost za nas, za naše srečanje z njo, se bom pri-bližal, se od-daljil k njej, stopil – zarisujoč obzorje za pristop k problematiki njenega filozofskega in njenega literarnozgodovinskega konteksta, za razgovor z »Engführung« – v ris nekaterih njenih temeljnih razsežnosti z vidika pre-mene (bistva) pesništva, kakor jo je Celan nakazal in naznačil v svojih, sicer redkih in marsikdaj fragmentarnih, aforističnih, avto-poetoloških besedilih, zlasti v znamenitem govoru »Meridian« – morda najpomembnejšem viru za razumevanje njegovega samo-pojmovanja – in v – vanj, v njem povzetih – zapiskih za nedokončani, nerealizirani predavateljski projekt z naslovom »O temini pesniškega« (»Von der Dunkelheit des Dichterischen«) iz leta 1959,⁵⁵ in jo skušal zaokrožiti z obravnavo pesmi, za katero se zdi, da (se) z njo spet kon-figurira, in nuce re-figurira tisto, kar je pre-figurirano v »Engführung«, namreč figura zožitve, pre-hoda skozi z-ožino, da jo, da ju, obe, tako Celanovo avto-poetiko kakor pre-meno pesnjenja v njeni, v njuni stesnjavi in iz nje, skorajda programatično, paradigmatsko pesni, da pōje o njiju in o njej, skozi, skozi, pesmi »Weggebeizt« iz niza *Atemkristall*, iz zbirke *Atemwende*.

Na nujnost, na nujo spremembe pesniškega za-snovanja – za-snovanja ónega pesniškega samega – pre-obrata – in ne prevrata – (skozi) njega samega, pre-obrata spričo preskušene, preživetega in pretrpljenega, prestanega zgodovinskega nasilja, sil(n)e groze zgodovine, spričo stiske govorice, njenega obmolknjenja, oneme(va)nja, spričo njene ne-možnosti,

⁵⁵ Prim. Celan 2005c, 130–152 in *HKA* 16, 27–67.

spričo njene ne-moči, je Celan prvikrat ne-posredno – na javen, a širši (nemško beroči) publiki skoraj nedostopen način – namignil v odgovoru na anketo Librairie Flinker, ki je zajela različne osebnosti s področij filozofije in literature, sprašujoč jih o njihovem delu in o njihovih načrtih.⁵⁶ Kratek, zgoščen zapis, nastal že v letu 1957 – torej še v času porajanja pesmi za zbirko *Sprachgitter* in z njo, z njimi tudi pesnitve »Engführung« –, objavljen v almanahu pariške knjigarne za naslednje leto, na eni strani, obravnava dogajanje znotraj sočasne, sodobne nemške poezije in, na drugi strani, pričuje o Celanovi odpovedi »estet-skemu«, umetniškemu »idealu« »lepe«, lepo oblikovane in lepo zveneče pesmi, in – na njej temelječi – o »zapovedi« drugačnega, predrugečnega pesnjenja. Poezija, ki pomni mračnost in mrakobnost, ki jo obkroža vprašljivost, ne more več, ne sme več, kljub tradiciji, znotraj kakršne stoji in kakršno (si) skuša predočiti, (si) jo unavzočiti, (si) jo upričujočiti, govoriti nekdanjega jezika. »Njena govorica je postala treznejša, bolj faktična, ne zaupa več ‚lepemu‘, poskuša biti resnična.« (*GW III*, 167.)⁵⁷ Njena govorica je postala »sivejša« in tudi njena »muzikalnost« nima več ničesar skupnega z »blagozvočjem« [„Wohlklang“], »ki je bolj ali manj brezskrbno sopozvanjalo z najstrašnejšim in ob njem« (ibid.).⁵⁸ Kakor večkrat, kakor pogosto v svojem življenju, tudi tu, na tem mestu Celan poudari in vztraja pri tem, da gre tej, »sivejši« govorici, ne glede na njeno mnogopomenskost, ne glede na njeno večznačnost, za natančnost:

Tej govorici gre, ob vsej neizogibni mnogokratnosti izraza, za natančnost. Ne poveljuje, ne »poetizira«, imenuje in postavlja, poskuša izmeriti območje danega in možnega. Seveda tu ni nikdar govorica sama, govorica nasploh na delu, temveč vselej samo pod posebnim naklonskim kotom svoje eksistence govoreči jaz, ki mu gre za konturo in orientacijo. Resničnosti ni, resničnost je potrebno iskati in pridobiti. (*GW III*, 167–168.)⁵⁹

Svoje razmišljanje o govorici, o pesniškem iskanju in pridobivanju resničnosti je Celan strnil in razgrnil tudi v govoru ob prejemu literarne nagrade svobodnega hanzeatskega

56 Prim. *GW III*, 167–168 in *HKA 15.1*, 77. Prim. tudi Snojev prevod v: Celan 2020, 865–866.

57 Nemški izvirnik: »Ihre Sprache ist nüchterner, faktischer geworden, sie mißtraut dem ‚Schönen‘, sie versucht, wahr zu sein.«

58 Izvirnik: »/.../ der noch mit und neben dem Furchtbarsten mehr oder minder unbekümmert einhertönte.«

59 Izvirnik: »Dieser Sprache geht es, bei aller unabdingbaren Vielstelligkeit des Ausdrucks, um Präzision. Sie verklärt nicht, ‚poetisiert‘ nicht, sie nennt und setzt, sie versucht, den Bereich des Gegebenen und des Möglichen auszumessen. Freilich ist hier niemals die Sprache selbst, die Sprache schlechthin am Werk, sondern immer nur ein unter dem besonderen Neigungswinkel seiner Existenz sprechendes Ich, dem es um Kontur und Orientierung geht. Wirklichkeit ist nicht, Wirklichkeit will gesucht und gewonnen sein.«

mesta Bremen leta 1958.⁶⁰ V njem je svojo rodno deželo, deželo svojega izvora, svojega porekla, Bukovino – zdaj, tedaj že za-padlo v brezzgodovinskost – označil za pokrajino, »v kateri so živeli ljudje in knjige [in der Menschen und Bücher lebten]« (GW III, 185), v njem je spregovoril o začetkih svojega pesnjenja, o preskušnjah, naloženih govorici – in s tem, zastrto, zakrito, pustil skoz lastne besede presevati svojo skušnjo druge svetovne vojne –:⁶¹

Dosegljivo, blizu in ne izgubljeno je sredi izgub ostajalo to êno: govorica.

Ona, govorica, ni bila izgubljena, da, kljub vsemu. Toda zdaj je morala iti skoz svojo lastno nezmožnost odgovora, iti skoz strašljivo onemênje, iti skoz tisoč zamračenj smrt prinašajočega govora. Šla je skoz in ni dala nobenih besed za tisto, kar se je zgodilo; toda šla je skoz to dogajanje. Šla skoz in je smela spet priti na plan, »obogatena« z vsem tem. (GW III, 185–186.)⁶²

Natanko v tej – takšni in takó – izmučeni, pretreseni govorici je, pravi Celan, poskušal pisati pesmi, »da bi govoril, da bi se orientiral, da bi raziskal, kje sem se nahajal in kam naj bi šlo z mano, da bi si zasnoval resničnost.« (GW III, 186.)⁶³ Ker je pojavna oblika govorice in zato po svojem bistvu dialoška, je pesem pošta, pismo v steklenici (*Flaschenpost*), oddano, oddana v veri, čeprav ne zmeraj polni upanja, da jo bo nekoč in nekje naplavilo na breg, »morda na breg [obalo] srca [an Herzland vielleicht]« (ibid.). Pesmi se vedno z-najdejo, so na poti, usmerjene nekam, k nečemu dovzetnemu in zavzetnemu, tako rekoč, osvojljivemu, nemara k nekemu, odprto stoječemu, sprejemljivemu, nagovorljivemu in nagovarjajočemu

60 Prim. GW III, 185–186 in HKA 15.1, 23–25.

61 V izjavi, v pričevanju, nastalem v okviru odškodninskega procesa za sojetnika Daniela Goldhagna, je Celan o svoji skušnji delovnega taborišča in o pogojih v njem 10. oktobra 1964 zapisal: »Stlačeni v zemljanke, ki so človeku nudile le neznatno zaščito pred vremenskimi neprilikami in ki so bile brez sleherne higienske opreme, smo morali opravljati težko fizično delo; poleg tega smo trpeli zaradi zelo trdega ravnanja taboriščne komande z nami in tudi zaradi nezadostne in neprimerne preskrbe. [In Erdhütten gepfercht, die einen nur sehr geringen Schutz gegen die Unbilden der Witterung gewährten und jeder hygienischen Einrichtung ermangelten, mussten wir schwere physische Arbeit verrichten; darüber hinaus hatten wir unter der sehr harten Behandlung durch das Lagerkommando sowie unter der unzureichenden und unbekömmlichen Verpflegung zu leiden.]« (Celan 2005c, 748–749.)

62 Izvirnik: »Erreichbar, nah und unverloren blieb inmitten der Verluste dies eine: die Sprache. / Sie, die Sprache, blieb unverloren, ja, trotz allem. Aber sie mußte nun hindurchgehen durch ihre eigenen Antwortlosigkeiten, hindurchgehen durch furchtbares Verstummen, hindurchgehen durch die tausend Finsternisse todbringender Rede. Sie ging hindurch und gab keine Worte her für das, was geschah; aber sie ging durch dieses Geschehen. Ging hindurch und durfte wieder zutage treten, ‚angereichert‘ von all dem.«

63 Izvirnik: »/.../ um zu sprechen, um mich zu orientieren, um zu erkunden, wo ich mich befand und wohin es mit mir wollte, um mir Wirklichkeit zu entwerfen.«

»ti«, k neki resničnosti.⁶⁴ Pesnjenje je gibanje, je pre-(z)gib(a)nost in je dogajanje, je godenje: pesem je dogodek. Pesniti pomeni, če smem nekoliko razvezati Celanovo zapleteno dikcijo, biti na poti, brez doma, pod nebom, pomeni iti s svojim pre-bivanjem samim, s svojo tubitjo (*mit seinem Dasein*), h govorici, b-iti, »ranjen od resničnosti in išoč resničnost [wirklichkeitswund und Wirklichkeit suchend]« (ibid.).⁶⁵

Z mislijo o brezdomstvu in popotništvu pesniškega – pesnikovega – pre-bivanja, pre-bivanja pesniškega samega, njegove govorice, se prikazuje zaris poti k »Meridianu«, k za-snovanju – skozi pre-snovanje – radikalno individualnega, eksistencialno oposameznjenega, samotnega in blodečega pesništva, ki (si) išče smeri in usmeritve, ki želi biti s svojim imenovanjem natančno in resnično, ki (si) išče resnico in resničnost, (so-)ustanavlja – postavlja –, s tem ko pomni svoje datume, svojo za-danost in svojo pre-danost, s pesmijo in skozi jo, spomin: s-pomnjenje.

V govoru »Meridian«⁶⁶ se Celan, izhajajoč iz – lucidne in prodorne – obravnave literarnega dela Georga Büchnerja – kakor je v navadi ob podelitvi nagrade, ki nosi ime po njem –, predvsem iz obravnave drame »Dantonova smrt« in novele »Lenz« (1835), posveti vprašanju umetnosti in pesništva, vprašljivosti notranjega razmerja med njima, s-prepleta

64 O »osvojljivosti« pesmi, z vidika »ti«-ja v njej, Celan v osnutkih za predavanja »O temini pesniškega« za-
piše: »V pesmi je nekaj upovedano, toda faktično tako, da ostaja upovedano tako dolgo neupovedano, dokler
si tisti, ki to bere, tega ne pusti upovedati. Z drugimi besedami: pesem ni aktualna, temveč jo je mogoče
aktualizirati. To je, tudi časovno, »osvojljivost« pesmi: Ti, h kateremu se usmerja, ji je podarjen na poti k temu
Ti. Ti je, še preden je prišel, tu. [Im Gedicht wird etwas gesagt, doch faktisch so, daß das Gesagte so lange
ungesagt bleibt, als derjenige, der es liest, es sich nicht gesagt sein läßt. Mit anderen Worten: das Gedicht ist
nicht aktuell, sondern aktualisierbar. Das ist, auch zeitlich, die »Besetzbarkeit« des Gedichts: das Du, an das
es gerichtet ist, ist ihm mitgegeben auf dem Weg zu diesem Du. Das Du ist, noch ehe es gekommen ist, da.]«
(Celan 2005c, 151.)

65 Prim. tudi pismo dijakom Stare gimnazije (Altes Gymnasium) iz Bremna, ki so pri pouku obravnavali
Celanovo pesem »Vom Blau« iz zbirke *Mohn und Gedächtnis* (prim. GW I, 48) in ga prosili za mnenje o svojih
interpretativnih prizadevanjih, pismo z dne 17. februarja 1958, objavljeno še istega leta v šolskem glasilu
Hermes, v katerem je Celan zapisal: »Pesmi so, nasprotno, poskus spoprijemanja z resničnostjo, poskus,
da bi si pridobili resničnost, da bi resničnost naredili vidno. Resničnost za pesem torej nikakor ni nekaj
utrjenega, predanega, temveč nekaj, kar je vprašljivo, kar je potrebno postaviti pod vprašaj. V pesmi se
d o g a j a tisto resnično, se pripeti resničnost. [Gedichte sind vielmehr ein Versuch, sich mit der Wirklichkeit
auseinanderzusetzen, ein Versuch, Wirklichkeit zu gewinnen, Wirklichkeit sichtbar zu machen. Wirklichkeit
ist für das Gedicht also keineswegs etwas Feststehendes, Vorgegebenes, sondern etwas in Frage Stehendes, in
Frage zu Stellendes. Im Gedicht e r e i g n e t sich Wirkliches, trägt Wirklichkeit sich zu.]« (Celan 2005c, 194.)

66 Za interpretacijo različnih aspektov Celanovega govora prim., med številnimi obravnavami, npr. knjigo
Gerharda Buhra *Celanova poetika (Celans Poetik; 1976)* in esej Otta Pöggelerja »– Ah, umetnost!« (»– Ach, die
Kunst!«), objavljen v zborniku z naslovom *O Paulu Celanu (Über Paul Celan; 1970)*; zbornik sicer predstavlja
zanimiv pregled odzivov na Celanovo pesnjenje za časa njegovega življenja.

njune nasproti-postavljenosti, vprašljivosti osvoboditve, sprostitev pesništva spod pri-sile – in nasilja? – umetnosti, vprašanju opredelitve kraja pesmi, njene (čez-?)časovnosti, njene (brez-?)časnosti, in ne-možnosti (spricho) skrivnosti srečanja, razpirajoče se z njo, z njenega kraja, skoz njen čas, skrivnosti, s katero ob-stoji, je pesem.

Umetnost Celan takoj na začetku govora – ironično, skoraj sarkastično – označi kot »marionetno, jambsko-peterostopično /.../ bitje brez otrok [ein marionettenhaftes, jambisch-fünffüßiges /.../ kinderloses Wesen]« (GW III, 187). Kot taka je predmet razvedrila, pogovorov, ki bi jih lahko gnali in poganjali v neskončnost, če ne bi, po usodni nujnosti, vselej nekaj prišlo, nekaj prihajalo vmes, nekaj, kar nam odvzame besede, kar nam jemlje dih. Umetnost je žilav, dolgotrajno živeč, obstojen – »večen« – problem, sposoben ne(pre)nehne in ne(za)ustavljive pretvorbe: – mnogo-umnega – pretvarjanja. A – Celan namiguje na osebe in prizore iz »Dantonove smrti« –: vselej je tu nekdo, ki ne sliši govora o umetnosti, neskončnih pogovorov, govoričenja o njej, nekdo, ki prisluškuje, pozorno pogleduje in potem ne ve, o čem je tekla beseda, nekdo, ki sliši govorečega, ki ga vidi govoriti, posluša prek, onstran besed, nekdo, ki je zaznal govorico in njen lik, njen dih, in obenem – z dihom samim – »usmeritev in usodo [Richtung und Schicksal]« (GW III, 188; prim. tudi 194). Lucile, slepa za umetnost, umetnostno-, umetniško-slepa, vzdikne, tedaj, ko gre vse h koncu, k smrti, ko je revolucija pri svojem koncu, ko njeni akterji skupaj, slavnostno, s slovečimi in s slavnimi – zdavnaj slišanimi: praznimi? – besedami umirajo, vzdikne, po vseh, na tribuni, krvavem, krvnikovem odru, rečenih besedah, nenadno, samomorilsko: »Naj živi kralj!« (prim. Büchner 1997, 84). To ni, poudarja Celan, ne poveljevanje monarhije ne poveljevanje včerajšnjosti, temveč poveljevanje veličastja absurda (*Majestät des Absurden*), pričujočega za prisotnost človeškega, o njej.⁶⁷ To je beseda, ki se – nič več – ne uklanja ne pred obstranci ne pred paradnimi kljuseti zgodovine, to je »protibeseda [das Gegenwort]« (GW III, 189), je dejanje svobode. Je korak. To je pesništvo: proti-beseda je njegovo bistvo.

V umetnosti, v njeni sposobnosti – brezobrazne? – preobrazbe in – brezobzirnega? – preobražanja, v njeni vsepričujočnosti, je nekaj nezaslišanega, srhljivega in grozljivega, nedomačnega, mehničnega, umetnost je kakor glava Meduze – kdor se ji drzne pogledati v oči, ohromi, okameni –, je kakor avtomat, kakor opica, pomeni izstop(anje), samo-podajanje iz (območja) človeškega. Zato se mora (dan-?)današnje pesništvo vrniti k radikalni postavitvi umetnosti pod vprašaj, jo prevprašati, če želi (tudi) samo spraševati naprej. Zato

67 Prim. Derridajevo predavanje – v okviru seminarja *Žival in suveren (La bête et le souverain; 2001–2003)* – z naslovom »Veličastja«, v angleškem prevodu (»Majesties«) objavljeno v: Derrida 2005, 108–134.

Celan sprašuje: »Ali smemo, kot se zdaj mnogokje dogaja, izhajati iz umetnosti kot nečesa vnaprej danega in brezpogojno predpostavljene, ali bi morali, če naj to izrazim čisto konkretno, predvsem – recimo – premisliti Mallarméja konsekvantno do konca?« (*GW III*, 193.)⁶⁸ Kdor se predaja, kdor se povsem preda umetnosti, kdor ima samo njo pred očmi, pozabi samega sebe. »Umetnost ustvarja daljavo-do-jaza [(sámo-)oddaljitev-jaza].« (*Ibid.*)⁶⁹ Umetnost zahteva, terja določeno distanco: utirja (točno) določeno pot. Ali mora pesništvo iti, ali je zanj nujno in neobhodno, da gre po poti umetnosti? H glavi Meduze in k avtomatom? »Morda – samo sprašujem –, morda gre pesništvo, tako kot umetnost, s samopozabljenim jazom k tistemu nedomačnemu in tujemu, in se – toda kje? toda na katerem kraju? toda s čim? toda kot kaj? – spet osvobodi?« (*Ibid.*)⁷⁰ Tedaj (naj?) bi bila umetnost samo ena izmed poti pesništva, nič več in nič manj, pot, ki jo pesništvo mora prehoditi, ki naj bi jo prehodilo, da bi jo prešlo in nazadnje pustilo za seboj? Kje naj iščemo, kje naj najdemo kraj pesništva, kraj njegove osvoboditve, sprostitve sámo-odtujenega jaza? Kje so tla za odločilen korak? Za pre-obrat? Za pre-meno? Sploh obstajajo? Se tu (ne) razpira brezdanjost prepada? Brezno?

»Kdor hodi po glavi, moje dame in gospodje, – kdor hodi po glavi, ima nebo kot brezno pod seboj« (*GW III*, 195),⁷¹ pravi Celan, navezujoč na Büchnerjevega (»)Lenza(«), parafrazirajoč ga. Izkustvo brezna, koraka vanj, je izkustvo grozljivega o-nemênja, obnemelosti in obmolknjenja, za-molka, tišine, ki jemlje sapo, ki onemogoča besedo in govorico. Nerazumljivost, nedostopnost in kompleksnost, temina – pogost očitek pesništvu – je, »če ne kongenitalna, tedaj vendar pesništvu zavoljo srečanja iz neke – morda samozasnovane – daljave ali tujine dodeljena temina.« (*Ibid.*)⁷² A: nemara, morda obstajata v isti smeri, v

68 Izvirnik: »Dürfen wir, wie es jetzt vielerorts geschieht, von der Kunst als von einem Vorgegebenen und unbedingt Vorauszusetzenden ausgehen, sollen wir, um es ganz konkret auszudrücken, vor allem – sagen wir – Mallarmé konsequent zu Ende denken?« V Celanovih pesmih sicer lahko razberemo več – kritičnih – namigov na pesništvo Stéphana Mallarméja (1842–1898), nemara najizraziteje v pesmi »Keine Sandkunst mehr« iz zbirke *Atemwende* (prim. *GW II*, 39). O odnosu do Mallarméja, ki za Celana, tako rekoč, pooseblja stališče umetnosti, o bližini in o daljavi med njima, med njunima poetikama, prim. članek Joachima Schulzeja »Najčistejši ledeniki estetike« (»Die reinsten Gletscher der Ästhetik«), objavljen v zborniku – uredila sta ga C. Jamme in O. Pöggeler – »*Žareče prazno besedilo*« (»*Der glühende Leertext*«, 1993).

69 Izvirnik: »Kunst schafft Ich-Ferne.«

70 Izvirnik: »Vielleicht – ich frage nur –, vielleicht geht die Dichtung, wie die Kunst, mit einem selbstvergessenen Ich zu jenem Unheimlichen und Fremden, und setzt sich – doch wo? doch an welchem Ort? doch womit? doch als was? – wieder frei?«

71 Izvirnik: »Wer auf dem Kopf geht, meine Damen und Herren, – wer auf dem Kopf geht, der hat den Himmel als Abgrund unter sich.«

72 Izvirnik: »/.../ wenn nicht die kongenitale, so doch wohl die der Dichtung um einer Begegnung willen aus einer – vielleicht selbstgeworfenen – Ferne oder Fremde zugeordnete Dunkelheit.«

smeri koraka, tesno druga ob drugi, dve tujini, dvoje tujosti. Morda se tu naznanjata in nakazujeta pre-obrat in pre-mena diha. Pre-dih.

Pre-obrat diha v pesništvu, pesništvo sólo kot pre-meno v dihu, kot pre-dih, Celan označi takole:

Pesništvo: to lahko pomeni obrat diha. Kdo ve, morda potuje pesništvo po poti [jo pušča za seboj] – tudi po poti umetnosti – zavoljo takšnega obrata diha? Morda mu uspe, ker se zdi, da leži tisto tuje, torej brezno *in* glava Meduze, brezno *in* avtomati, pač v isti smeri, – morda mu uspe tu razločevati med tujim in tujim, morda prav tu skrckne glava Meduze, morda prav tu odpovejo avtomati – za ta enkratni kratek trenutek? Morda se tu, z jazom – s *tu* in *tako* osvojenim odtujenim jazom, – morda se tu osvobodi nekaj drugega [db.: neko drugo]?

Morda je pesem odtod ona sama ... in gre lahko zdaj, na takšen brez-umetniški, umetnosti-prosti način, po svojih drugih poteh, torej tudi po poti umetnosti – gre spet in spet?

Morda. (GW III, 195–196.)⁷³

Pre-obrat v dihu, pre-dih, sólo-zadrževanje in sólo-zadržanje, zastanek in zastavitev diha, pavza znotraj njega, prekinitev, suspenzija govorice, cezura znotraj nje, neskončno kratek, pri sebi – zase – zgoščen, trenutek za-molka, tišine – zatišja – med vdihom in izdihom, med dihom in dihom, hip, nemara zgolj hipec, sprošča in osvobaja pesem (spod pri-sile na-silnosti) umetnosti, osvobaja in sprošča v njej, v umetnosti, v sólo-pozabi v njej, odtujeni jaz. Pesem je obrnitev diha.⁷⁴

73 Izvirnik: »Dichtung: das kann eine Atemwende bedeuten. Wer weiß, vielleicht legt die Dichtung den Weg – auch den Weg der Kunst – um einer solchen Atemwende willen zurück? Vielleicht gelingt es ihr, da das Fremde, also der Abgrund *und* das Medusenhaupt, das Abgrund *und* die Automaten, ja in einer Richtung zu liegen scheint, – vielleicht gelingt es ihr hier, zwischen Fremd und Fremd zu unterscheiden, vielleicht schrumpft gerade hier das Medusenhaupt, vielleicht versagen gerade hier die Automaten – für diesen einmaligen kurzen Augenblick? Vielleicht wird hier, mit dem Ich – mit dem *hier* und *solcherart* freigesetzten befremdeten Ich, – vielleicht wird hier noch ein Anderes frei? / Vielleicht ist das Gedicht von da her es selbst... und kann nun, auf diese kunst-lose, kunst-freie Weise, seine anderen Wege, also auch die Wege der Kunst gehen – wieder und wieder gehen? / Vielleicht.« Grafenauer na tem mestu »Atemwende« prevedel z besedno zvezo »zajetje sape« (prim. Celan 1982/83, 789).

74 V enem izmed pred-osnutkov za govor se Celan – sólo-?sprašujoč (se)? – ob vprašanju pre-obrata diha, dotakne tudi problema odnosa do holokavsta: »Tvoja obrnitev – kaj je to? Ali je to beseda o mandljeoko-lepi, ki slišim, da jo, na najbolj oportun način variirano, ponavljaš? Šele tedaj ko si s svojo najlastnejšo bolečino bil pri krivonosih in [v jidišu] barantajočih in pokvečenih mrtvih iz Auschwitza in Treblinka in od drugod, srečaš tudi oko in njegov mandelj. In tedaj stojiš s tvojim onemevajočim mišljenjem v pavzi, ki te spomni na tvoje srce, in ne govoriš o tem. In govoriš, kasneje, o sebi. V tem ‚kasneje‘, v pavzah, spomnjenih v njem, v

Pesem, ki pre-ostaja, ki je »seiner Daten eingedenk« (GW III, 196),⁷⁵ ki ne pozablja, sama za-pisana njim in iz njih, od njih sèm – k nam (vsem?)? –, svojih, vanjo vpisanih datumov, njej zaupanih, pre(d)-danih in za-danih v njeno varstvo, jih pomni in se jih spominja, jih ohranja zase in jih hrani, jih pesniško pre-(za)pisuje in jih z besedami pre-(o)pisuje, namreč tistih datumov, tistih danosti, iz katerih izhaja njeno upovedovanje, ki se giblje in se pregiba(va) iz s-pomnjenja svojega, nezamenljivega in nenadomestljivega, enkratnega »tu« in »zdaj«, pokaza njenega porekla, vendarle – ne-ponovljiva – govori.⁷⁶ Datum, v znamenju katerega, v senci zaznamovanosti s katerim, kateremu nasproti in proti kateremu, nastaja Celanovo pesništvo, datum, ki, brez in onstran zastopništva, ne-možnosti nadomestitve, zastopa vse druge, s tem kot stopa pred njih, je hkrati – izrečeni, izrecni – datum – Büchnerjeve – (prozne) pripovedi, datum v njej in iz nje, in – neizrecni, neizrečeni – datum – Celanove – (pesniške) pripovedi, datum njenega porekla, datum – njenega rojstva iz – smrti, datum umora: 20. januar: datum iz leta 1778, ko je Lenz potoval skozi pogorje, in datum iz leta 1942, ko so nacisti – na konferenci v Wannseeju – sprejeli in zorganizirali »končno rešitev judovskega vprašanja«, holokavst. A: pesem – ne-ponovljiva – vendar, kljub vsemu temu, kljub smrti, govori. Govori, če-tudi v senci umorjenih, zaznamovana z umorom.⁷⁷ Govori vedno, najprej – pred()vsem – v svoji lastni, v svoji najlastnejši zadevi, govori v njenem imenu in iz nje same: o njej. A k njenim najbolj notranjim, notrinskim upanjem od

predahih in mórah, vršiči tvoja beseda; Pesem danes – je preobrat diha, trajanje zloga in preobrat duše, po tem jo prepoznaš. – zaznaj jo [vzemi jo zares]. – [Deine Umkehr – was ist das? Ist es das Wort von der Mandeläugig-Schönen, das ich dich, auf das opportuniste variiert, wiederholeh höre? Erst wenn du mit deinem allereigenstem Schmerz bei den krummnasigen und mauschelnden und kielkröpfigen Toten von Auschwitz und Treblinka und anderswo gewesen bist, dann begegnest du auch dem Aug und seiner Mandel. Und dann stehst du mit deinem verstummenden Denken in der Pause, die dich an dein Herz erinnert, und sprichst nicht davon. Und sprichst, später, von dir. In diesem ‚Später‘, in dort erinnerten Pausen, in den Kolen und Moren, gipfelt dein Wort; Das Gedicht heute – es ist eine Atemwende, Kammzeiten und Seelenwende, daran erkennst du's. – nimm es wahr. –]« (TCA/M, 127.) Prim. tudi Celan 2005c, 34: »Neznanskost dogodenega se ne razjasni ob usodi dnevnik pišoče lepe judovske deklice. Grbasti, jecljajoči, šepajoči Jud, ki je bil zaplinjen – on je žrtev. On, Žid, je tvoj brat – zaznaj ga in se obrni – k sebi, ti grbasta, jecljajoča, šepajoča – ti kraljevska kreatura! [Nicht an dem Schicksal des tagebuchführenden schönen Judenmädchens wird das Ungeheuerliche des Geschehenen deutlich. Der bucklige, stotternde, hinkende Jude, der vergast wurde – er ist das Opfer. Er, der Jud, ist dein Bruder – nimm ihn wahr und kehre um – zu dir, du bucklige, stotternde, hinkende – du königliche Kreatur!]«

75 Prim. tudi Emmerich 2006, 12 isl.

76 Prim. Parry 1995, 33.

77 Zaznamovanost pesmi s smrtjo, s končnostjo, eden izmed osnutkov za projekt »O temini pesniškega« takole poveže – celo več: z-enači – z njeno temino, z njeno človeškostjo: »Temina pesmi = temina smrti. Ljudje = smrtniki. Zaradi tega šteje pesem, kot smrti spominjajoča se, k tistemu, kar je na človeku najbolj človeškega. [Die Dunkelheit des Gedichts = die Dunkelheit des Todes. Die Menschen = die Sterblichen. Darum zählt das Gedicht, als das des Todes eingedenk bleibende, zum Menschlichsten am Menschen.]« (Celan 2005c, 151.)

nekdaj, od zdavnaj spada in sodi upanje, da bi prav tako, na takšen način spregovorila in govorila v tuji, »v zadevi nečesa drugega [v imenu, v stvari nečesa/nekoga drugega] – kdo ve, morda v zadevi povsem drugega« (ibid.).⁷⁸ Morda je – kdo ve – v pesmi mogoče, morda si je – kdo ve – v njej mogoče zamisliti, vedno in spet zamisliti, srečanje tega povsem drugega z bližnjim, ne oddaljenim drugim, kljub njenemu močnemu nagnjenju k o-nemênju, k one-mevanju (*Neigung zum Verstummen*), srečanje drugega in drugega, jaza in jaza.⁷⁹

Pesem se uveljavlja na skrajnem robu same sebe, za-snuje (se), za-upa »na lastnih ruševinah [auf den eigenen Trümmern]« (Celan 2005c, 29), neomajno se usmerja k drugemu, da bi pre-(o)stala, nenehno se priklicuje in se preklicuje iz lastnih »že-ne-več« (*Schon-nicht-mehr*) in »vedno-še« (*Immer-noch*), iz svojega govorjenja, iz svoje govorice. Ne govorice nasploh, ne govorice kot odgovarjajočnosti (kot *Entsprechung*: ustrežanja, ustreznosti), temveč unavzočene, so-dobne, so-časne, osvobodjene in sproščene, aktualizirane pesniške govorice, hkrati – tako za-piše Celan znotraj podobnega konteksta, variirajoč ga, v enem izmed pred-osnutkov govora – »glasovne in brezglasne [stimmhaft und stimmlos]« (*TCA/M*, 55) govorice, govorice, zaznamovane z radikalno uposamljenostjo in oposameznitvijo, individuacijo, v kateri se ohranja in iz katere se hrani spomin na njene meje in na njene omejenosti, na njeno pre-(z)možnost, govorice, zaznamovane s pre-bivanjem, s kreaturnostjo pišočega, pesnika, z naklonskim kotom njegove eksistence, z njegovo lastno, z njegovo lástnostno tu-bitjo, z njegovim jazom (prim. *GW III*, 197).⁸⁰

Znotraj medprostora vmesnosti, na njenem lastnem robu, na njeni lastni meji, znotraj vmesja leži temelj poezije, brez-temeljni – ne-?utemeljeni? ne-?utemeljivi? – temelj pesmi, njena temna brez-(z)danjost, temina (zdanjosti) njenega brez-(d)na: pesem kot »epifanija govorice [Epiphanie der Sprache]« (*TCA/M*, 105) nima zadostnega razloga, je svoj lastni razlog in svoj lastni temelj, njuna, svoja lastna postavitev pod vprašaj (prim. Celan 2005c, 148). V enem izmed zasnutkov govora (si) je Celan zapisal: »V tem vmesnem prostoru, v prostoru njene osvoboditve, sprostitev in prostega lebdenja, in statu nascendi torej in hkrati tudi in statu moriendi, leži temelj pesmi. To breztalnost si pesem jemlje za svoj temelj (si jo položi v temelj).« (*TCA/M*, 60).⁸¹

78 Izvirnik: »/.../ in eines Anderen Sache zu sprechen – wer weiß, vielleicht in eines ganz Anderen Sache.«

79 Prim. Snoj 2006b, 71.

80 Že v miselnih drobcih, okruških za projekt »O temini pesniškega« (si) je Celan zabeležil: »Pesem: samorealizacija govorice skoz radikalno individuacijo, tj. enkratno, neponovljivo govorjenje posameznika. [Das Gedicht: ein Sichrealisieren der Sprache durch radikale Individuation, d. h. einmaliges, unwiederholbares Sprechen eines Einzelnen.]« (Celan 2005c, 148.)

81 Izvirnik: »In diesem Zwischenraum, dem seines Freiwerdens, Freigesetztseins und Freischwebens, in

Pesništvo, poezija, je, kakor Celan v svojih avto-poetoloških fragmentih večkrat, na več mestih, z različnimi odtenki in z mnogoterimi odsenčenji, – ne-dobesedno – prevzema in povzema, (p)re-formulira misel Paula Valéryja iz krajšega programatičnega zapisa »Pouk poetike na Collège de France« (»L'enseignement de la poétique au collège de France«; 1937), »govorica v stanju porajanja [govorica v nastajanju; langage à l'état naissant]« (Celan, 2005c, 100).⁸²

Pesem je glas, je »enkratna, z dihom nošena [iz diha vznesena], srčno- in nébnosiva govorica v času [einmalige, atemgetragene, herz- und himmelgraue Sprache in der Zeit]« (TCA/M, 55), je uobličenje, govorica, ki je postala oblika, ki se je utrdila v liku, govorica posameznika, samotnega in osamljenega, končnega, smrtno ranjenega, je govorica – kierkegaardovsko rečeno – posamičnika. Po svojem bistvu je prisotnost. Je prezenca. Pri-čujočnost: čuječnost. Je pričevanje. Pesem »stoji noter v čas« (ibid.).⁸³ Pesem, stoječa v skrivnosti srečanja, se-stoječa iz nje, postaja in je pesem zaznavajočega, slehernemu pojavljajočemu se, vsemu pojavnemu pozornost naklanjajočega, vprašujočega in odgovarjajočega, nago-varjajočega, govorečega, je in postaja dialog, pogosto obupan, obupavajoč in brezupen dialog. Je in postaja razgovor. Postaja in je srečanje:⁸⁴ srečanje z drugim: zanjo je vsaka stvar, vsaka reč in vsak človek lik in oblika, uobličenje, podoba drugega, (kot) drugačnega. Potopljena v skrivnost srečanja z drug(ačn)im, z življenjem, sprejemljiva zanj, porozna, tudi bralcu pesem pripravlja in omogoča pot do njega, kliče ga in ga vabi v razgovor, ki je ona sama.⁸⁵

Znotraj prostora tega razgovora – v pesmi, v srečanju, v njegovi, v njeni skrivnosti – se šele konstituira tisto drugo, nagovorjeno, se zgrinja in zbira okrog jaza, pesniško imenujočega, kličečega, a hkrati s seboj nosi, prinaša in prenaša svojo drugost in svojo drugačnost. Pesem, v svojem »tu« in v svojem »zdaj«, v svoji punktualni prisotnosti, pušča so-spregovoriti *njegovo* najlastnejše, pušča mu *njegov* čas. V svoji osamljenosti, v svoji samoti napote-

statu nascendi also und zugleich auch in statu moriendi, liegt der Grund des Gedichts. Diese Bodenlosigkeit nimmt das Gedicht sich zum Grund (legt es sich zu Grunde).«

82 Prim. tudi komentar izdajateljcev Celanove proze iz zapuščine *Mikroliti so to, kamenčki (Mikrolithen sinds, Steinchen*; 2005), Barbare Wiedemann in Bertranda Badiouja (Celan 2005c, 510).

83 Izvirnik: »/.../ es steht in die Zeit hinein.«

84 Celanov fragment iz tistega časa izrecno, z – ne-?prevedljivo? – besedno igro, pravi: »Pesmi so srečanja, prigodbe morda [Gedichte sind Begegnungen, Begegnisse vielleicht]« (Celan 2005c, 115).

85 Eden izmed Celanovih poetoloških aforizmov, verjetno iz leta 1957, se glasi: »Pesmi so porozne tvorbe [upodobel]: življenje teče in ponika tu ven in noter, nepreračunljivo samovoljno, spoznavno in v najbolj tujem liku. [Gedichte sind poröse Gebilde: Das Leben strömt und sickert hier aus und ein, unberechenbar eigenwillig, erkennbar und in fremdster Gestalt.]« (Celan 2005c, 108.)

na k drugemu, vedno na poti, daleč zunaj sebe, sredi razprtega, sredi praznega, je pesem edinstven, z ničimer primerljiv, singularen dogodek, je »dogodek singularnosti [l'événement de la singularité]« (Lacoue-Labarthe 2004, 63), je dogodek v pri-godbi, v godênju dogajanja in odgódenja – časenja – časa, v zgodbi, – v njegovi, v njeni – zgodovini, je, kot po-imenovanje, kot priklic in kot preklic imena, kot klic, enkratno pri-sojeni – dosojeni in odsojeni –, ne-ponovljivi gód. Pisanje in, z(a) njim, (tudi) branje pesmi, njeno pre-(za)pisovanje, so-potništvo z-druženja z njo, kot pre-vzemanje pre-loma med nemožnostjo in možnostjo, med možnostjo in nemožnostjo, pre-loma (spričo, sredi) ne-možnosti ponovitve nase, je njeno, je njegovo obhajanje, je – z rabo »star(insk?)e« besede – »vezovanje« (iz in v) raz-(z)vezanosti z njim, z njo, (v in iz) za-vezanosti, je godovanje. Pesništvo je, kakor je Celan leta 1961 zapisal v odgovor na zopetno anketno povpraševanje Knjigarne Flinker, na spraševanje o problemu dvojezičnosti, »usodna enkratnost govornice [das schicksalhaft Einmalige der Sprache; db.: tisto usodnostno enkratno jezika/govornice]« (GW III, 175).

Sleherno pesem, tudi – navidez – najnezahtevnejši, najkrajši in najtišji pesemski fragment, zaznamuje usmeritev k drugemu, poskus pri-puščanja, pripustitve – ónemu – drug(ačn)emu, da bi sámó – (na) sebi – spregovorilo, govorilo pesmi, skozi njo, se ji prigovorilo, tovrstna absolutna zahteva, ne-(za)slíh(a)na zahteva po absolutni pesmi, po »Pesmi«, ki je ni, ki je ne more biti, je vpisana vanjo: pesmi daje, zadaja pečat utopičnosti. Pesem, z vsemi svojimi podobami – s podobami kot tistim vedno nanovo enkrat in enkratno, samo tu in samo zdaj, zaznamim in zaznavnim –, z metaforami in z besednimi figurami, s trópi, v njej izpeljanimi, v njej izpeljevanimi *ad absurdum*, nastaja, stoji – in za-žari –, kakor sleherni človek, kakor kakršnakoli kultura, v senčni svetlobi, v luči u-topije (prim. GW III, 199).⁸⁶

86 Z vidika misli o pesniški izpeljavi metafor do – njihove lastne? njim tuje? – absurdnosti, z obzorja, zarisanega z njo, Celan »tradicionalni« teoriji o metaforičnosti pesništva, o umetnosti in o umetelnosti, o vrtočlavi artistiki metafore, zoperstavlja razmišljanje, ki ga sicer sámó posredno prevzame – se mu je zdelo preveč radikalno? bi (lahko) naletelo na ne-razumevanje poslušalstva? na ne-odobravanje ne-zbranega občinstva? – v tek, v besedilo govora »Meridian« sámó, razmišljanje o antimetaforičnem, neprenašalnem in neprenosljivem, celo neznosnem, značaju svojih in sleherne pesmi, o fenomenalni naravi pesniške podobe. Podoba (znotraj) pesmi ni metafora, prinos in prenos enega imena – imena za eno – na drugo po njuni podobnosti, s posredovanjem primerjave med njima, znanega na/za neznano, čutnega na/za nečutno, temveč videnje – in o-védenje – z njo po-imenovanega, vizija (prim. TCA/M, 109), je in omogoča zrenje, tako rekoč: na-zor, ni pre-zrtje za-zrtega, ni njegovo s-pregledovanje (»*Anschauung* kein *Durchschauen*«; TCA/M, 97). Pesem je kot po-imenovanje klicanje, priklicevanje v prikazovanje s-pesnjenega kot takega, iz njega, kot njega samega na njem samem, in kot taka je neprenosljiva: kar nosi, kar prenaša in kar prinaša, niso metafore, je zaznavno in zaznano: »Kot neprenosljiva, sama ne lahko nosljiva in pogosto neznosna – neznosno težka – je pesem osovražena. Kdor pesmi noče nositi s seboj, prenaša in rad govori o metaforah. [Als das Unübertragbare, selbst nicht leicht zu Tragende und oft Unerträgliche – unerträglich Schwere – haßt man das Gedicht. Wer das Gedicht nicht mit-tragen will, überträgt und spricht von Metaphern.]« (TCA/M, 158.) Pesem je – »do-besedno« »do-besedni« – pre-hod, pre-voj

Pesništvo, »to neskončno rekanje [spregovarjanje, razglašanje v neskončnost] [od] gole smrtnosti in zastonjskosti [diese Unendlichsprechung von lauter Sterblichkeit und Umsonst]« (GW III, 200), pesništvo, ki gre z umetnostjo v tisto nedomačno, v njeno, v njegovo tujino, v svojo najlastnejšo z-ožino stesnjave,⁸⁷ da bi iz sebe, v pre-meni diha, v pre-obratu diha, v pre-dihu sprostilo pesem, jo osvobodilo ...⁸⁸ in jo napotilo, ji pustilo pre-iti od lastnega k drugemu, od mene k tebi, od tebe k tebi, pesništvo je popotovanje in pesem pot, na njej se oglašá govorica, njen glas gre k nekemu zaznavajočemu »ti«, kot taka je zasnitek eksistence, za-snovanje pre-bivanja (prim. GW III, 201),⁸⁹ je, z iskanjem sebe, skozenj, sámo-prehitevanje k sebi. Je srečanje s samim seboj. Pesem je pot. In: je – v po-vrnitvi iz od-vrnitve v tuje –: vrnitev domov.

V iskanju kraja pesništva, kraja pesmi, kraja, iskanje katerega, nenehno, nepomirljivo in neskončno iskanje, ji je dano kot njena najlastnejša, eminentno pesniška, kot pesnikova naloga, iskanje ne-možnega, ne-mogočega, brez-krajnega kraja, kraja, ki ga ni, Celan – namesto njega? na njegovem mestu? – najde poldnevnik: meridian, s svojim krožnim gibanjem, s svojim kroženjem okrog zemlje, s svojim, z njenim za-o(b)kroženjem, spenja kraje, na katerih sonce isto-, so-časno doseže najvišjo točko svojega dnevnega teka na nebu, na katerih je torej hkrati poldan, in spenja začetek potovanja z njegovim koncem.⁹⁰ Meridian, ki ga poteguje pesništvo, sámo potegnjeno z njegovim gódom, k sebi pritegnjeno skozenj, je ne-(za)znatno mapiranje in datiranje pesmi, je – njeno, njegovo – u-prostorjenje in – njegovo, njeno – u-časenje skoz – njuno – a-temporalnost in skoz – njuno – a-topičnost, je u- in a-, dia-hronija in je dia-, a- in u-topija, je meta-staza

zaznanega in zaznavnega – (iz) tujega – v njegovo lastno prikazovanje, njegovo lastno pri-kaznost, in kot taka terja pre-skok v njeno so-pre-našanje, v njeno nošnjo, v isto, v drugo. Prim. nekoliko kasnejši fragmentarni zapis: »Pesem, kjer resnično prenaša (in nikakor ne transponira): ne metafora, temveč metabaza (εἰς ἄλλο γένος) – v drugo ... kot v taisto. [Das Gedicht, wo es wirklich überträgt (und keineswegs transponiert): nicht Metapher, sondern Metabasis (εἰς ἄλλο γένος) – ins Andere... als in Dasselbe.]« (Celan 2005c, 30.) Prim. tudi Trawny 2012, 30–34.

87 Med zapiski za projekt »O temini pesniškega« lahko pre-beremo: »V pesmi se nekaj dogodi, se nekaj prigodi: govorica kot prebivanje preide ožino tistega, ki piše pesem; gre skoznjo in mimo. [Im Gedicht ereignet sich etwas, passiert etwas: die Sprache als Dasein passiert die Enge dessen, der das Gedicht schreibt; sie geht hindurch und vorbei.]« (Celan 2005c, 151.) Prim. tudi TCA/M, 50.

88 Prim.: »Umetnost razširiti [razširjati]? / Ne. Temveč pojdi z umetnostjo v svojo najlastnejšo ožino. In se osvobodi [se sprostí]. [Die Kunst erweitern? / Nein. Sondern geh mit der Kunst in deine allereigenste Enge. Und setze dich frei.]« (GW III, 200.)

89 V pripravljalnih skicah za govor (si) Celan zapiše: »Pesmi so zasnutki prebivanja – ne zavestni, temveč med nezavestnim in zavestnim nastali zasnutki. [Gedichte sind Daseinsentwürfe – nich bewußte, sondern zwischen Bewußtlos und Bewußt zustandegekommene Entwürfe.]« (TCA/M, 120; prim. tudi Celan 2005c, 151.)

90 Prim. tudi Pöggeler 1970, 90.

dia-staze pesništva, je raz-(raz-)stanje pesmi.⁹¹ Celan meridian opredeli in takó sklene svoj govor s temi besedami, z besedno igro:

Najdem tisto povezujoče in kakor pesem k srečanju vodeče.

Najdem nekaj – kakor govorica – nematerialnega, toda zemeljskega, terestričnega, nekaj krožnega, prek obeh polov vračajočega se k samemu sebi in pri tem – na veder način – celo trope križajočega [db.: prekrižarjajočega] –: najdem ... *meridian*. (GW III, 202.)⁹²

Pesniška govorica, kakor jo – in kakršno – Paul Celan utemeljuje v »Meridianu« in v svojih drugih poetoloških razmišljanjih, kakršno – in kakor – jo utemeljuje v brez-(z)danjosti njene eksistencialne za-vezanosti in za-vezujočnosti, njene brez-temeljnosti in njene brez-umetniškosti, z dvojnostnim, dvojnim in dvoumnim, dvo-edinim »brez-« njenega lebdjenja nad brez-(d)nom, je govorica pesmi na prehodu, na meji same sebe. Govorica pesmi, ki – kot god singularnosti, kot singularni god pre-skoka k pri-, k z-godbi (zgodovinsko) zgođenega, spregovarjanja (k) skupnosti in nagovarjanja (k) skupnostnosti (celo občestvenosti?) (prim. TCA/M, 117) –, v svojem »zdaj« in v svojem »tu«, iz njiju – skoznju razprta za čas in usmerjena k brez-čas(ov)nosti,⁹³ punktualna in prostorna, skoznju, (kot) po-kraj(ina), razpirajoča prostor, (zgolj) trenutnostna točka in (zgolj) točkasti trenutek sredi sveta (prim. Celan 2005c, 105) –, temna, prihaja na svet, stopa k njemu in si ga, otovorjena z njim, zadaja, si pridobiva in se osvobaja njegovega bremena in ga predaja naprej (prim. Celan 2005c, 141–143 in TCA/M, 195). Pesmi, ki prehaja skoz svoje najlastnejše z-ožine, (skoz) stesnjavo sveta – (in) umetnosti –, po poteh diha (*auf Atemwegen*) in je – pnevmatično dotikljiva (prim. TCA/M, 108; 110) – tu in zdaj – za vsakogar, za slehernika – kot πνεῦμα (*pneūma*), kot – ne-?zaznavno? ne-?zaznano? ne-?(za)znatno? – planje in vetje, kot dih duha,

79

91 Prim. aforizem iz leta 1961: »Meridian: skrivna, v nevidno oživiljena rima. [Der Meridian: der geheime, zu Unsichtbarem verlebendigte Reim.]« (Celan 2005c, 30.)

92 Izvirnik: »Ich finde das Verbindende und wie das Gedicht zur Begegnung Führende. / Ich finde etwas – wie die Sprache – Immaterielles, aber Irdisches, Terrestrisches, etwas Kreisförmiges, über die beiden Pole in sich selbst Zurückkehrendes und dabei – heitererweise – sogar die Tropen Durchkreuzendes –: ich finde... einen *Meridian*.«

93 Prim. Celanovo za-beležko iz leta 1961: »Brezčasna‘ pesem: tisto vselej ob nepravem času sedanje [pričujoče]. Tisto [v času] porojeno, kar sedanost dojema kot ne[pravo]časno. Brezčasno = času-odprto. [Zeitloses‘ Gedicht: das immer zur Unzeit Gegenwärtige. Das durch Gegenwart als unzeitig empfundene Gezeitigte. Zeitlos = zeitoffen.]« (Celan 2005c, 35.) Prim. tudi razpravo Jeana Greischa z naslovom »Dvorje časa‘ in ‚prisostvovanje‘. K dia-hroniji pesmi« (»Zeitgehöft‘ und ‚Anwesen‘. Zur Dia-chronie des Gedichts«), objavljeno v zborniku »Žareče prazno besedilo« (Greisch 1993).

pre-(vz)gibana iz njega, v njem oživljena, prežarjena z njim in usmerjena po njem.⁹⁴ Pesmi, ki se z njenim glasom, z njenim imenovanjem – če-tudi ónega neimenljivega, brezimnega –, z njeno pisavo, prek nje, skozi, brez-glas(ov)no, brez-slišno, oglaš – kot beseda, kot oseba, kot »nemi soglas[nik] [po-]imenovanega [der stumme Mitlaut am Genannten]« (TCA/M, 145) – radikalno posamično, samotno in smrtno, umrljivo pre-bivanje osebe, krhko pre-bivanje besede. Govorica pesmi, ki, znova in znova, spet in spet, s s-pomnjenjem »svojih datumov«, pre-živetega, z-god(b)enega, napotena drugam, medpotoma, na poti k drugemu, k drugačnemu, skozi svoj lastno-tuj pre-dih, skozi svoj tuje-lasten pre-dih prehaja in prestaja – zastajajoč, zatikajoč se, jecljajoč – strašno in strašljivo obmolknjenje, otrplost obnemelosti, o-nemënja, pesmi, ki (se) daje, predaja in podarja, (se) daruje iz rok v roke, iz pesnikovih rok v roke bralca,⁹⁵ da bi se spet, znova, če-tudi pre-(z)lomljena, vrnila s poti, (k) sebi, sama predrušana in druga, sama prečiščena in čista: človeška – člo-?večna? –, pričujoča za pre-(z)možnost človeškega. Govorica, pisava – s-pomnjenja – skrivnosti srečanja.⁹⁶

94 V neodposlanem pismu Norbertu Kochu je Celan v odgovor na vprašanje o razvoju njegovega pesništva med pesmima »Flügelrauschen« iz zbirke *Der Sand aus den Urnen* (prim. GW III, 23) in »Matière de Bretagne« iz *Sprachgitter* (prim. GW I, 171–172) 23. januarja 1962 zapisal: »Vsekakor leži med obema pesmima tisto ... vmes ležeče: ure, leta, izkustva (z ljudmi in s stvarmi). Izkustvo mdr., da moramo danes drugače gledati, drugače zaznavati, drugače govoriti. Da je pesem, še bolj neobhodno kot doslej, pnevmatična ‚stvar‘ – in ne le to. [Allerdings liegt zwischen den beiden Gedichten das ... Dazwischenliegende: Stunden, Jahre, Erfahrungen (mit Menschen und Dingen). Die Erfahrung u.a., dass wir heute anders sehen, anders wahrnehmen, anders sprechen müssen. Dass das Gedicht, unabdingbarer als bisher, eine pneumatische ‚Angelegenheit‘ ist – und nicht nur das.]« (Celan 2019a, 552.) Kasneje Celan pnevmatičnost, kakor pokažem spodaj, poveže – pri tem celo uporabi enako besedno zvezo kakor v pismu – z vprašanjem judovske razsežnosti v njegovem pesništvu.

95 Prim. Celanovo pismo uredniku in pisatelju Hansu Benderju (1907–1991) z dne 18. maja 1960 – pismo, napisano v času nastajanja »Meridiana« –, ki je pod naslovom »Ein Brief« (»Pismo«) izšlo v drugi izdaji antologije *Moja pesem je moj nož. Liriki o svojih pesmih* (*Mein Gedicht ist mein Messer. Lyriker zu ihren Gedichten*; 1961) in v katerem se Celan dotakne vprašanja o pesniški obrti, o rokodelstvu (znotraj) pesništva: »Rokodelstvo [obrt] – to je zadeva rok. In te roke spet pripadajo samo *enemu* človeku, tj. enkratnemu in umrljivemu duševnemu bitju, ki s svojim glasom in s svojo nemostjo išče pot. / Samo resnične roke pišejo resnične pesmi. Ne vidim nikakršne načelne razlike med stiskom rok in pesmijo. [Handwerk – das ist Sache der Hände. Und diese Hände wiederum gehören nur *einem* Menschen, d.h. einem einmaligen und sterblichen Seelenwesen, das mit seiner Stimme und seiner Stummheit einen Weg sucht. / Nur wahre Hände schreiben wahre Gedichte. Ich sehe keinen prinzipiellen Unterschied zwischen Händedruck und Gedicht.]« (GW III, 177.)

96 Kakor je razvidno iz zasnutkov zanj, je »Meridian« mogoče razumeti tudi kot – dejansko edini javni, čeprav zastrti, čeprav zabrisani – Celanov odgovor na »afero Goll«, kot proti-besedo zoper njo, pri čemer je potrebno omeniti in posebej poudariti, da je zanj ta »afera« od vsega začetka bila povezana s ponovnim vzponom antisemitizma v tedanji Nemčiji, razumel jo je (tudi) kot – perversen – način, kako ga, kot pesnika judovskega rodu, onemogočiti. Prim.: »Pesem, najsibo še tako krhka, je, kar danes komajda še obstaja: je solidarna. Podpira te. Podpira, kjer odpove tisto bližnje, z oddaljenim – tudi človeško-oddaljenim [od človeškega oddaljenim], tebe, ki se ti prireka. Je tisto drugo v jedru in ohišju tvojega obupa. – / Stoji s tabo proti infamiji. Stoji proti Goebbelsu in Gollu. – [Das Gedicht, so fragil es sein mag, es ist, was es heute kaum mehr gibt: es ist

Izkustvo skrivnosti srečanja na zagoneten način upoveduje in upesnjuje, pōje o njem in skozenj, ga pre-(o)pisuje, se mu pre-(za)pisuje, pesem »Weggebeizt«. Celan jo je napisal 30. decembra 1963⁹⁷ in sklepa – bibliofilsko izdani – cikel *Atemkristall* in mu obenem podarja naslov, cikel, ki ga je pesnik – nenaslovljenega – kot uvodni in kot uvajalni, vstopni spev vanjo, sprejel v zbirko *Atemwende*, cikel, o katerem je pisal Gadamer. Pesem v nemškem jeziku in v poslovenitvi pōje:

WEGGEBEIZT vom

Strahlenwind deiner Sprache

das bunte Gerede des An-

erlebten – das hundert-

züngige Mein-

gedicht, das Genicht.

ZLUŽENO PROČ Z

žarkim vetrom tvoje govorce

pestro praznorečje pri-

živetega – sto-

jezikavo krivo-

petje, spesničje.

Aus-

gewirbelt,

frei

der Weg durch den menschen-

gestaltigen Schnee,

den Büsserschnee, zu

den gastlichen

Gletscherstuben und -tischen.

Iz-

vrêna,

prosta

pot skoz človeško-

oblični sneg,

skrušeni sneg, h

gostoljubnim

zmrzlim izbam in mizam.

solidarisch. Es steht zu dir. Es steht, wo das Nahe versagt, mit dem Fernen – auch dem Menschlich-Fernen, zu dir, dem es sich zusagt. Es ist das Zweite im Kern und im Gehäus deiner Verzweiflung. – / Es steht mit dir gegen die Infamie. Es steht gegen Goebbels und Goll. –]« (*TCA/M*, 139.) Prim. tudi aforistično besedno igro iz leta 1963: »Solitarius, Solidarius« (Celan 2005c, 46).

97 Prim. Celan 2005a, 725 in Celan 2018, 857.

Tief
in der Zeiteinschränkung,
beim
Wabeneis
wartet, ein Atemkristall,
dein unumstößliches
Zeugnis. (GW II, 31.)

Skrito
v špranji časov,
ob
satu ledu
čaka, kristal diha,
tvoja neovrgljiva
priča.

Postavitev pesmi⁹⁸ v zaključek prvega razdelka zbirke, ki s svojim naslovom jasno in nedvoumno napotuje na obravnavo, na nov, drug in drugačen zasnitek pesništva v »Meridianu«, na pre-meno njegovega bistva, in njena osrednja »podoba« kristala diha – ali, kakor prevaja Grafenauer, kristalnega diha –,⁹⁹ izpričujeta njeno pomembnost za razumevanje poglobitvinih razsežij Celanovega pesniškega opusa in njegove poetike.¹⁰⁰

»Weggebeizt« je sklad in skladje, skladba prelamljanja in zlamljanja, lomljenja govornice – (njenega?) ne-?smisla? -: upovedovanje – dogajanje – pesmi, njeno vzgibanost in njeno gibanje, zaznamujejo in so-opredeljujejo, že na prvi pogled opazni, številni verzni pre-lomi, prehodi besed, njihovo prehajanje, drobljenje iz ene verzne vrstice v drugo, z-lomi – za-reze molka, pre-molk – (znotraj) besed samih, (na) sebi fragmentiranih, parataktično na-nizanih besed, lomi, ki puščajo vznikniti in zasijati, za-žareti njihovo lastno zvočnost in razpirajo njihovo notranjo mnogo-pomenskost, notrinsko večglasje, dajejo videti njihovo krhkost: »Verz spreminja navajeno govorico v neko novo govorico.« (Bogumil 2002, 139.) Obenem v pesmi nastopajo nekatere nenavadne, potujoče besede in besedne sestavljenke, kakršne so: »weggebeizt«, particip perfekt glagola »wegbeizen«, »ausgewirbelt«, izpeljan-

98 Prim. Celan 1967, 27, HKA 7.1, 31 in TCA/AW, 47. Prim. tudi Celan 1985, 85 in Celan 2020, 48–49. Moj poskus prepesnitve je izšel v okviru prevoda Gadamerjeve knjige o ciklu *Atemkristall*: Gadamer 2015, 108.

99 »Podoba«, pri-(s)podoba brez podobnosti, kot oddaljen spomin, kot spomin iz daljave, (vanj) priklicuje – in obenem tudi preklicuje? – (vsaj), na eni strani, pesem »Kristall« iz zbirke *Mohn und Gedächtnis* (prim. GW I, 52) in, na drugi strani, tudi pesnitev »Engführung«, ki pesni svet kot »ein Tausendkristall« (GW I, 202).

100 Christoph Jamme, avtor članka »Paul Celan: govorica – beseda – molk« (»Paul Celan: Sprache – Wort – Schweigen«), priobčenega v zborniku »Žareče prazno besedilo«, vidi v pesmi ostro kritiko površne, zgolj reproducirajoče govornice in obenem poskus zajetja »utopije v podobe« (Jamme 1993, 222), medtem ko ji Sieghild Bogumil v svoji interpretaciji, naslovljeni »Zadnje kar ostaja« (»Das Letzte was bleibt«), objavljeni v zborniku *Interpretacije. Pesmi Paula Celana (Interpretationen. Gedichte von Paul Celan; 2002)*, dodeli celo pomen pesmi praga (*Schwellengedicht*) (prim. Bogumil 2002, 134).

ka iz glagola »auswirbeln«, samostalniki »Büßerschnee«, »Gletscherstube« in »Wabeneis«. Zanje se najprej skorajda zagotovo mora zdeti in dozdevati, da so samó učinkovite, s posebno, z osebno nazornostjo in podobskostjo navdahnjene pesnikove skovanke. A sleherni izmed domnevnih »neologizmov« »dejansko«, čeprav »wegbeizen« hkrati napotuje na grafično tehniko luženja, izvirajo iz strokovne terminologije glaciologije, kakor jo je Celan spoznal z branjem knjižice nemškega naravoslovca Siegmunda Güntherja (1848–1923) *Fizična geografija* (*Physische Geographie*; 2. izd. 1895),¹⁰¹ vendar s svojo konstelacijo v pesmi, s pesmijo sámo, znotraj njenega kon-teksta in z njim, skoz prizmo njenega, njegovega loma, pri-dobijo pre-drugačen, drug pomen in drug, pre-drugačen smisel: razumeti jih je potrebno, jih do-umeti domala do-besedno in pri-stopiti k njim – na način razgovora –, skoz pesem, skoz njeno upovedovanje sámo. Skoz njeno petje.

»Weggebeizt« je pesem o poti, pesni pre-hod skoz ožino, zožitev za-dano govorici, pre-dano človeku – skoz ozkost človeškega samega? skoz zoženje govorice same? stesnjavo? –, je – tudi (kot) ôna sama –, če smem uporabiti – izrabiti? – naslov neke druge Celanove pesmi, objavljene v zbirki *Die Niemandrose*, (kot) »[d]as Wort vom Zur-Tiefe-Gehn [/b/eseda o hoji-v-globino]« (*GW I*, 212).¹⁰²

»Weggebeizt« v prvi kitici za-pôje, spre-govori o govorici, o skrivnostnem žarkem, žarkastem raz-vetju in vrtinčastem, vrtavem raz-planju, raz-sevanju, sunku »tvoje« govorice,¹⁰³ govorice drugega, druge govorice – je takšna, tovrstna govorica pesem? je pesnikova? je govorica ne-česa, ne-koga drugega? –, ki, kakor z lužilom,¹⁰⁴ razpihuje in raznaša stran in proč (tisto) pestro, pisano – s poljubnostjo pre-(s)topljeno? – praznorečje, tisočerno in potisočerjeno govoričenje, stoterno in postoterjeno govoričenje, govorjenje ne – notranje? notrinsko? – pre-živetega, do-življenega, temveč tistega, kar se (k) njemu samemu – od zunaj? – pri-dodaja, kar se lepi in prileplja (k) njemu, kar, kot od-življeno, pri-živeto, stesnjuje – potlačuje – živ(ahn)ost življenja,¹⁰⁵ raznaša in razpihuje proč in stran (tisto) dvo- in

101 Prim. Schulze 1993, 228 isl.

102 Prim. tudi Celan 2019b, 338–339.

103 Gadamer, ki v prvi kitici pesmi razpozna kozmološko dogajanje in kozmične dimenzije, besedno zvezo »Strahlenwind deiner Sprache« razume kot »prikaz[ov]anje [die Erscheinung] govorice same« (Gadamer 2015, 110).

104 Günther v svoji knjižici piše – Celan si je odlomek v svoji izdaji označil –: »Po *Waltherju* naj bi *priče* [Zeugen] libijske puščave, skupine posamezno stoječih, v obliki skrajšanih piramid dvigajočih se skalnatih gričev, nastale na ta način, da je mehkejša plasti, ki so v prazgodovini vzpostavljale povezavo med dvema takšnima kupolama, zlužil proč veter [vom Winde weggebeizt wurden].« Prim. Celan 2005a, 725 in Celan 2018, 856.

105 Prim. zapis iz leta 1961, v katerem Celan vprašanje »pri-živetega«, nepristno skušenega, z-laganega,

tro- in mnogo-jezično, sto-jezikavo petje – napačne? neresnične? (in zato?) nične? – pesmi, razgrajuje – zgornje? – plasti in razgrinja – globljo? – strukturo – površinskosti? površnosti? – »spesničja«, krivoprisežniškega petja, petja krive prisege, krivopetja, petja – zlaganega? lažnega? – pričevanja, petja – lažne? zlagane? – priče.¹⁰⁶ takó sprošča in osvobaja, razpira, takó razpre, osvobodi in sprosti pot, jo – z za-vrtinčenjem za-žarenja? s svojo ne-močjo? – iz-vrti,¹⁰⁷ kakor pôje druga kitica, pogled nanjo, pogled na zasneženo in snežno, na zledenelo in ledeno, na skrepenelo – omrtvičeno? skorajda mrtvo? mrtvaško? –, ne-domačno, (a – in – kljub temu) človeško-oblično, človeku – tistemu človeškemu – prilično – njemu podobno? z njim pri-spodobljeno? – po-krajino, po kateri in skoz katero se vije. Pot¹⁰⁸ pelje

povezuje tako s pnevmatično razsežnostjo (svojega) pesnjenja in (svojega) življenja kot z antisemitizmom: »Živeto – tisto judovsko od Juda živeto –, ki ga je pnevmatično mogoče prepoznati [spoznati] v intervalu (enotnosti diha, da, to obstaja!), – tega ne prenašajo, ne trpijo. In tako ga potiskajo [potlačijo], neredko in z najustrežljivejšo udeležbo ‚Judov‘, nazaj za priživeto [pri-/po/doživljano], ki ga temu primerno tako povišajo –: ga dvignejo navzgor na podest njihove zlaganosti, nizkotnosti in strahopetnosti, ali – tudi to se pripeti – navzgor [pri]silijo. [Das Gelebte – so das vom Juden gelebte Jüdische –, das sich pneumatisch im Intervall zu erkennen gibt (Atemeinheiten, ja, das gibt es!], – das ertragen sie nicht, dulden sie nicht. Und so drängen sie es, nicht selten und unter bereitwilligster Beteiligung von ‚Judem‘ hinter das Anerlebte zurück, das sie dementsprechend erhöhen –: auf das Podest ihrer Verlogenheit, Niedrigkeit und Feigheit emporheben, oder – auch das kommt vor – empornötigen.].« (Celan 2005c, 31.)

106 Že Celan sam je poudaril – in za njim tudi večina interpretov pesmi –, da besede »Meingedicht« ne gre razumeti v smislu pripadnosti jazu in njegovi zapadlosti, njegovi nepristni eksistenci, temveč po analogiji z besedo »Meineid« (»kriva prisega«) (prim., npr.: Gadamer 2015, 109 in Jamme 1993, 221). V pismu Gideonu Kraftu (?–2002) z dne 23. aprila 1968 Celan izrecno izpostavi, da je povezava med »Meingedicht« in »Genicht« mišljena »popolnoma polemično [durchaus polemisch]«, »pri čemer ‚mein‘ pomeni napačen«, kakor v Meineid [wobei ‚mein‘ falsch‘ bedeutet, wie in Meineid].« Prim. Celan 2019a, 805. Prim. tudi – ne-?prevedljivi? – aforizem s pomenljivimi narekovaji, ki se nanaša na rubriko z naslovom »Moja pesem« (»Mein Gedicht«) v tedniku Čas (*Die Zeit*), znotraj katere je 29. julija 1960 izšla ena izmed Gollovih pesmi s spremnim zapisom Claire Goll, pri čemer ni bilo navedeno, da gre v resnici za njen prevod pesmi, in ki »Weggebeizt« – potemtakem – umešča (tudi) v Celanovo spoprijemanje z »afero Goll«: »‚Mein‘ und ‚mein‘ und ‚mein‘ Gedicht. – Die ‚Zeit‘ und ihre Meingedichte. – Assaisonnons...« Prim. Celan 2005c, 31; prim. tudi Wiedemann 2000, 778–779. Toda: v »Meingedicht«, še zlasti spričo raz-delitve besede v dva verza, vendarle so-pozvanja – kakor kaže Grafenauerjeva prepesnitev »moj- / spev« – tudi »mojost«. Postavlja s tem pesem »Weggebeizt«, takoj na začetku, pod vprašaj sámo sebe, celoto svojega petja, izpostavlja *svojo* ničnost? Prim. Grafenauerjev komentar: »Te znamenite in pogosto citirane verze je nemogoče adekvatno prevesti v slovenščino, saj gre za prefinjeno zvočno analogijo, ki pesem neologistično formulira kot upesnjenje niča, vse skupaj pa je povezano z vrsto za Celana tako značilnih in tudi v številnih drugih pesmih izpovedanih eksistencialnih izotropij.« (Celan 1985, 170.)

107 Günther z besedo »Auswirbelung« opredeljuje – oziroma pojasnjuje – fenomen in dogajanje evorzije, nastajanje lijakastih kotanjic z vrtinčenjem vode, ki s seboj nosi in naplavlja pesek ali kamne (prim. Celan 2005a, 726 in Celan 2018, 858).

108 Gadamer jo dojame kot »pot [o]čiščenja [Reinigung] besede, ki se je odpovedala vsem mnogokratno vsiljujočim se aktualnostim in jezikovnim vzorcem in se izurila v molčanju in tehtanju« (Gadamer 2015, 111–112), kot pot k resnični besedi. Prim. tudi podobno Jammejevo interpretacijo (1993, 222–223).

in vodi, kakor daje za-slutiti besedica »Büßerschnee«, »skrušeni sneg« – v Grafenauerjevem in v Snojevem prevodu: »spokorniški sneg« –, ¹⁰⁹ na – ne-kakšno? – romanje, je romarska pot – pot spokoritve? pot pokore? –, pot s-pomnjenja – (in zato?) skrušenosti? –, pot vodi in pelje skoz ne-domačno po-krajino navzdol, k notrini ledenika, tako rekoč, vabi h gostoljubnim – če-tudi zmrzlim: hladnim – izbam in mizam, h gostoljubnosti njihovega sprejemanja, ¹¹⁰ (a – in – kljub temu) se tudi tu (še?) ne za-ustavi, tudi tu (še?) ni konec po(po)tovanja: pot sega dlje, (še?) globlje: v globino. V drugo globino? V sólo-poglobitev istega kraja pri-spetja, (kot) drugačnega? V isti pogrez? Globoko, skrito v – ne-?pristopni? – globini, pòje tretja kitica, v špranji časov, v razpoki časa samega, v reži, ki se razpira, ki se nemara nenadno razpre, – na-silno? – na-poči in (se) – boleče? – raz-poči – znotraj enako-(z)mernega po-teka(nja), toka časa – v – enem samem? enkratnem? – trenutku, v katerem – tako se za-zdi – si ekstaze časa – prihodnost, sedanjost in preteklost – podajo roke in se v svoji razklenjenosti sklenejo, se raz-(s)klenejo skoz lom časa, v katerem – tako se za-zdi – sta končnost in neskončnost, večnost in časnost êno, (kot) sólo s sabo, na sebi razlikovano, (sólo-)razlikujoče (se), čaka na srečanje – ga celo pričakuje? –, ob satu ledu, pri njem – znotraj njega? sprijet z njim? –, ¹¹¹ nemo, zamolklo, krhek kakor snežinka s svojo geometrično pravilnostjo: kristal diha, »tvoja« neovrgljiva – v prvotnem osnutku za pesem Celan besedico dvoumno raz-deli v dve vrstici (»ne- / ovrgljiva [un- / umstößliches]«), vendar obenem izrecno, čeprav besedo kasneje prečrta, prida: »resnična [wahres]« (prim. TCA/AW, 46 in HKA 7.2, 89) – priča: pričevanje. ¹¹² Pričevanje, ki ga ni – ? – mogoče ovreči, ga s-prevrniti, mu sunkovito spodnesti njegovih breztalnih tal, ga s sunkom pobiti, ga razni-

109 V *Fizični geografiji* Günther z besedo »Büßerschnee« prevede izraz domačinov za posebno, čilensko-argentinsko obliko celinskega ledu, izraz »nieve penitente«: gre za navidez skrajno razbrazdana, v množino nenavadnih visokih stebrov razstavljena polja snega ali ledenikov (prim. Celan 2005a, 726 in Celan 2018, 857).

110 Medtem ko »ledeniška miza« (»Gletschertisch«) po Güntherju označuje kamnito polico, ležečo na tankem ledenem vznožju, na pre-ostanku ledu, nastalo z njegovim površinskim taljenjem, naj bi »ledeniške izbe« (»Gletscherstuben«) bili – domnevni, (tedaj? tudi danes? za vedno?) nepotrjeni – skupki vode v notranjosti ledenika (prim. Celan 2005a, 726 in Celan 2018, 858).

111 Z besedico »Wabeneis« Günther opiše luknjičast izgled, alveolarno strukturo ledu v ledenih jamah in luknjah v notranjosti gora (prim. Celan 2005a, 726–727 in Celan 2018, 858–859).

112 Axel Gellhaus (1950–2013) v članku iz 6. zvezka *Celanovega letopisa* (*Celan-Jahrbuch*; 1995), v članku z naslovom »Polarizacija poezije in umetnosti pri Paulu Celanu« (»Die Polarisierung von Poesie und Kunst bei Paul Celan«), »kristalu diha« kot »metafori« za pesništvo zoperstavlja, mu postavlja nasproti, »realnejši« pomen besede: plin, s katerim so v koncentracijskih taboriščih sejali smrt, zloglasni »Zyklon B«, ima kristalinično strukturo, preden, v stiku – kolikor vem – z zrakom – in ne z vodo, kakor piše Gellhaus –, sprosti hlape cianovodikove kisline, je torej kristal diha, ki – v pre-resničnem, pre-realnem smislu? – jemlje, odvzema dih (prim. Gellhaus 1995, 73). Bi z-mogli, z-moremo, če pristanemo na Gellhausovo tolmačenje, nositi, pre-nesti – brez metaforičnega prenašanja – to in takšno, tako razumljeno radikalnost, paradoksalno kompleksnost, – ne-?znosno? – brezdanjo ironijo Celanove pesmi? Prim. tudi Gellhaus 1993, 62.

čiti. Pričevanje onstran in brez spričevala, pričevanje brez in onstran prepričevanja.¹¹³ Pričevanje – o in v – razprostranjenosti krajev in pokrajin zastrto razprtega, razprto zastrtega sveta, pričevanje – v in o – dokončnosti in pokončnosti, končnosti in krhkosti, smrtnosti, kraljevske kreaturnosti pre-bivanja na – polnem? spolnjenem? – brez-*dnu* zemlje, pod – spraznjenim? praznim? – brez-dnom neba. Pričevanje tišine – s časom? – s-kristaliziranega, – z njim? – za-pisanega, pričevanje za-molčanja besede. Pričevanje (iz) diha priče. Pričevanje – v in iz – govorice, o njej, pričevanje – iz in v – pesmi, o njej. Pričevanje – pre-(s)kritje, raz-(s)kritost enkratne, edinstvene in edinovrstne, samotne in osamljene, slehernikrat posamične iz-postavljenosti (pisave) pesmi (iz) s-pomnjenja datumov –: pričevanje pesmi, pesem pričevanja: priča: dih, ki (se) daje, *jè*, (kot) kristal, v – svojem lastnem? – lomu, v – svojem lastnem? – obratu, v inter-valu, v pre-dihu: skrivnost srečanja.¹¹⁴

Toda: kako se v Celanovem pesništvu in v njegovi poetiki, v pričevanju (iz) skrivnosti srečanja, izpričuje njegov odnos do filozofije, na eni strani, in do tradicije besedne umetnosti, na drugi strani? Na kakšen način se filozofski in literarnozgodovinski konteksti pre-zrcalijo znotraj tkiva teksta in se sprepletajo z dialoškim tkanjem Celanove ustvarjalnosti? Na kakšen način mišljenje in pesnjenje – z ne-so-(raz)merjem njunega medsebojnega so-odnosa – spregovarjata v govorici njegove pesmi, stopata, skoz razgovor, vanjo *sámo*? Kako – zlasti v času nastajanja zbirke *Sprachgitter*, v času nastajanja pesnitve »Engführung« – notranje, mimo motivno-tematskih drobcev, onkraj zgolj zunanjih »naslonitev«, so-določata in so-opredeljujeta oblikovanje, obličje Celanove poetike in njegovega pesništva, njegov dih, njun pre-dih?

113 Prim. pesem z naslovom »Aschenglorie« – tako kot »Weggebeizt« – iz zbirke *Atemwende*, zadnja kitica katere se glasi: »Niemand / zeugt für den / Zeugen.« (GW II, 72.) Tako Grafenauer kot Snoj verze prevajata enako: »Nihče / ne priča za / pričo.« (Celan 1985, 90–91 in Celan 2020 124–127.) Upoštevaloč dvoznačnost tako odločilne, tako odločne pesniške »izjave«, upoštevaloč znamenito pesem »Psalm« iz *Die Niemandrose* (prim. GW I, 225), bi trostišje nemara lahko pre-brali tudi takole: »Nihče / priča za / pričo.«

114 Prim. Derridajev esej »Poetika in politika pričevanja« (»Poétique et politique du témoignage«; 2004), ki je v angleškem prevodu (»Poetics and Politics of Witnessing«) izšel v: Derrida 2005, 65 isl.

★

Bin es noch immer -

Jahre.

Jahre, Jahre, ein Finger
tastet hinab und hinan, tastet
umher:

Nahtstellen, fühlbar, hier
klafft es weit auseinander, hier
wuchs es wieder zusammen - wer
deckte es zu?

★

Takšno še vedno -

Leta.

Leta, leta, prstec

tipa navzdol in navzgor, tipa

okrog:

stiki, občutni, tu

zeva široko vsaksebi, tu

spet se skupaj je zraslo - kdo

to je prekril?

1

IV. HEIDEGÄNGERISCH NAHE

— FILOZOFSKI KONTEKST —

*(Mais ce souffle, ce rythme –
d'où nous vient-il?)*

Paul Celan

Skrivnostno, (že?) zdavnaj razkrito in/ali (še?) vedno zakrito, skrivno – samo sebe skrivajoče? – vprašanje razmerja med mišljenjem in pesnjenjem, med pesmijo in pojmom, vprašanje njune ne-možne so-pripadnosti, njunega ne-mogočega so-spadanja skupaj, vprašanje pre-(s)kritja hkratnosti bližine in daljave med njima, njune medsebojne vzporednosti, sosedstva, obe, tako poezijo kot filozofijo, lahko, čeprav samo za-pada, čeprav sami za-padata v brez-(z)danjost brez-bistvenosti, z – ne-?ogibljivo? – napotitvijo ene na drugo, spričo postavitve ene na zagovor z nasproti-, s so-postavitvijo nagovora druge, pred njo, pred njim, z njunim – ne-?očitnim? – soočenjem, skozenj, spravi pred njiju sami v razliki od in do druge, ju spodbudi – ju tudi (še ali/in že?) danes spodbuja? – k samo-premisleku, k razmisleku o nekaterih ne-samoumevnih, nemara zanju temeljnih, obe utemeljujočih problemih, k samo-(raz)jasnjenju, k določitvi in k odločitvi. K samo-opredelitvi (iz) raz-ločenja.

Kakšno je razmerje med mišljenjem in pesnjenjem? Kaj ga, kaj njiju sama v njem opredeljuje? Kaj ju prinaša, kot tisto nosilno, noseče, v odnos? Prenašata oba tisto isto, t(a)-isto, kar se v vsakem izmed njiju, v njunih raznoterih obličjih in v njunih raznostranih oblikah, likih njunih uobličenj, kaže in prikazuje na različen, drugačen način? Izhajata – pri-vre(va)ta: sta – iz istega, vendar vsakokrat enkratno večkratnega in vsakokrat večkratno enkratnega? Ali si, na medpotjih svojih poti, prihajata na(s)proti, prehajata drug k drugemu – od kod? od česa? od koga? –, od drugemu drugega? Se, (kot) drug drugemu svoje na(s)protje, stikata, shajata zgolj skoz svoje razhajanje, skoz – tako rekoč – (njun, svoj) raz-(s)tik? Sta isto- in enako- ali sta razno-rodna? Sta po-rojena iz istega? Iz drugega? Iz istega-kot-drug(ačn)ega? Iz drug(ačn)ega-kot-istega? Kakšnega rodu, kakšnega porekla sta? Od kod ne-podobnost, ne-razlikovanje (sredi) so-rodnosti njunega rekanja?

Je razmerje med pesnjenjem in mišljenjem nekaj obema zunanjega, od zunaj v-siljenega – celo na-silnega? –, tujega, ali nekaj obema notranjega, od znotraj iz-siljenega – celo pri-silnega? –, lastnega? Je – ôno sâmo – ôno »(iz-)samega-sebe-v-drug(ačn)o-pre-segajoče«, »sebe-preraščajoče«? Je njuno razmerje popolnoma nesomerno, ga preči zarez čistega nesorazmerja? Ali se (morda) znotraj njunega odlikovanega odnosa do govorice, ki (nam), (kot) razgovor sama (na) sebi, daje za-gledati in za-slišati svet, naznanja njuna skupna mera? Sredina premerjanja in razmerjanja njunega razmerja? Merilo?

In, navsezadnje: ali (ne) bi pesniti in misliti, misleč in pesneč snovati, zasnavljati odnos med mišljenjem in pesnjenjem, njuno *razmerje*, pomenilo obenem tudi pesniti in misliti v njem in iz njega, skozenj? O-hraniti razprtje in razo vprašanja sâmo, rez znotraj njega, po-muditi se in se za-držati – iz in v vprašljivosti same – pri njem? Z-držati ne-gotovost ne-(raz-)loč(e)nosti vmesnega prostora, vmesja *med*prostora *med* pesnjenjem *in* mišljenjem? Stopiti v vmesnost sveta (in/iz) govorice? Pri-stopiti – skoznjo sâmo – k vmesnosti sveta-(kot-)govorice in govorice-(kot-)sveta? Stopiti v vmesnost govorice (iz/in) sveta? Se (nam) s takšno razmestitvijo – razmerja samega –, z njenega – ne-?umestljivega? celo ne-?umestnega? – mesta, (ne) po-dâ, (ne) za-črta – sicer zgolj ozka? – pot k odgovoru na – ne-?(raz)rešljivo? – enigma – motta k poglavju –, ki se Celanu zastavi, ki Celana zaustavi v pismu francoskemu pesniškemu prijatelju Renéju Charu z dne 22. marca 1962, ki jo, sprašujoč – sebe? Chara? oba obenem? vse (nas)? –, od kod prihaja dih, od kod ritem pesmi (prim. Wiedemann 2000, 574), za-piše s pomenljivim oklepajem: pot k tistemu, kar nemara navdihuje in kar nemara navdahne oba, ne samo pesem, temveč tudi pojem, poetično in filozofsko misel, kar ju šele lahko ritmizira v so-odnos, kar njega samega, njiju sami ritmizira sâmo iz sebe, ju pre-giblje, s tem ko se izpisuje vanju in vpisuje iz njiju, se njima samima pre-(za)pisuje skoznju: življenje: pre-živetje (iz) pre-bivanja? Pot k pisavi (iz) diha? K pisavi (iz) pre-diha: k pre-dihu (iz) pisave? Skrivnost?

Izhajajoč iz vprašanja razmerja mišljenja in pesnjenja, vprašanja vezi med njima, njune povezanosti in razvezanosti, navzkrižja ne-možnosti njunih razvezav in povezav, sledeč mu skoz njegovo vprašljivost, zasledujoč jo na meji med obema, v njuni vzajemni raz-mejitvi, iz nje, bom problematiko filozofskega konteksta Celanovega pesništva, kolikor sâmo iz sebe odgovarja na nagovor filozofske misli in tako stopa v razgovor z njo, kolikor je sama zavezujoča za nastajanje in za postajanje, za stanje teksta njegove poezije in njegove poetike, kolikor za-seva iz njega, v njem, pre-seva skozenj, poskusil – vsaj z njenimi poglavitnimi razsežnostmi – razpreti in razgrniti z obravnavo in z obzorja pesmi, ki pričuje o usodnem srečanju pesnika z mislecem, znamenite pesmi o srečanju judovskega pesnika z nemškim mislecem, o prvem – a ne zadnjem – osebnem Celanovem srečanju z Martinom

Heideggrom, nemara enim izmed najpomembnejših filozofov dvajsetega stoletja. Pesem z naslovom »Todtnauberg« se – v izvirniku in v prevodu – glasi:

TODTNAUBERG

Arnika, Augentrost, der
Trunk aus dem Brunnen mit dem
Sternwürfel drauf,

in der
Hütte,

die in das Buch
– wessen Namen nahms auf
vor dem meinen? –,
die in dies Buch
geschriebene Zeile von
einer Hoffnung, heute,
auf eines Denkenden
kommendes
Wort
im Herzen,

Waldwasen, uneingeebnet,
Orchis und Orchis, einzeln,

Krudes, später, im Fahren,
deutlich,

TODTNAUBERG

Svetlika, očesnik,
srkljaj iz studenca z
zvezdno kocko zgor,

v óni
koči,

v tisto knjigo
– kakšna imena sprejela
je pred mojim? –,
v taisto knjigo
zapisana vrstica o
upanju, danes,
na mislečevo
prihodno
besedo
v srcu,

hostni ruti, nezravnani,
mošnjíca in mošnjíca, zase,

gróbst, pozneje, med vožnjo,
očitna,

der uns fährt, der Mensch,
der's mit anhört,

óni voznik, človek,
óni čuje,

die halb-
beschrittenen Knüppel-
pfade im Hochmoor,

napol-
prebredene kladaste-
steze sred gorskega barja,

Feuchtes,
viel. (GW II, 255–256.)

mokro,
kar.

94 Pesem¹¹⁵ je Celan napisal 1. avgusta 1967 v Frankfurtu na Majni, v času potovanja po Nemčiji (trajalo je od 22. julija do 2. avgusta). Preden je prispel v Frankfurt, je 24. julija, v prisotnosti Heideggra, pred več kot tisoč ljudmi, na pesniškem večeru na Univerzi v Freiburgu, v istem avditoriju – v t. i. Auditorium maximum –, v katerem je Heidegger leta 1929 imel nastopno predavanje z naslovom *Kaj je metafizika?* (*Was ist Metaphysik?*)¹¹⁶ in v katerem je 27. maja 1933 podal zloglasni rektorski govor *Samouveljavitev nemške univerze* (*Die Selbstbehauptung der deutschen Universität*),¹¹⁷ bral pesmi iz zbirke *Atemwende*. Naslednjega dne sta se Celan in Heidegger – v spremstvu asistenta na freiburški univerzi Gerharda Neumanna (1934–2017; po nekaterih domnevah tudi v spremstvu Silvia Viette) –, odpravila k Heideggrovi schwarzwaldski koči v Todtnaubergu in kasneje – pridružil se jim je tudi freiburški profesor za nemško književnost Gerhart Baumann (1920–2006) – na sprehod po horbaškem visokem barju, vendar so ga zaradi dežja in mokrote morali prekiniti. Pesem je, z izrecno navedbo kraja in datuma nastanka, prvič izšla v posebni, bibliofilski izdaji 12. januarja 1968 pri založbi Brunidor (iz Vaduza v Liechtensteinu) v petdesetih numeriranih izvodih, prvega izmed katerih je Celan poslal Heideggro v dar, medtem ko v zbirki *Lichtzwang* zavzema, v nekoliko predrugačeni obliki, brez datuma in kraja, osrednje mesto znotraj drugega cikla.¹¹⁸

115 Prim. Celan 1970c, 29–30, HKA 9.1, 33–34 in TCA/LZ, 51. Prim. tudi – Grafenauerjev prevod, objavljen v številki 202-203 *Nove revije* – Celan 1999b, 139 in – Snojev prevod – Celan 2020, 472–475.

116 Predavanje je kasneje izšlo (tudi) v zbirki Heideggrovih razprav *Znamenja ob poti* (*Wegmarken*; 1967); v prevodu Ivana Urbančiča (1930–2016) je bilo objavljeno v: Heidegger 1967, 93–146.

117 Prim. slovenski prevod Aleša Košarja: Heidegger 1997b.

118 Prim. Celan 2005a, 806, Celan 2018, 991–992 in Pöggeler 2000, 170. Za natančnejši opis okoliščin

»Todtnauberg« v enem samem loku, v loku enega samega stavka, para-taktično sestavljene povedi, na prvi pogled povsem preprosto, tako rekoč, naštevalno, z ne-prekinjenim – (od znotraj? od zunaj?) skandiranim – tokom ne-posredno preštevajoč drobce v spomin vtisnjenega, iz zapomnjenega iztisnjenega dne, pôje o srečanju z ne-imenovanim mislecem, po-imenovanim samo po kraju in po pokrajini njegovega pre-bivanja, njegovega domovanja v zavetju gora, in o – osvežujočem? poživljajočem? – požirku iz vodnjaka, o srkljaju iz studenca, in o obisku v njegovi koči, o zapisu – v knjigo gostov – vrstice upajočih besed, besed upanja, upanja v – mislečevem? pesnikovem? – srcu na prihodno, na prihajajočo besedo, upanja na prihajajočo, na prihodno besedo v – pesnikovem? mislečevem? – srcu,¹¹⁹ besed upanja na – prihodnjo? – besedo,¹²⁰ in pôje o njuni samotni, posamični poti na skupnem sprehodu, o njuni vožnji, o njunem razgovoru in o njunem molčeč(n)em, tiho poslušajočem, nemo prisluškujočem – čuječ(n)em: pri-čuječem – vzniku, o vlažnosti, o mokrem, ki prekine, celo ukine družnost njunega so-potništva, so-potništvo njunega druženja. Na kakšen način naj razumemo zagonetno upovedovanje Celanove pesmi o obisku pri Heideggrou? Kako zrcali pesnikov odnos do misleca, kako jo nagovarja in kako ji prigovarja filozofova misel, jo kliče k njenemu, k pesniškemu odgovoru? Na kakšen način skozi spregovarja, z njenimi besedami govori razmerje med pesnjenjem in mišljenjem?

Čeprav je bilo Celanovo poznavanje – domala sistematično zastavljeno raziskovanje tako zgodovine kot razvoja, tako »zahodne« kot »vzhodne« – filozofske misli, mnogo-stranskih struj, različnih usmeritev in raznoterih smeri, proti-tokov znotraj nje, kakor lahko razberemo iz njegovih – večinoma vestno in dosledno datiranih – branj, iz seznama naslovov del, iz podčrtavanj in iz občrtovanj, iz izpisov iz njih in iz izpisov v njih, vanje, iz zapiskov ob njih, iz vseh materialov in iz vseh dokumentov, zbranih v – zgoraj omenjeni – knjigi *Filozofska knjižnica*, zelo, celo zavidljivo obširno in obsežno, razslojeno, in zato vprašanja odnosa njegovega pesnjenja do mišljenja ni mogoče zvajati in zvesti izključno na problem pesniške prisvojitve in pesemske recepcije, nekakšne poetično-poetološke pre-interpretacije

(poteka) Celanovega obiska v Freiburgu leta 1967 in kasnejših srečevanj s Heideggrom prim. zlasti knjižico *Spomini na Paula Celana* (*Erinnerungen an Paul Celan*; prva izdaja 1985, druga, dopolnjena 1992) Gerharta Baumanna (1995, 58 isl.).

119 Glede temeljne – tukaj hiazmatično pre-(za)pisane – mnogo- in razno-umnosti pesmi prim. Pöggeler 2000, 264 isl.

120 Gre za skorajda dobesedni navedek – ali, bolje in natančneje: gre za »pre-(za)pis« – Celanovega vpisa v Heideggrovo knjigo gostov: »V knjigo v koči, s pogledom na zvezdo nad studencem, / z upanjem na prihajajočo besedo v srcu / 25. julija 1967 Paul Celan. [Ins Hüttenbuch, mit dem Blick auf den Brunnenstern, / mit einer Hoffnung auf ein kommendes Wort im Herzen / am 25. Juli 1967 Paul Celan.]« Prim. *TCA/LZ*, 48; prim. tudi faksimile v: Gellhaus 2002, 5.

Heideggrovih premišljevanj,¹²¹ je obenem potrebno poudariti, da zavzema, ob vsej ambivalenci, natanko Heidegger posebno mesto znotraj Celanovega filozofskega obzorja, od njega je s-prejel marsikatero spodbudo, ne samo za svojo poezijo, temveč tudi za svoje razmišljanje o bistvu pesniškega, za svojo poetiko.¹²² Hkrati, sočasno je tudi Heidegger pozorno spremljal razvoj Celanove ustvarjalnosti.¹²³ Oba, tako pesnik kot mislec, sta prebirala dela drug drugega in si – resda poredko – tudi dopisovala: njuna osebna srečevanja v letu 1967 in kasneje pred-določa pred-priprava, pred-hodnost (v in iz) vzajemnosti branja, (iz in v) medsebojnosti odnosa: razgovor pred razgovorom, srečanje pred srečanjem.¹²⁴

121 Da bi se razprostranjenost Celanovega zanimanja za filozofijo izraziteje izrisala, naj na tem mestu vsaj – nekoliko shematično, pre-prosto – naštejemo nekaj mislecev, ki so pritegnili pesnikovo pozornost, h katerim se je v različnih obdobjih svojega življenja (in) vedno znova vračal: v – skorajda nepregledni – množici »primarne« in »sekundarne« literature, člankov in knjig Celanove filozofske knjižnice, iz nje, je mogoče v na-vzkrižnem za-obkroženju (časov in prostorov) zgodovinskega loka – pri tem sicer brez dvoma prevladujejo misleci dvajsetega stoletja –, denimo, izpostaviti dela predsokratikov, Platona (ok. 427–348/347 pr. n. št.) in Friedricha Nietzscheja (1844–1900), Blaisa Pascala (1623–1662), Leva Šestova (1866–1938) in Walterja Benjamina (1892–1940) – slednje tri Celan omeni v »Meridianu« (prim. *GW III*, 195 in 198) –, Lao Zija (6. st. pr. n. št.), Martina Bubra (1878–1965) – nanj se izrecno sklicuje v govoru ob podelitvi nagrade mesta Bremen (prim. *GW III*, 185) – in Theodorja W. Adorna (1903–1969). Prim. Celan 2004.

122 Heidegger stoji, kakor so v »Sklepni besedi« (»Nachwort«) zapisali uredniki *Filozofske knjižnice*, »[n]a začetku in koncu« Celanovih filozofskih branj (prim. Celan 2004, 742). Živo, vse-življenjsko zanimanje za Heideggrovo misel je izpričano že v pesnikovih zgodnjih pariških letih: medtem ko je v francosko glavno mesto Celan – tako poroča v pismu Friedrichu Michaelu z dne 11. marca 1961, navedenem v zborniku »*Tuja bližina*«. *Celan kot prevajalec* (»*Fremde Nähe*«. *Celan als Übersetzer*, 1997) – prispel zgolj z nekaj zvezki *Zbranih del* (*Gesammelte Werke*) Jeana Paula (1763–1825) in z dvojezičnim (nemško-francoskim in angleško-nemškim) slovarjem v dveh zvezkih in je, pre-poslan, za njim nekoliko kasneje, kot temelj njegove knjižnice, najstarejša knjiga v njej, prispel tudi (v modro usnje vezani) izvod *Fausta* Johanna Wolfganga von Goetheja (1749–1832), darilo znancev njegovih staršev ob bar micvi (prim. Gellhaus 1997, 73; prim. tudi Celan in Celan-Lestrangle 2001, II, 404), so – od leta 1951 dalje – med prvimi branji in nakupi del s filozofsko vsebino zlasti Heideggrove objave (prim. – kronologijo Celanovih datiranih branj v: – Celan 2004, 763 isl. in Gellhaus 1993, 45). Prim. tudi pismo – tedaj (še) bodoči – ženi Gisèle z dne 14. avgusta 1952 (Celan in Celan-Lestrangle 2001, I, 29). Za splošno oceno Celanovega odnosa do Heideggra prim. May, Goßens in Lehmann 2008, 254–258.

123 To potrjuje in tako zatrjuje tudi Heideggrovo pismo Baumannu z dne 23. junija 1967, pismo iz časa pred-priprav za Celanov pesniški večer v Freiburgu: »Že dolgo si želim, da bi spoznal Paula Celana. On stoji najdlje spredaj in se drži najbolj nazaj. Vse od njega poznam, vem tudi za težko krizo, iz katere se je sam izvlekel, kolikor je človeku to sploh mogoče. V tem oziru pravilno tolmačite koristnost tukajšnjega nastopa. /.../ Bilo bi zdravilno, če bi P. C.[-u] pokazali tudi Schwarzwald. [Schon lange wünsche ich, Paul Celan kennen zu lernen. Er steht am weitesten vorne und hält sich am meisten zurück. Ich kenne alles von ihm, weiß auch von der schweren Krise, aus der er sich selbst herausgeholt hat, soweit dies ein Mensch vermag. Sie deuten in dieser Hinsicht das Hilfreiche einer hiesigen Lesung richtig. /.../ Es wäre heilsam, P. C. auch den Schwarzwald zu zeigen.]« Nav. po: Baumann 1995, 59–60.

124 Ob razgovoru s Heideggrovo mislijo je, poleg drugih, nekaterih znotraj opomb omenjenih filozofov, za oblikovanje, za formiranje in za formuliranje Celanove poetike, za njegovo avto-poetološko razmišljanje,

Srečanje Celana in Heideggra v Todtnaubergu in v »Todtnaubergu« je, kot edinstven in edinovrsten, enkrat in radikalno oposameznjen, singularen »primer« – primer brez primer(jav)e – razmerja med mišljenjem in pesnjenjem v – sicer s pesmijo zastrtih – podobah dveh velikih osebnosti, judovskega pesnika, ki je komajda ubežal pred usodo svojih staršev, pred holokavstom, brezdanjim zločinom nad njegovim ljudstvom, pesnika, obteženega s krivdo pre-živetja, in nemškega misleca, ki je, nekaj časa, med svojim rektoratom sodeloval s snovalci holokavsta, misleca, obteženega s krivdo so-udeležbe, postalo – in ostaja – predmet najrazličnejših, bolj ali manj, manj ali bolj ne-utemeljenih spekulacij znotraj s-prepleta domnev in ugibanj o njunih razgovorih, o tem, ali je Celan k Heideggru odšel iskat odgovor in mislečevo samo-pojasnilo ali prišel po opravičilo in mislečevo samo-obsodbo glede zapletenosti, glede zapletanja z nacistično oblastjo, o upanju, zapisanem v Heideggrovo knjigo gostov, upanju, pre-(za)pisanem s pesmijo samo.¹²⁵

kakor je mogoče sklepati iz pripravljalnih zapis(k)ov za projekt »O temini pesniškega« in iz osnutkov za govor »Meridian«, odločilnega pomena, zdi se – na ne-izrecen, na ne-izrečen način – tudi soočenje s posameznimi deli posameznih avtorjev, kakršna so mdr.: *Monadologija* (*Monadologie*) Gottfrieda Wilhelma Leibniza (1646–1716) (prim. TCA/M, 204–205 in Celan 2004, 88–93), Husserlova *Predavanja k fenomenologiji notranje zavesti časa* (*Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins*) (prim. Celan 2005c, 139, TCA/M, 210 in Celan 2004, 420–421), esej »O slabotnosti lepega in o pustolovskosti umetnika« (*Von der Hinfälligkeit des Schönen und der Abenteuerlichkeit des Künstlers*) Husserlovega učenca Oskarja Beckerja (1889–1964) – spis je kasneje izšel v zbirki sestavkov z naslovom *Tubit in tubistvo* (*Dasein und Dawesen*; 1963) – (prim. TCA/M, 125, Celan 2004, 461–462 in Becker 1963, 11–40) in – leta 1918 v reviji *Logos* objavljena – razprava »Odnos subjekt-objekt v estetiki« (*Die Subjekt-Objekt-Beziehung in der Ästhetik*) mladega – »predmarksističnega« – Györgyja Lukácsa (1885–1971) (prim. TCA/M, 99 in Celan 2004, 500).

125 Prim. Lacoue-Labarthe 2004, 51–58. Med številnimi, marsikdaj nasprotnimi, celo nasprotujočimi si interpretacijami razpravi Gadamerja in Bollacka – na določen način – zaznamujeta in načrtavata dva s-krajna pola razumevanja (upanja) pesmi: medtem ko Gadamer, na eni strani, v eseju z naslovom »V senci nihilizma« (*Im Schatten des Nihilismus*; 1990), zavračajoč po-misel, da je »Todtnauberg« nekakšen dokument (o) neuspelosti srečanja, in izhajajoč iz čutne nazornosti, ne-posrednosti pesemskega »opisa« idilične pokrajine in poteka Celanovega obiska pri Heideggru, gibanje verzov dojame kot pesnikovo – postopno? – pripoznanje drznosti mislečevih poti spričo neprehodnosti, spričo brezizhodnosti situacije današnjosti, situacije, v katero (se) kot ljudje, kot v močvirje, grezamo vsi, pri čemer naj bi se ne-pričakovanje prihodn(je) besede, vprašanje upanja na filozofovo besedo nanašalo nanjo – na njeno raz-rešitev? na raz-rešitev od nje? –, jih torej transponira, tako rekoč, »metaforično« prevede in prenese na raven splošno-človeškega in s tem, tako zabiše – presliši? – kritično ost, ostrino možnega Celanovega očitka, ne-mogoče ob-tožbe (prim. Gadamer 1999b, 375–378) – zanimiv je v tem oziru Gadamerjev (an-estetizirajoči) »pre-opis« Celanovega življenja: v Pariz naj bi pesnik prišel »po mnogih usodah [nach vielen Schicksalen]« (Gadamer 1999b, 370–371) –, (si – oz. nam? –) Bollack, na drugi strani, v študiji »Todtnauberg – Pred sodiščem mrtvih« (*Todtnauberg – Vor dem Gericht der Toten*; 1992), objavljeni v knjigi z naslovom *Pesništvo zoper pesništvo* (*Dichtung wider Dichtung*; 2006; nemški prevod je nekoliko razširjena izdaja francoskega izvirnika *Poésie contre poésie*; 2001), v skladu s svojo siceršnjo strastno – ne-?upravičeno? ne-?utemeljeno? – proti-heideggrovsko naravnostjo, z brezkompromisnim zanikanjem kakršnega koli možnega spravnega razgovora med judovskim pesnikom in nemškim mislecem, s

Pesem »Todtnauberg«, sama hranjena iz nje, kot skrinja, hrani v sebi – zase in za nas – skrivnost srečanja med pesnikom in mislecem, razmerja med mišljenjem in pesnjenjem. Prisluhniti ji pomeni: skozi pri-bližanje k njeni oddaljenosti, skozi raz-daljitev k njeni bližini, skozi vzajemno zadržanost, pri- in za-držanje bližine in daljave vzdrž(ev)ati za- in pri-držek, z držo vršenja *epoché* nad epohalnim srečanjem, ohranjati in ohraniti raz-(s)kritost njegove ne-dotakljive, njegove ne-dotaknjene skrivnosti, skrivnosti upanja: prisluškovati iz pesmi v pesem, prisluhovati vanjo iz nje same, iz njenega ne-upovedanega prek njenega ne-upovedanega, skozi njeno ne-upovedano v njeno ne-upovedano, v njeno lastno in/kot v njeno tujstvo, v njeno, v njej lastno tujino, iz nje, v tisto, iz tistega, kar, skozi premolke, z njimi, zamolklo – morda za-molčano? morda za-molčljivo? –, molčeč govori in govoreč molči skrivnost, jo raz-molči: poslušati (v) so-zvenenje (iz) njenih različnih, (iz) njenih ne-razglašanih glasov, za-slišati (skozi) isto kot – in – (skozi) drugo.¹²⁶

Pesem preveva, skoznjo veje temeljna, poli- in ambi-valentna, dvo- in več-smiselna, njeno rekanje porokujoča, zanj in zanjo samo konstitutivna ne-skladnost, ne-usklajenost in ne-uskladjivost dis-paratnega, ne-raz-(po)loženega, ne-skladje prelamljanja in razlamljanja, loma, sesipanja in sesuvanja s-povedanega samega (na) sebi, samega zase, de-mar-kirano z verznimi prelomi: nad navidez idilično podobo kraja in pokrajine z njunim – zdi se – uteho podarjajočim, zdravilnim – za-obljubo o-zdravljenja (ran in oči) zagotavljajočim? – rastlinjem, arniko in smetliko – poudarjajoč značilnosti obeh, rumenine judovski zvezdi podobne arnike in učinkujočnostnega področja smetlike, podaja z rabo star(inskih) imen

so-, z nasproti-postavljanjem, s para(le)liziranjem »dejanskosti« srečanja in njegove poetične transformacije, pesemske pre-tvorbe, Celana predstavlja kot nekoga, ki se je na pot, na svojo »misijo«, odpravil z jasno, načrtovano in preračunano strategijo, ki se je spustil v pekel, da bi, s svojo prisotnostjo na meji promiskuitete, Heideggru pred oči priklical črnino Črnega gozda, temno, senčno stran preteklosti, raz-(s)krivajočo mrtvece sred močvirja, ga, proti njegovi volji, privedel k njej in ga tako poklical, z vnaprej izjalovljenim upanjem na odgovor, na zagovor pred njihovim tribunalom, in pesem samo kot izklicevalko nepremostljive, nerazrešljive raz-ločitve med pesnikom in mislecem, raz-ločitve (iz) razlikovanja njunih pojmovanj tega, kaj – kar – naj bi »mišljenje« – in »pesnjenje«? – pomenilo in bilo (prim. Bollack 2006, 377–411).

126 Besede (iz) Celanovega opisa obiska pri Heideggru v pismu ženi z dne 2. avgusta 1967, z dne po nastanku pesmi, ne-posredno pričujejo, da je pesnik pripisoval, če ne epohalen, brezdvomno zelo velik pomen razgovoru s filozofom, da se je nanj zanj vezalo posebno upanje: »Heidegger se mi je približal – Dan po mojem nastopu sem bil z gospodom Neumannom, Elmarjevim [gre za prevajalca Elmarja Tophovna; op. A. B.] prijateljem, v Heideggrovi koči v Schwarzwald. Potem je v avtu prišlo do resnega pogovora, pri katerem sem uporabljal jasne besede. Gospod Neumann, ki je bil priča, mi je pozneje dejal, da je imel ta pogovor epohalen pomen. Upam, da bo Heidegger prijel za pero in napisal nekaj strani, ki se bodo nanašale na pogovor in bodo spričo ponovno vstajajočega nacizma tudi svarilo.« (Celan in Celan-Lestrangle 2001, I, 479.) Prim. tudi Celan in Dischner 2012, 76.

zanju –, ¹²⁷ in vodo navirajočim studencem, vodnjakom – v njem Celanu nemara, kakor pričajo mnoge pesmi s podobo vodnjaka, zazveni in pozvanja spomin na domač(n)o, a izgubljeno Bukovino – z leseno kocko in zvezdo, zarezano na njej – zvezdo, razpirajočo pogled v višino neba in v globino zemlje, spenjajočo v eno razsežja sveta? zvezdo, skrepenelo v svoji lesenosti? kocko usode? kocko praznega, smisla spraznjenega naključja, golega s-lučaja? –, ¹²⁸ zlovešče ždi ime (iz) naslova, naslov (iz) imena, sredi katerega z-veni ne samo smrt – »smrt na gori«? »gora smrti«? –, temveč tudi (nacionalsocialistična) Organizacija Todt, posebna tehnična enota, ki je judovske taboriščnike silila v delo pri gradnji cest, opravilno nesposobne pa je ponovno predala SS (zanjo naj bi nekaj časa delali tudi Celanovi starši). ¹²⁹ V pri-vidno – in preveč? – spokojno podobo ob zapisovanju vrstice z besedami o upanju na besedo – iz nje? – vdre glas – vesti? spomina? opomina? –, daljni klic k razmisleku o tem, kdo vse bi se (bil) mogel vpisati, kdo vse se je (bil) vpisal v knjigo gostov, ne-slišen klic, ne-za-slišan glas, vprašanje, ki zastavi, raztrga in razpara po-tek časa, ki spričo zavesti o preteklem, zaradi zgodenega in prigodenega, spričo zgodovinskega zločina, v današnjost, v pričujočnost in v čuječnost pesmi, z *njenim* dogodjem, z *njenim* godom, prinaša in prenaša, nosi ne-mir, ne-gotovost pričakovanja prihodn(j)ega, ki v tren(utk)u prekinitve razpre prepadno brez-temeljnost ne-samoumevnega in razblini enakomerno umerjenost, vse-enost neskajljene kontinuitete prehajanja, pre-hoda časov pred obličjem, pred ce(n)zuro – nasilne – smrti. V poimenovanju nezravnanih, neporavnanih hostnih rutov, ruševnatih tal sredi gozdov, v besedi »Wasen«, kljub njeni bližini z »Wesen« (»bistvo«), v pre-obratu, v raz-padu

127 Pogled na smetliko se, kakor je mogoče sklepati iz Celanovega pisma ženi z dne 30. septembra 1962, iz poročila o sprehodu v bližini Ženeve, v pesnikovem s-pomnjenju in iz njega povezuje s skušnjo taborišča: »Nekaj naprej – travniki so bili kmalu posejani s podleski –, ko sem zapustil cesto, da bi stopil po kozji stezici, je tam stala druga cvetlica: smetlika – očesnik –, o kateri sem Ti precej pogosto, mislim, pripovedoval. V vojni, v Moldaviji, sem, otovorjen z dvema vedroma (vode? juhe?), ki sem ju moral, pred opoldnevom, iti iskat v majhno mesto in ju prinesiti na 'gradbišče', srečal to *tolažbo-za-oči*.« (Celan in Celan-Lestrangle 2001, I, 126.) Ob tem je potrebno posebej opozoriti na to, da Celan, ki si je z ženo sicer dopisoval v francoskem jeziku, na tem mestu izrecno po-seže po nemščini in za-piše »Augen-Trost« (prim. komentar v: Celan in Celan-Lestrangle 2001, II, 132–133) in da ime smetlike, da beseda »Augentrost« v delih, ki jih je za objavo pripravil pesnik sam, nastopi samo enkrat, samo v »Todtnauberg«. Beseda se sicer pojavi tudi znotraj zgodnje, mladostne pesmi z naslovom »Herbst« (prim. *GW VI*, 62).

128 V prvi izdaji zbirke *Lichtzwang* namesto »Sternwürfel« – napačno, pomotoma – piše »Steinwürfel [kamnita kocka]«. Prim. Celan 1971, 29.

129 Prim. Celan 2005a, 806 in Celan 2018, 993. Bollack v omenjeni razpravi iz imena kraja »Todtnauberg«, »razvezujoč« (ga v) njegove zloge, »povezujoč« jih v možnem drugem pomenu, drugačnem opomenjanju, poleg Organizacije Todt, izpelje tudi »loko [oz. livado] mrtvih« (»Toten-Au«), ki jo »skriva« ali »hrani v sebi« »gora« (glagol »bergen«, samostalniki »Berg«), in v »-au-« razpozna kratico za koncentracijsko taborišče Auschwitz (»KL Au«): pesem naj bi na tovrsten način vase, v svojo lastno prisotnost, pritegovala in iz sebe priklicevala brezdanjo grozo holokavsta (prim. Bollack 2006, 378 isl.).

njunega zbližanja iz s-pomnjenja na gomile grobov, pokopališča, je mogoče za-slišati obenem, spričo istega tisti kraj, na katerem so (nekoč) zagrebali odrte živali. Na njih posamično in posamez, sleherna zase, samo-svoja sredi množice, poganja mošnjica za mošnjico, mošnjica ob mošnjici – tudi tukaj se prevod posluži star(insk)ega imena –, rastlina iz družine orhidacej oz. kukavičevk, v nemščini – poleg »Orchis« – imenovana tudi »Knabenkraut« (db.: »deška zel«), ker spominja na moda: Celan je moda že predtem, že v pesmi z naslovom »Radix, Matrix« iz zbirke *Die Niemandrose* povezal s tistim »po-morjenim [gemordete]«, judovskim rodом (prim. *GW I*, 239–240).¹³⁰ In čeprav se potem, pozneje – pre-pozno? –, v razgovoru med vožnjo, pred pričo, pred voznikom, pred človekom – s svojim poslušanjem, s svojo pričujočnostjo zastopajočim človeštvo? s svojo čuječo človeškostjo nosilec s-poročila spre-govorjenega? tretjim kot vzpostavljalcem ravnovesja, porokom uravnoteženja na(s)protja protivesja? – tisto gróbo, tisto prvinsko, celo surovo in barbarsko, neprebavljivo in nerazumljivo raz-jasni, postaja bolj raz-(s)poznavno, očitno – ali postaja, nasprotno, očitno, bolj raz-(s)poznavno, se raz-jasni, sicer pri-(s)krito, natanko tisto gróbo kot táko, gróbst sama z njeno nerazumljivostjo in njeno neprebavljivostjo, z lastno barbarskostjo in z lastno surovostjo, s tujstvom prvinskega? se med razgovorom prikaže gróbst očitnega ali očitnost gróbega? –, je vse, kar – znotraj pesnikove pesemske retro-, intro-spekcije? – pre-ostane po skupnih, napol-prebredenih stezah, pol-stezah, pol-poteh – zaznačujočih, označujočih Heideggrove »gozdne poti«? – po barjanskih brezpotjih – stezicah, s-tvorjenih s pomočjo lesenih klad, hlodov za oporo in za obrambo pred po-grezanjem, pri čemer z verznim prelomom poudarjena beseda »Knüppel« lahko pomeni tudi gorjačo, torej palico za pretepanje –, njihova – postopna? hipna? – potopitev, njihov – nepreklicni? – konec zaradi pre-obilja, pre-moči vlage, zaradi mokrote močvirja.¹³¹

Pregled stopnjevite geneze, plastovitega nastajanja pesmi – sprva naslovljene »Brunnenstern in Todtnauberg [Studenčna/Vodnjaška zvezda (oz. Zvezda nad vodnjakom/studen-cem) v Todtnaubergu]« –, poleg skoraj skoziinsko prisotnega, (a) pritajenega, prihuljenega, zastrto razprostranjenega, tako rekoč, znotraj črk in z njimi raz-(s)kritega, temnega in trpkega tona trpljenja, nemara celo razločnejše daje za-slutiti, na eni strani, zahtevajoč,

130 Prim. tudi Celan 2019b, 392–395.

131 Za razgrnitev raznoterih razsežnosti pesmi prim. Pöggeler 1986, 259–271; Bogumil 1988, 39 isl. in Gellhaus 2002, 10 isl. Medtem ko Gellhausu pesem predstavlja resen pesnikov poskus, da bi po-iskal besedo, ki bi omogočila razgovor in srečanje z mislecem, po Pöggelerju Celan, z odstiranjem zgodovinskih brezen, vsem nam zastavlja in v varstvo predaja nalogo ohranjanja holokavsta v spominu. Na podoben, a nekoliko ostrejši način Sieghild Bogumil kot prihodnjega misleca, misleca s prihajajočo besedo, in (zato) tudi kot možnega pravega naslovnika pesmi ne raz-bere in ne pre-bere Heideggro, temveč slehernega bralca; temno podobje pesmi naj bi bilo prenos Celanovega razočaranja nad srečanjem na naravo. Prim. tudi Huber 2020.

domala preHITEVAJOČ značaj Celanove pesmi, ki upajoč kliče k prihajajoči besedi, k njene-mu prihodu, k odgovoru, in, na drugi strani, neznansko težavnost in neznosno težo ne-(za)želenega razgovora s Heideggrom. V bibliofilski izdaji so se namreč verzi o upanju na prihajajočo besedo, na besedo (sredi) prihoda, – prvotno – glasili: »/.../ auf eines Denken-den / kommendes (un- / gesäumt kommendes) / Wort /.../ [/.../ na mislečevo / prihodno (ne- / zamudno prihodno) / besedo /.../]«. V enem izmed prvih osnutkov Celan, citirajoč verz iz pesmi »Praznik miru« (»Friedensfeier«) Friedricha Hölderlina,¹³² za-piše: »Seit ein Gespräch wir sind, / an dem / wir würgen, / an dem ich würge, / das mich / aus mir hinausstieß, dreimal, viermal [Odkar smo (sva) pogovor, / s katerim / se davimo (daviva), / s katerim se davim, / ki me je / porinil iz mene, trikrat, štirikrat]«. Pred zadnje, sklepno dvostišje je pesnik najprej uvrstil besede, skoz katere hkrati, z medsebojnim s-prepletom, spregovarjajo nuja, prinujenost k razgovoru in razlogi zanj in zanjo, zanju: »Im Ohr Wirbel-nde / Schläfenasche, die eine, letzte / Gedankenfrist duldend [V ušesu Vrtinčasti / sènčni pepel, trpeč (prestajajoč) tisti, zadnji / miselni rok]«. ¹³³

Pesem »Todtnauberg«, njeno rekanje, stoji v so-mračni luči, v senci smrti: sredi pok-rajine, na kraju srečanja pesnjenja in mišljenja, ne-možnega in ne-mogočega razgovora med mislecem in pesnikom, skrivnosti njunega razmerja, sredi stvari, sredi narave, sredi življenja, raz-(z)grinja sledi, znamenja nasilnega zločina, pusti – in pravzaprav zahteva –, da mrtvi, da po-morjeni iz njihove, od drugih, od njihovih so-ljudi povzročene smrti, iz pe-pela – spet? – vstanejo, stopijo vanjo, v molk s-pomnjenja (iz) govorice, v muko govorice (iz) s-pomnjenja, v njegov, v njen pre-dih.

V jedru Celanovega dolgotrajnega dialoga s Heideggrovo filozofsko mislijo, dialoga, ka-kršnega in kakor ga v zastrto-razprto, v razprto-zastrto prikazovanje priklicuje in kliče »Todtnauberg«, dialoga, ki pesem (o – iz in v –) skrivnosti njunega srečanja, v svoji časovni predhodnosti presegajoč jo, segajoč prednjo, iz nje posegajoč vanjo, o-(ne-?)mogoča in ki so se mu posvetili številni interpreti, kot njegova poglobitna, osrednja dimenzija, osišče in gorišče, kot čer, nemí odločilno in določilno vprašanje zgodovinske zareze, neizbrisnega in neizbrisljivega reza: rane holokavsta.¹³⁴ Medtem ko James K. Lyon v knjigi *Paul Celan*

132 Prim. prevod Nika Grafenauerja v: Hölderlin 1978, 69–76.

133 Prim. *TCA/LZ*, 48–51 in *HKA* 9.2, 104–110. Prim. tudi interpretacijo Wernerja Hamacherja (1948–2017): Hamacher 2012.

134 Sredi domala nepreglednega, nenehno naraščajočega mnoštva študij, ki so (bile) posvečene problematiki razmerja med Celanovim pesnjenjem in Heideggrovim mišljenjem, njegovim raznoterim kon-tekstom, na tem mestu omenjam samo nekatere (nemara) najznačilnejše, ki naj druge, drugačne nadomestijo s svojimi specifično poudarjenimi pogledi in s svojimi posebej oblikovanimi pristopi. Obenem je potrebno (tudi) poudariti, da

in Martin Heidegger. *Nerazrešeni razgovor, 1951–1970* (Paul Celan and Martin Heidegger. *An Unresolved Conversation, 1951–1970*; 2006), vse od prvih – empirično izpričanih – začetkov Celanovega ukvarjanja s Heideggrom naprej natančno zasledujoč raznotere, med njima spletajoče in spet razpletajoče se niti, niti njunega napetega, med privlačnost in odbojnost razpetega odnosa, na eni strani, obravnava mislečev (verjetni) »vpliv« na pesnikovo ustvarjalnost, na govorico njegovih pesmi in na njegova avto-poetološka razmišljanja, in, zlasti na podlagi Celanovih branj, predpostavlja, izpostavlja nekatere izrazitejše podobnosti, celo možne prisvojitve in izposoje, in, na drugi strani, raziskuje in skuša razbrati težje merljiv, skorajda neznamen, komajda zaznaven odmev, na katerega je pesnikov opus, kljub priznavajočemu zanimanju zanj, naletel pri Heideggrou, v njegovem delu, pri čemer se v razgovoru med njima, nerazrešenem in nerazrešljivem zaradi, spričo problema ne-zavzetja stališča do (godu) pri-, z-godenega, razpenja lok postopnega razvoja od pesnikove prvotne naklonjenosti filozofovi misli prek problematizacije in naraščajoče neodvisnosti do kritične zavrnitve, domala dokončne odvrnitve, Robert André v svoji razpravi *Pogovori od besedila k besedilu. Celan – Heidegger – Hölderlin* (*Gespräche von Text zu Text. Celan – Heidegger – Hölderlin*; 2001) izhaja iz interpretacije Celanove pesnitve »Engführung« in v premislek razmerja med Celanom in Heideggrom, kot po-srednika, pritegne Hölderlinovo pesništvo, da bi na temelju motiva templja pri vseh treh – s so-, z nasproti-postavitvijo – razločil različnost in razlike, razlikovanost njihovih pozicij in takó razprl globok razkorak, globino razpoke med (Celanovim) pesnjenjem in (Heideggrovim) mišljenjem, ki bistveno zadeva, pri-zadene ne-(z)možnost pesniške ponovitve bolečine v govorici, ne-izgovorljivega, ne-izgovorjenega s-pomnjenja mrtvih – žalovanja za njimi, slovesa od njih, spomina nanje – v

razsežna mednarodna razprava o osebnosti in opusu (– tako ali tako – »spornega«) misleca, kakršno je sprožila objava t. i. *Črnih zvezkov* (*Schwarze Hefte*), Heideggrovih dnevnikov, ki (numerično) zaključujejo *Celokupno izdajo* (*Gesamtausgabe*) filozofovih del (zvezki 94–102; 2014–2022) in ki vsebujejo določene, dotlej nepoznane, skrajno provokativne in očitno antisemitske izjave o judovstvu, (morda) terja ponovno, ponovljeno – drug(ačn)o? – razjasnitev Heideggrovega odnosa do Judov, zlasti do tistih, s katerimi so ga – kakor s Celanom – vezali osebni ali intelektualni stiki. Peter Trawny, izdajatelj *Črnih zvezkov*, v knjigi z naslovom *Heidegger in mit judovske svetovne zarote* (*Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung*; 2014), ki je izšla ob publikaciji začetnih knjig mislečevih dnevniških zapiskov in jo je potemtakem mogoče imeti za prvi – uvodni: uvajalni – pregled problematičnih odlomkov, spre-govori (celo) o bitnozgodovinskem antisemitizmu pri Heideggrou (prim. Trawny 2014). V luči tovrstnih, takšnih razvidov, spričo katerih filozofovega zapleta(nja) z nacionalsocializmom ni (več) mogoče raz-tolmačiti kot sicer hude, a kmalu razpoznane, na politični naivnosti sloneče zmote – tako rekoč, kot nekakšnega golega, začasnega nesporazuma –, spričo katerih – nasprotno, kolikor se ne omejujejo na privatno, temveč so-opredeljujejo tudi tisto miseln(ostn)o – se na celoto njegove dejavnosti, njegovega prizadevanja spusti senca suma in sumničavosti, se srečanje Celana in Heideggra pri-kaže (kot) toliko bolj, na stopnjevan način enigmatično, vredno spraševanja: kot skoraj emblematicni dogodek zastopa – če-tudi (kot) spodletel(o) – katastrofalne konflikte 20. stoletja: pričuje o njih (prim. Trawny 2016). Podrobn(ejš)a obravnava zagat(e) ob – in po – Heideggrovih *Črnih zvezkih* presega okvir pričujočega razmišljanja. Prim. tudi Komel 2014.

izgnani, v pregnani govorici, eksilirani govorici, govorici (iz) eksila. Na podoben način tudi Anja Lemke svojo obsežno, podrobno študijo z naslovom *Konstelacija brez zvezd. K poetični in zgodovinski cezuri pri Martinu Heideggru in Paulu Celanu* (*Konstellation ohne Sterne. Zur poetischen und geschichtlichen Zäsur bei Martin Heidegger und Paul Celan*; 2002) v soočanju Heideggrove in Celanove ustvarjalnosti – in iz njega – raz-vije z njuno povratno – a vnaprej pred-(po)stavljeno – po-vezavo s Hölderlinom – in nanj –.¹³⁵ z razpiranjem raz-mreženja – vsem trem skupnih, vse tri medsebojno raz-ločujočih – vprašanj govorice in/kot pesnjenja, časovnosti in/kot zgodovine, skupnosti in/kot srečanja z drugim, z razgrinjanjem tematskih konvergenč in divergenč med njimi, skuša na ozadju Hölderlinovega pojmovanja cezure, kakor ga v sebi, v svojem osrčju nosi njegova teorija tragedije, pre-meriti tako razloge za filozofov vstop v nacistično politiko in za njegov kasnejši za-okret iz pre-obrata k pesništvu, za nepopustljivost – in ne-?odpustljivost? – njegovega molka glede holokavsta, kot pesnikovo govorico (iz) s-pomnjenja (spričo) holokavsta, govorico, sinkopirano s tišino, govorico (iz) prekinitve, tako Heideggrovo mišljenje vmesja kot Celanovo poetiko pre-diha, oba, v odnosu do zgodovinske cezure, ki so-opredeljuje njuno srečanje in pesem o njem, ki jo in ki ga onemogoča, a vendar – vsemu navkljub, kljub vsemu –, kolikor je z njo notrin-sko z-vezano upanje na prihodno besedo – s-temnitev njene, njegove skrivnosti –, obenem omogoči, cezure, ki odpira prepadno brez-(d)no, brez-(z)danjost prepada, razo razprte rane sredi njunega razmerja, cezure, ki jo po-meni in ki jo po-imenuje (»)Auschwitz(«), cezure ne samo (individualne) končnosti, temveč (kolektivnega) pomora, cezure – s-pomnjenja – (ge-nocidne: holokavstične) smrti.¹³⁶

135 V knjigi *Misliti pesniško mero pravice* (*Thinking the Poetic Measure of Justice*; 2013) – kakor André, kakor Lemke – (tudi) Charles Bambach, z vzajemnim vzporejanjem – del(a) – Hölderlina, Heideggra in Celana, z razgrinjanjem raz-senčenj razpetosti lastnega in tujega pri njih, obravnava problem (etične) naloge pesniške in mišljenjske, politične odgovornosti spričo (»dejstva«, »dejstvenosti«) holokavsta, pri čemer (se) sprašuje o možnosti pesniške mere človekovega pre-bivanja, njegovega domovanja na zemlji (prim. Bambach 2013).

136 Prim. tudi Navigante 2011, 168. Da je Celan dolgo pred njunim osebnim srečanjem dobro vedel za Heideggrovo – sicer kratkotrajno – so-udeležbo v oblastovanju nacistične moči in kljub temu – in nemara zaradi nje? –, vsaj nekaj časa, upal na filozofovo javno zavzetje stališča do nje, zaupal v njegovo sprejetje odgovornosti zanj, verjel vanju, je jasno raz-vidno iz pisma avstrijski pesnici in pisateljici in (v določenem obdobju tudi intimni) prijateljici Ingeborg Bachmann (1926–1973) z dne 10. avgusta 1959, pisma, polnega ostrih, glede nekaterih sodobnikov celo neizprosni besed: »Ostaja Heidegger. Jaz sem, Ti to veš, gotovo, zadnji, ki bi lahko spregledal freiburški rektorski govor in marsikaj drugega; toda rečem si tudi, zlasti zdaj, ko imam nekaj svojih nadvse konkretnih izkušenj s tako patentiranimi antinacisti, kakršna sta [Heinrich] Böll [(1917–1985)] ali [Alfred] Andersch [(1914–1980)], da je tisti, ki se davi s svojimi prestopki, ki se ne dela, kakor da se ne bi nikoli pregrešil, ki madeža, ki se ga drži, ne prikriva, boljši kakor tisti, ki se je v svoji nekdanji neoporečnosti (ali je to bila, tako moram, in imam razloge za to, vprašati, resnično in v vseh ozirih neoporečnost?) prilagodil na najbolj udoben in najbolj donosen način, tako udoben, da si zdaj in tu – seveda samo ‚privatno‘ in ne v javnosti, kajti to, kot je znano, vendar škodi prestižu – lahko privošči najbolj eklatantne nizkotnosti. Z drugimi besedami:

Že leta 1954 (si) je Celan v zvezek z izpiski in zapiski ob prebiranju Heideggrove knjige *Kaj se pravi misliti?* (*Was heißt Denken?*; 1954)¹³⁷ za-beležil osnutek (domnevno neodposlana) pisma s posvetilom:

Martinu Heideggru

ta plahi pozdrav iz z željami prepredenega,

z željami oživiljenega sosedstva

Od morja sèm

Tao ~~pozdrav~~ znamenje občudovanja

iz majhnega daljnega

z željami prepredenega

sosedstva

Gospodu Martinu Heideggru

gospod[arj]u-misli [mišljenjskemu-gospod(arj)u]

lahko si rečem, da je Heidegger morda marsikaj [nekaj] uvidel /.../. [Bleibt Heidegger. Ich bin, Du weissts, sicherlich, der letzte, der über die Freiburger Rektoratsrede und einiges andere hinwegsehen kann; aber ich sage mir auch, zumal jetzt, da ich meine höchst konkreten Erfahrungen mit so patentierten Antinazis wie Böll oder Andersch gemacht habe, dass derjenige, der an seinen Verfehlungen würgt, der nicht so tut, als habe er nie gefehlt, der den Makel, der an ihm haftet, nicht kaschiert, besser ist als derjenige, der sich in seiner seinerzeitigen Unbescholtenheit (war es, so muss ich, und ich habe Grund dazu, fragen wirklich und in allen Teilen Unbescholtenheit?) auf das bequemste und einträglichste eingerichtet hat, so bequem, dass er sich jetzt und hier – freilich nur ‚privat‘ und nicht in der Öffentlichkeit, denn das schadet ja bekanntlich dem Prestige – die eklatantesten Gemeinheiten leisten kann. Mit anderen Worten: ich kann mir sagen, dass Heidegger vielleicht einiges eingesehen hat /.../.]« (Bachmann in Celan 2008, 118.)

137 Prim. prevod Aleša Košarja: Heidegger 2017.

Čeprav je (bil) in ostaja in bo (ostal) odnos med Celanom in Heideggrom brezdvomno mnogoznačen, čeprav ga nosilno vprašanje krivde hkrati vznaša in raznaša in odnaša, čeprav ga zaznamuje vzajemna vzdržanost (iz) pre-vidne zadržanosti, tako rekoč, obojestranska asimetrija, čeprav, na eni strani, Heidegger, kljub občudovanju, o pesniku nikdar ni javno spregovoril ali pisal, da bi tako podprl pomembnost in pomenljivost njegove ustvarjalnosti, in čeprav je, na drugi strani, Celan, kljub zavzetemu prebiranju filozofovih del, nenehno omahoval sredi nihanja od resnega spoprijema pre-(raz)motrenja in odobravanja do zavračanja in površno obtožujočega raz-(pre)sojanja,¹³⁹ čeprav je pesnika Heideggrov – ne-?pričakovani? – odgovor – z-manjkanje, manko odgovora? – na pesem »Todtnauberg« pustil nemara hladnega in čeprav mislec nemara – sploh? – ni zaslišal – ni želel, ni z-mogel za-slišati? – »izziva« Celanove pesmi,¹⁴⁰ čeprav bi potemtakem

138 »An Martin Heidegger // dieser schüchterne Gruß aus einer wunschkuchlungenen, / wunschkuchlungenen / Nachbarschaft // Vom Meer her / Diesers Gruß Zeichen der Verehrung / aus einer kleinen fernen / wunschkuchlungenen / Nachbarschaft // Herrn Martin Heidegger / dem Denk-Herrn // auf dem Weg über die Engelsbucht«. Prim. tudi Lyon 2006, 47–48 in Božič 2012.

139 V pismu Bachmannovi z dne 7. septembra 1959 Celan svojo distanco do Heideggro – sklicujoč se pri tem na njegovo znamenito, kar razvpito določitev (bistvovanja) bistva človeka kot pastirja biti iz pisma »O ‚humanizmu‘« (»Brief über den ‚Humanismus‘«; 1946), objavljenega v *Znamenjih ob poti* (prim. Heidegger 1967, 211 in Heidegger 1996, 342), preklicujoč (vsaj zase, glede sebe) njeno veljavnost – izrazi v kratki, v oklepaj »zaprti« »formuli«: »(Jaz tudi nisem, Bog ve, noben ‚pastir biti‘...) [(Ich bin auch, weiß Gott, kein ‚Hirte des Seins‘...)]«. (Bachmann in Celan 2008, 121.) Verjetno v poslednjih dneh svojega življenja – listič z zapisom so namreč našli v njegovem zadnjem stanovanju na aveniji Émile-Zola – pa (si) je pesnik v osnutku – fiktivnega? – pisma Heideggro zabeležil neprizanesljivo in neusmiljeno kritiko: filozof naj bi s svojo držo odločilno slabil tako tisto pesniško kot tisto mišljenjsko »v njuni resni volji [do] odgovornosti [in beider ernstem Verantwortungswillen]« (Celan 2005c, 129; prim. tudi France-Lanord 2004, 249).

140 Heideggrovo pismo Celanu z dne 30. januarja 1968, zahvalno pismo ob prejemu bibliofilske izdaje pesmi »Todtnauberg«, v članku z naslovom »Veliko sva si zamolčala« (»Wir haben Vieles einander zugeschwiegen«), objavljenem leta 1998 v *Neue Zürcher Zeitung* in naslednjega leta v slovenskem prevodu priobčenem v *Novi reviji*, navaja Stephan Krass: »Pesnikova beseda, ki upoveduje *Todtnauberg*, imenuje kraj in pokrajino, kjer je mišljenje poskušalo stopiti nazaj v izbrano (ins *Geringe*). Pesnikova beseda spodbuja in opominja hkrati, hrani pomnjenje na raznovrstna razpoloženja dne v Schwarzwald. / Toda zgodilo se je že na večer Vašega nepozabnega nastopa ob prvem pozdravu v hotelu. / Od takrat sva si veliko zamolčala. / Mislim, da bova nekega dne razrešila v pogovoru marsikaj od tega, o čemer nisva govorila. / ... / In moje želje? / Da ob dani uri zaslišite govorico, v kateri se Vam prireka to, kar je treba upesniti. [Das Wort des Dichters, das ‚Todtnauberg‘ sagt, Ort und Landschaft nennt, wo ein Denken den Schritt zurück ins Geringe versuchte – das Wort des Dichters, das Ermunterung und Mahnung zugleich ist und das Andenken an einen vielfältig gestimmten Tag im Schwarzwald aufbewahrt. / Aber es geschah schon am Abend Ihrer unvergesslichen Lesung beim ersten Grüßen im Hotel. / Seitdem haben wir Vieles einander zugeschwiegen. / Ich denke, daß einges noch eines Tages im Gespräch aus dem Ungesprochenen gelöst wird. / ... / Und meine Wünsche? / Daß Sie zur

in zato njuno srečanje lahko imeli za spodletelo, za srečanje sredi praznega, nad praznino ugreza zgodovinskega pogreza, srečanje brez srečanja, in celokupnost pogovora med njima za – s slehernim izmed do-besednih nanosov in prenosov tako za-pisane sintagme – »raz-govor (iz) raz-očaranja«,¹⁴¹ morda razmislek o(b) Celanovem pesniškem nagovoru – (zgolj?) Heideggrova? –, če (mi) sami postanemo nagovorjenci – »spre-govorjenci«? – pesmi, če ji, če jo pri-pustimo do besede, pustimo biti pesem, če (se) s-pustimo, stopimo skozi njeno razprtost k njeni pokrajini, k njenemu kraju, ne odstira samo temeljnih razsežij

gegebenen Stunde die Sprache hören, in der sich Ihnen das zu Dichtende zusagt.]« (Krass 1999, 135–136; izvornik pisma nav. po: France-Lanord 2004, 241–242.)

141 V Heideggrovi zapuščini se je ohranila »pesem«, ki bi jo, že glede na njen naslov, samo stežka lahko razumeli kot odgovor na Celanovo sprašujoče upanje in ki, naravnost nasprotno, nemara, kolikor se »Todtnauberga« sploh ne dotakne, kolikor v bistvenem sploh ne do-pusti, da bi se je dotaknil, temveč se po-vrne in od-vrne od njega in se za-obrne k lastnemu – k sebi? k (privatnemu?) svetu? k mišljenju? –, še pogloblja zevajoči prepad, nezapolnljivo in nepremostljivo razpoko med pesnikom in mislecem. »Pesem« z naslovom »Predgovor k pesmi ‚Todtnauberg‘« (»Vorwort zum Gedicht ‚Todtnauberg‘«), najverjetneje posvečena ženi Elfride (roj. Petri; 1893–1992; prim. Lyon 2006, 187), se v 81. zvezku (*Mišljeno* [*Gedachtes*]; 2007) *Celokupne izdaje* – na tem mestu podana v proznem, celo prozaičnem prevodu – glasi: »Toda / kočo in višino, / k vodnjaku pogled / iz zbranega mišljenja, / knjigo na mizi, / pričujočo o radosti gostov – / si Ti mi našla [oziroma, če je na-govorjen ne-kdo drug: našel], / vnaprej misleč v določitev. / Koča – otrokom veselje mladosti, / kasneje ujetega hrepenenja klic domov, / nama prebivanje in potovanje, / pribežališče obnovljenega zaupanja – / koča – po Tebi ustanovljena tišina in svet. // Spominjajoč se 20. marca. // 1971 [Doch / Hütte und Höhe, / zum Brunnen den Blick / aus gesammeltem Denken, / das Buch auf dem Tisch, / bezeugend die Freude der Gäste – / hast Du mir gefunden, / vordenkend in die Bestimmung. / Hütte – den Kindern das Frohe der Jugend, / später der Heimruf gefangener Sehnsucht, / uns Wohnen und Wandern, / Zuflucht erneuten Vertrauens – / Hütte – durch Dich gestiftete Stille und Welt. // Andenkend den 20. März. // 1971]« (Heidegger 2007, 346). Heideggrovo »pesem« je prvokrat sicer objavil Baumann v spremni besedi k drugi, žepni izdaji svojih *Spominov na Paula Celana*: leta 1989 mu jo je, v fotokopiji in – zato? – v nekoliko drugačni različici, posredoval filozofov sin Hermann Heidegger (1920–2020). V Baumannovi knjigi pesem, sprašujoč (se?) o govorici, razpira v-pogled iz (zgolj?) osebnega, zasebnega v širino Heideggrovega (poznega) zasnutka filozofije po za-okretu, saj se, brez zadnjega – zaključnega? – dvostišja, brez datumov in z rimami, s spremenjenim ritmom, nadaljuje takole – gre pri tem za (zavestno?) manipulacijo mislečevega sina? za kompilacijo? za kolaž (iz) različnih besedil? ali za priredbo avtorja samega? –: »Kdaj bodo besedi / besede? // Ko bodo upovedovale, / – ne pomenile / – ne označevale. / Ko bodo kažoč nosile / na kraje / čistega lästnja / v rabo, / v kateri piš / tišine veje, / in vse določitvi / vdano gre naproti. [Wann werden Wörter / Worte? // Wenn sie sagen, / – nicht bedeuten / – nicht bezeichnen. / Wenn sie zeigend tragen / an die Orte / reiner Eignis / in den Brauch, / darin der Hauch / der Stille weht, / und alles der Bestimmung / in Fügbarkeit entgegengeht.]« (Baumann 1995, 148.) Ne glede na to, kako si pesem – bodisi »Todtnauberg« bodisi »Predgovor« k njej – (lahko) razlagamo, p-ostaja Heideggrov (javni in zasebni) molk – glede Celana –, njegovo (trdno in trajno) za-molč(ev)anje – njegovega imena, njegovega upanja –, če drugače ne, *per negationem*, pomenljiv(o): tudi znotraj zadnjih izmed *Črnih zvezkov*, ki se časovno prekrivajo z obdobjem njunih srečevanj, mislec tega pesnika – tako se zdi: ne-posredno – ne omenja (prim. Heidegger 2022).

vprašanja filozofskega konteksta Celanovega pesništva, temveč – pred vsem, predvsem – zarisuje in orisuje, riše možnost v/iz nemožnosti, moč iz/v nemoči, za-upanje brez-upa, da tisto, kar se nas dotika, kar se nas tiče, kar nas pri-zadeva, zadene v našem najbolj lastnem, v našem najbolj tujem, tisto s-tišano, t(a)-isto tiho, t(a)-isto nemo, tisto o(b)-nemevajoče spre-govori skoz pesem in skoz pojem, se jima – sámo (na) sebi – za-da in pre-da, če-tudi zlomljeno in prelomljeno, v lastno-tujem, tuje-lastnem pre-(z)lomu, če-tudi skoz raze in skoz reže, z rezom, če-tudi brez angelov, brez slov in brez glasnikov, če-tudi brez posredovanja, brez raz-rešitve, če-tudi brez rešilnega, če-tudi nad breznom, da se pesnjenje in mišljenje, med pre-skokom (od) drugega (do) drugega, istosti lastnega k drugačnosti tujega, spet in spet nanovo (lahko) z-najdeta – in mi, ti in jaz z njima – na prehodu brez prehoda, na »poti čez angelski zaliv«.

Na poti k sklepu poglavja naj se, s stališča drže razpiranja, za-drž(ev)anja (sredi) razprtja in razprtosti, ohranjanja ne-gotovosti raz-(s)pora v razmerju med pesnjenjem in mišljenjem, za-varovanja vprašljivosti (težavnosti) raztežaja njunega odnosa, na robu njegovega raz-pada, na robu pre-pada, s stališča njenega prestajanja, ostajanja pri njej, stanja v njej, vanjo, (vsaj na kratko) posvetim pesmi, ki poglavju posoja naslov, pesmi, ki s tekstom lastne pisave, z zapisovanjem lastne tekstualnosti, skoznjo in skozenj, nemara spregovori, s tem ko govori o drugem, ko zagovarja in nagovarja drugo, tudi, hkrati o (vsej?) bližini, o (vsej?) daljavi med poezijo in filozofijo, (skoz) njuno sosedstvo, iz njega, in ki tako, zato mor-da, kljub preprekam, kljub razpokam, pričuje o brez-prehodnem prevoju njunega pre-sko-ka k tujemu, zanj, je njegovo unavzočenje, njegova pričujočnost, pesmi, ki razmišljanje o Celanovem pesništvu in o njegovi povezavi s filozofijo, o njenem pri-stopanju k njemu, o njeni »vlogi« in o njeni »vrednosti« pri njegovem nastajanju, o njegovem pre-stopanju sko-znjo, lahko raz-širi – ga raz-reši? – onkraj z-ožitve navezovanja na kontekst Heideggrove misli, nanašanja nanjo, njenega prenašanja, in sicer natanko na kraju, sredi pokrajine razgovora z njo: v njej (in) iz nje (in) prek nje (in) skoznjo.

Celanova pesem »Largo« v nemškem jeziku in v slovenskem prevodu pôje:

LARGO

Gleichsinnige du, heidegängerisch Nahe:

über-

sterbens-

groß liegen

wir beieinander, die Zeit-

lose wimmelt

dir unter den atmenden Lidern,

das Amselpaar hängt

neben uns, unter

unsern gemeinsam droben mit-

ziehenden weißen

Meta-

stasen. (GW II, 356.)

LARGO

Enakosmerna ti, ajdovskohodno bližnja:

v pre-

mrli

meri leživa

drug ob drugem, mater-

ničnik se ti

pregiblje pod dihtečimi vekami.

par kosov lebdi

poleg naju, sred

najinih skupaj zgoraj so-

popotnih belih

meta-

staz.

Pesem,¹⁴² napisana 9. februarja 1968 v Parizu¹⁴³ in vključena v drugi cikel čistopisa zbirke *Schneepart*, (si), tako kot »Todesfuge«, tako kot »Engführung«, jemlje, prevzema naslov iz območja glasbene strokovne terminologije, namreč oznako, ki, po svojem izvoru, pomeni »široko« in »širno«, »prostrano« in »razprostranjeno«, »raz(po)tegnjeno« in ki, v skladu z njim, lahko, na eni strani, opredeljuje način in hitrost izvajanja, je navodilo za zelo poča-

142 Prim. Celan 1971b, 30, *HKA 10.1*, 34 in *TCA/SP*, 47. Prim. tudi – prevod Zorana Pevca, priobčen v reviji *Rp./Lirikon*21 – Celan 2007, 194 in – Snojevo prepesnitev – Celan 2020, 642–643.

143 Prim. Celan 2005a, 838 in Celan 2018, 1140–1141. Pesem je torej nastala nekaj dni po Heideggrovem pismu – morda celo ob njegovem prejemu: kot ne-posredni odgovor nanj? razgovor z njim? ugovor zoper njega? –: čeprav bi razmišljanje, ki sledi, nemara lahko odpravili kot prazno domnevanje in kot golo spekulacijo, kot poigravanje s črkami, njihovo preigravanje, temelji in se utemeljuje poskus interpretacije – ali, bolje, spraševanja o(b) »Largo« – do določene mere natanko na datumski, časovni bližini med pismom in pesmijo.

sen, upočasnjen tempo muziciranja, in, na drugi strani, poimenuje takšen, tovrsten del, stavek iz skladbe ali njo samo v celoti. Sama v sebi in iz sebe oboje, obenem svoje lastno dogajanje in ime zanj, »Largo«, kontra-punktirana z verznimi pre-lomi, zadržujočimi in pridržujočimi – z *ritardandom* in z *rallentandom* lebdenja, za-leta in po-leta – njeno gibanje, pre-gibe njene »forme« in njene »vsebine«, njunega nerazdružljivega, mnogopomenskega in večsmiselnega s-prepleta, njune, njene govorce, nakazuje, kaže prikazovanje širjave, prostornosti in prostora sveta. Pre-prostosti pre-bivanja? Sprostitev ónega pesniškega (sredi) pesmi samega?

Z izrazito in z izrecno, z rečeno mnogokratnostjo enkratno s-povedanega Celanova pesem »Largo«, nagovarjajoč »ti« nezamenljivo, nespregledljivo ženskega spola, zagovarjajoč njeno – a čigavo? in komu? – enako (s-miselno) usmeritev, isto-smernost (misli), so-potništvo enake (in iste) smeri, istega (in enakega) mišljenja, kon-senzualnost smisla, zatrjujoč jo in jo potrjujoč, pritrjujoč ji, spregovarjajoč »ajdovskohodno« bližnjo, bližino pogansko-hodeče, po-resju-hodeče ne-znanke, bližino (spričo) – brezbožne? odpadniške? bogokletne? – hoje po resavih, zaraščenih in zapuščenih, blodnjavih – ne-?prehodnih? – (stran-?)poteh – beseda »Heide« namreč lahko pomeni, če – in kadar – je ženskega spola, »neobdelana zemlja, gozdnata pokrajina« ali »resava, resa«, kadar – in če – je moškega, »pogan, ajd«: njeni različni pomenski odtenki (prevod jih poskuša podati z daljnim približkom ne-ustreznice) naj bi bili, vsaj po ljudski etimologiji, med seboj povezani –,¹⁴⁴ za-pôje – razjasnjujoč otvoritveni, uvodni verz, z(a) razprtjem dvopičja jasneč samo sebe – o tem, da in kako – s pre-obratom besede »überlebensgroß« (»v nadnaravni [db.: čezživljenjski, preživet/ven/i] velikosti«) –, drug ob drugem, drug pri drugem, óni – tisti – nagovarjajoči in tista – óna – nagovorjena, oba – in, kolikor v izvirniku (lahko) raz-beremo mnoštvo množine, z njima, pri in ob njiju (mi?) vsi? –, ležita – ležimo? –, »v pre- / mrli / meri«, kot »pre-smrtno«, kot »čez-smrtno« – (kot) nad-?, brez-?smrt(onos)no? – veliki, v velikosti, večji od smrti, v velikosti, večji od umiranja, večji zaradi umiranja, večji zaradi smrti, večji spričo nje in skozenj, večji spričo njega in skoznjo – ju, kot človeka, nas (vse?), kot ljudi, združuje (p-oseben) odnos do smrti in do umiranja? segata, segamo drug k drugemu prek (njunega, našega lastnega? tujege?) umiranja, prek (tuje? naše lastne, njune?) smrti? se družita, se družimo sredi skupn(ost)nega natanko zaradi smrti in zaradi umiranja, zaradi njiju, zaradi nas, zaradi našega, zaradi

144 Nagovorni, nagovarjajoč značaj še jasneje, že na ravni pesniško neposredno govorjenega – tako rekoč: podvojeno, dvojnostno – prihaja do izraza v osnutkih za pesem, v pred-stopnjah njenega za-snovanja, saj je Celan o nagovorjeni bližnji sami zapisal najprej, sprva: »Anredsames du [Nagovorljiva ti]« (TCA/SP, 46 in HKA 10.2, 102), in nato, v drugi različici – z grobo zvenečim »prevodom« –: »Anredsam Gebiebene du [Ti, ki si ostala nagovorljiva]« (TCA/SP, 46–47 in HKA 10.2, 102).

njunega pre-živetja? življenja? –, ¹⁴⁵ in za-pôje o tem, kako in da se – ne obema? ne vsem (nam?)? temveč samó? – bližnji, njej, nagovorjenki (pesmi), pod dihtečimi, z dihom prevetimi – trepetajočimi? trepetavimi? – vekami – v očeh? – pregiblje – mrgoli in gomazi: (se) budi – »die Zeit- / lose«, čas in/kot podlesek, podlesek kot/in čas, s svojo časnostjo brezčasni podlesek, znamenje brezčasa časa, brez-čas(ov)ni podlesek – morda znotraj scela neprevedljive igre raz-delitve besede »die Zeit- / lose« (»mater- / ničnik«) ne gre toliko za izgubo in za izgubljanje časa, za njegovo sesipanje, sesedanje v nič, kolikor za predočenje radikalno časovne narave enkratnega trenutka, za oči-vidnost po-rajanja, godu časa samega, za soočenje z njim?–, ¹⁴⁶ in za-pôje o paru kosov – kot o njuni, naši (pris)podobi? –, ki lebdi – oziroma, bolj dobessedno, »visi« –, drži se in se zadržuje, poleg njiju – poleg nas? –, med njima – med nami? –, ¹⁴⁷ (a) ki – hkrati »tu« (poleg) in »tam«, hkrati »tam« (zgoraj) in »tu«, sred(i): z razpiranjem sredine (sveta) – pogled – pesnika samega? pesmi same? – pre-usmerja, pre-usmeri – iz območja (zgolj?) zemeljskega? končnega? smrt(onos)nega? pre-(za)mrlega? – navzgor – in (tako) tudi, od njega sèm, navzdol –, v višino in v globino, k njunim – k našim? – skupaj, skupno (zgoraj) so-popotnim – in so-(po)potujočim –, s privlekom mika premikanja so-(pri)potegnjenim, z(a)grinjajočim (se), preseljujočim (se) belim meta-stazam. K oblakom na neskončnem, zaradi njih razprto-zastrtem, zastrto-razprtem nebu? K njegovi brez-mejni, brez-merni brez-(z)danjosti?

Čeprav »Largo« najprej in predvsem spregovarja, zagovarja in nagovarja drugo kot bližnjo, kot ljubljeno osebo, (in) sredi sveta, na – končno trenutnostni? – zemlji, pod – večnostno neskončnim? – nebom, razprostirajoč njegova ne-znana razsežja, s posvetitvijo, s posvečevanjem (odnosa do) smrti, s sprejemanjem, s sprejetjem (neogibne) umrljivosti vsega in vsakogar, s (spoštljivim) s-pomnjenjem (slehernega) umiranja – tudi spomina na genocidni pomor, spomina na pobite v holokavstu? –, z – ne-?odpuščajočim? – dopuščanjem

145 Prim. tudi pesem iz zapuščine z naslovnim verzom »In meinem zerschossenen Knie«, ki jo je Celan, dva dneva pred nastankom »Largo«, zapisal v isto beležnico, a je ni uvrstil v nobeno izmed svojih, tedaj nastajajočih zbirk (prim. *GW VII*, 222).

146 Prim. pesem »Die Silbe Schmerz« iz zbirke *Die Niemandrose*, na podlagi katere sem se pri prevajanju odločil za rabo besede »materničnik« kot enega izmed poimenovanj za jesenski podlesek: v njej namreč Celan »die Zeitlose« raz-deli na enak način in obenem rastlino imenuje: »die Mutter- / Blume [materin- / cvet; cvet- / matere]« (prim. *GW I*, 280–281). Barbara Wiedemann v komentarju k »Largo« poudarja, da je Celan cvetico – njeno latinsko ime se glasi »colchium«, francosko »colchique« – povezoval s svojo domovino, ki leži nedaleč od Črnega morja, nedaleč od Kolhide (prim. Celan 2005a, 838–839; prim. tudi pesem »Und mit dem Buch aus Tarussa«: *GW I*, 287–289). Nemara natanko in tudi zaradi tega pesnik v eni izmed različic naslednje kitice nagovorjenko imenuje »Kaukasierin [Kavkazijka]« (*TCA/SP*, 46–47 in *HKA 10.2*, 103).

147 V prvih zasnutkih pesem upesnjuje, namesto para kosov, »das Kranichpaar [par žerjavov; žerjavji par]« (*TCA/SP*, 46–47 in *HKA 10.2*, 103).

in z – ne-?dopuščajočim? – odpuščanjem pritekanja in pretekanja, teka časa, zasnavlja, snuje – ne-?mogoč(n)o? – skupnost pre-bivanja zaradi raz-ločenja, skoz raz-ločitev begavega, iščočega so-(po)potništva, (in) je torej predvsem in najprej ljubezenska pesem, pesem o – ne-?možni? – ljubezni, natanko kot taka, če pazljivo poslušamo njeno govorico, ne-(s)povedano njenih črk, če znotraj za-ključnega dvostišja ne razpoznamo samo hčerinske bule, zasevka tumorja rakastih celic, na drugo mesto telesa prenesenih prek limfatičnega obtoka, ali samo govorne figure antične retorike, prenosa odgovornosti za nekaj na nekoga drugega, temveč znotraj njegovega loma prisluhnemo enako-vrednosti z njim spetih, z njim razpetih sestavnih delov besede, tistemu drug(ačn)emu – ónemu nosilnemu? – sredi pre-stavitve in sredi pre-mestitve, pre-mene tistega nosilnega – ónega drug(ačn)ega? –, če znotraj raznoterih za-senčenj (osmislitve) – ne-?smisla? – sintagme »heidegängerisch Nahe«, skoznjo sámo, za-slišimo prevoj, pre-(za)pis imena »Heidegger« (prim. Lyon 2006, 198–199), pri-bližanje in raz-daljitev, daljavo (iz) njegove bližine, bližino (iz) njegove daljave – nekakšen robni priklon mislecu? poklon (odklanjanja?) naklonjenosti? –, ¹⁴⁸ obenem, sredi t(a)-istega kot drug(ačn)ega, s povzemanjem tujega v svojo lastno istost »sebi-enakosti«, v »sebi-enakost« istosti lastne svojine, z lastnim predrugače(va)njem, s potujitvijo lastnega, pôje – govori – (tudi) skoz ne-so-(raz)merje med pesnjenjem in mišljenjem: govori – pôje –, zase in za nas, skozse sámo, v meri pre-diha (iz) pisave, v meri pisave (iz) pre-diha, iz svoje pisave, iz svojega pre-diha, (o) sebi, o meta-stazah dia-staz in o dia-stazah meta-staz pesništva. O njegovem stanju sredi sveta: o njegovi iz-postavljenosti vanj in v njem, o njegovem iz-postavljanju v njem in vanj: o njegovi svet(ov)ni stavi. O njegovih meridianih. O (dihu) pesmi. ¹⁴⁹

A: se Celanova pesem – in z njo njegovo (celotno?) pesnjenje? –, kolikor se vanjo, v govorico njene pisave, v pisavo njene govorice, kljub (vsej?) proti-slovni do-slovnosti, kljub (vsej?) do-slovni proti-slovnosti, kljub (vsej?) proti-postavitvi v tkanju ne-razlikovanja (in) ne-podobnosti, v tkanini hiazmatične prepredenosti (iz) poganske bližine in blodnjave daljave, (iz) blodnjave bližine in poganske daljave, (iz) – ajdovsko-ajdovih, ajdovo-ajdovskih – razpotij – brezpotij? – njune napotenosti – napotenosti? –, (ne-?posredno? ne-?posredovano?) za-pisuje Heideggrovo ime – in z njim njegovo (celotno?) mišljenje? –, (ne) z-najde

148 Ob tem je potrebno pripomniti, da bi Celana, ki je posedoval obsežno znanje svetovne (in zlasti nemške) literature, za uporabo besedne zveze lahko »navdihnila«, čeprav z »Largo« sicer nima ničesar skupnega, tudi obsežna dialoška pesnitev »Der Haidegänger« (1893) nemškega pesnika in pisatelja Detleva von Liliencrona (1844–1909) (prim. Liliencron 1911, 170–204).

149 Celanova nehot(e)na, takoj popravljena napaka, pomota pri zapisovanju pesmi pričuje (vsaj) o možnosti takšnega raz-umevanja, raz-tolmačenja pesmi: namesto o dihtečih, o dihajočih vekah, je verz, (vsaj) za trenutek, pel o dihajočih pesmih, glasil se je namreč: »unter den atmenden Liedern« (TCA/SP, 47 in HKA 10.2, 103).

– se je, se ni vedno že z-našla? – na sledi vprašanja, sredi njega: »/.../ und wozu Dichter in dürftiger Zeit«?

Heidegger (si) slavno vprašanje Hölderlinove elegije »Kruh in vino« (»Brot und Wein«; 1801–1800),¹⁵⁰ vprašanje o tem, čemu pesniki v bornem, revnem času, vprašanje o odnosu med pesniki in – njihovim? našim? – časom, (zopet) zastavi v spisu »Čemu pesniki?« (»Wozu Dichter?«; 1946), v spisu, ki ga je vključil v izbor razprav z naslovom *Gozdne poti (Holzwege)*; 1950) in ki ga je v slovenščino leta 2001 prevedel Valentin Kalan (1943),¹⁵¹ v spisu, ki ga je Celan, kakor pričajo v knjigo zapisani datumi, bral v letu 1953 in ki ga je, kakor pričajo številna podčrtavanja v njem, natančno – morda mnogokrat? – preučil (prim. Celan 2004, 356–368), ki je, nemara osrednje, poglobitno so-zaznamoval, če-tudi – skoz odvrnitev, skoz zavrnitev – z vrnitvijo (k) sebi, njegovo lastno ustvarjalnost, tako njegova razmišljanja o bistvu pesništva – pesniškega po-klica? pesniške po-klicanosti? – kot njegovo pesnjenje sámo, zlasti (in) najprej pesmi zbirk *Von Schwelle zu Schwelle* in *Sprachgitter*, z njimi in med njimi (tudi) »Engführung«.¹⁵²

V dobi svet(ov)ne noči, v obdobju – popolne? – stemnitve obzorij sveta, v obdobju – popolnega? – zastrtja njegove razprtosti kot razprostrtosti prostora pre-prostosti človekovega domovanja, njegovega pre-bivanja sredi njega, v obdobju – popolne? – z(a)mračitve njegove svet(ov)nosti, v dobi globalnega gospostva, organizacije raz-(po)laščanja znanstvene tehnike, v času, obeleženem z mankom – s smrtjo – boga, z manjkanjem (vse-?)utemeljujočega temelja, v revnem, bornem – celo brez-božnem? – času, po Heideggru pesniki, pojoč iz vprašljivosti pesnjenja same, posebej – sámo-lastno(stno) – pesneč, spesnjujoč vprašanje bistva in bistvovanja pesništva, na zabrisani, skoraj zbrisani sledi – v zasledovanju? v nasledstvu? – (pobeglih) bogov rekajoč svéto, tisto (raz-?)rešilno, in takó pripravljajoč

150 Prim. Hölderlin 1997, 107–113 in Hölderlin 1978, 57–65.

151 Medtem ko Niko Grafenauer, prevajalec predstavitev izbora iz Hölderlinovega opusa, objavljenega leta 1978 v zbirki *Lirika*, pesnikovo epohalno vprašanje v slovenščino prenese, prestavi z besedami: »/.../ in čemu pesniki v tem revnem času?« (Hölderlin 1978, 63), se Kalan pri prevajanju Heideggrovega eseja odloči za nekoliko drugačno, spremenjeno različico: »/.../ in čemu pesniki v bornem času?« (Heidegger 2001a, 215).

152 Prim. Bogumil 1988, 44 isl. in Lyon 2006, 28 isl. Pomembnost Hölderlinovega, pomembnost Heideggrovega spraševanja (ne-posredno) potrjuje tudi Celanovo pismo Adornu – tedaj, v tistem času morda največjem, najbolj zagrizenem nasprotniku, filozofskem zoprniku Heideggra –, pismo z dne 2. marca 1961, ki ga pesnik – s pomenljivim stopnjevanjem – zaključí, podpiše z besedami, s pozdravom: »In dürftigster Zeit – auf das herzlichste / Ihr Paul Celan [V najrevnejšem (najbornejšem) času – naj(pri)srčneje / Vaš Paul Celan]« (Adorno in Celan 2003, 184). O odnosu med Celanom in Adornom prim. ekskurz v knjigi *Na krožnih poteh pesništva (Auf den Kreis-Wegen der Dichtung)*; 1998) Joachima Senga (1998, 260 isl.) in njegov članek »Resnično pismo v steklenici« (»Die wahre Flaschenpost«), priobčen v osmem zvezku *Frankfurtskih Adornovih listov (Frankfurter Adorno Blätter)*; 2003).

(pre-?)obrat, segajo v (še?) ne-skušeni in (še?) ne-prestan pre-pad, v (že?) zevajočo brezdanost sveta, v brezno breztemeljnega: za en (sam? samcat?) dih (*Hauch* [tudi: piš, vetrc, sapa]) bolj tvegajoči od drugih smrtnikov, od življenja samega, od (metafizično mišljene) biti (bivajočega kot takega in v celoti) same, tvegajo besedo, tvegajo govorico, tvegajo jezik.¹⁵³

Bit kot ona sama premerja svoje okrožje, ki je obkroženo (τέμνειν, *tempus*) s tem, da bistvu je v besedi. Jezik je okraj (*templum*), to pomeni hiša biti. Bistvovanje jezika se ne izčrpa niti v pomenjanju niti ni samo nekaj znakovnega in številčnega. Ker je jezik hiša biti, zaradi tega do bivajočega dospemo tako, da stalno hodimo skozi to hišo. Če gremo k vodnjaku, če gremo skozi gozd, gremo tja vedno že skozi besedo »vodnjak«, skozi besedo »gozd«, tudi če teh besed ne izgovarjamo in ne mislimo na jezikovne stvari. Ko mislimo od templja biti sem, moremo domnevati, kaj tvegajo tisti, ki so včasih bolj tvegajoči kot bit bivajočega. Oni tvegajo okraj biti. Oni tvegajo govorico. Vsakršno bivajoče, predmeti zavesti in stvari srca, sebe uveljavljajoči in bolj tvegajoči ljudje, vsa bitja so vselej glede na svoj način kot bivajoča v okraju govorice. Zaradi tega je, če sploh kje, *edino v tem okraju* izvedljiv obrat iz področja predmetov in njihovega predstavljanja v najbolj notranje srčnega prostora. (Heidegger 2001a, 243.)¹⁵⁴

Ker tvegajo z bitjo *sámo*, ker (si) upajo v okoliš biti, v govorico, na pot do nje, so bolj tvegajoči, pesniki, (tudi in samo občasno) bolj pripovedujoči, kakor je vsakodnevno in dan-zadnevno, preračunavajoče in računajoče in razračunavajoče, predstavljajoče in popredmetujoče govorjenje, običajno – navadno, navajeno – govoričenje. Njihovo pripovedovanje se v pripoved, v poved – k njima, k njej – podaja in jo, ju tvega samo zato, da bi iz-povedalo tisto, kar je potrebno iz-povedati: obrat – iz srčnega dela ponotranjenja, v njem, iz spadanja v okraj bivajočega, v bistvo govorice kot biti same, v njem – ne-(raz)rešilnega – ne-(raz)rešljivega? – k rešilni celoti, v odprto sveta. Njihovo pripovedovanje je upovedovanje (iz) svet(ov)nega pre-bivanja. Njihovo pripovedovanje je petje. Je spev. Je pesem. Je bivanje.

Dih, za katerega bolj tvegajoči so bolj tvegajoči, ne meni samo in ne najprej zaradi bežnosti komaj opazne mere razločka, temveč neposredno pomeni besedo in bistvo jezika. Tisti, ki so za en dih bolj tvegajoči, to tvegajo z govorico. Oni so izpovedujoči, ker so bolj pripovedujoči

153 Na zadnjih, praznih straneh svojega izvoda *Gozdnih poti* (si) je Celan posebej izpostavil nekatera mesta iz Heideggrove razprave. Na njen začetek, na njeno izhodišče se nanašata zapisa: »249 (dürftige Zeit), 250 (Dichter) [249 (borni/revni čas), 250 (pesniki)]« (Celan 2004, 356).

154 Prim. tudi Heidegger 2003, 310–311. Celan (si) je celotni citirani pasus občrtal, v njem marsikaj podčrtal, ob njem vpisal, iz njega izpisal besedo »Sprache [govorica]« in na koncu knjige z zaznamkom – glasi se enako: »286 (Sprache)« – napotil nanj (prim. Celan 2004, 356 in 364).

(*sagender*). Kajti ta dih, s katerim so bolj tvegajoči, ni le pripovedovanje sploh, temveč je ta en dih neki drug dih, neko drugo pripovedovanje, kot pa je sicer človeško pripovedovanje. Ta drugi dih ne prosi več za to ali ono nasprotistoječo stvar, to je dih za nič. Pripovedovanje pevca izpoveduje odrešilno celoto svetovnega bivanja, ki se nevidna sprosti v srčnem notranjem prostoru sveta. Pesem ne gre naprej šele za tem, kar je treba povedati. Spev je spadanje v celoto čistega odnosa. Petje je povlečeno od vleke vetra nezaslišane sredine polne narave. Pesem sama je: »Veter.« (Heidegger 2001a, 248.)¹⁵⁵

Bolj, samó (in) takó tvegajoči, tisti pesniki, ki v njihovi pesmi sami, iz nje, rešilno – okrožje za pri-hod svétega, nazarjajočega božanskost in (z njo?) približujočega se (bodočega?) boga – postaja vidno, (se) za-svita in (se) za-svétí kot blagor za-celitve, celosti, ker pre-skušajo brezno nesreče ne-rešilnega kot táko, ker so segli vanj, in ki se iz njihovega pesnjenja samega, v njem, raz-loči, čemu (sploh) so pesniki, so pesniki v bornem, revnem času in Hölderlin, njegov spev, je njihov – ne-?presegljivi? ne-?prekosljivi? ne-?minljivi? – predhodnik, pred-hodec, utiralec (na) poti (iz) bistvovalno, bistveno bivšega, (iz) usod(nost)no prisojenega.¹⁵⁶

Toda: odgovarja (tudi) Celanova pesem, na svoj lasten, pogansko-blodnjav, bližnje-daljen – ajdov(ski)? –, tuj način, na (tako razumljeno) Hölderlinovo vprašanje? Jo ôno sámó iz sebe nagovarja v njenem bistvu, v njenem jedru, v njenem osrčju? Spregovarja sama o njem? Govori iz njega? Skozenj? Se (ne) napoveduje v njenem upovedovanju samem, v njeni pri-povedi, iz nje, iz njega, (ne-?)raz-ločenje (iz) ne-podobnosti (in) ne-razlikovanja med *Hauch* in *Atem*, med – neosebni? brezosebni? – dihom in – posebljenim? posebljajočim?

155 Prim. tudi Heidegger 2003, 317–318. Tudi ta odlomek je Celan v celoti občrtal in (si) v ozadju zbirke Heideggrovih spisov z beležko »293 (Sagen, Gesang) [293 (pripovedovanje, spev)]« označil njegovo mesto (prim. Celan 2004, 356 in 364).

156 Kakor v svojem besedilu misel Heideggrovega spisa za-puščam, v njeni notranji povezavi s širšim kontekstom (razvoja) njegove filozofije, v njeni bitnozgodovinski razsežnosti, ne-(pre)mišljeno in se, tako rekoč, gibljem po njenem zunanem robu, po njenem obrobju, tako postavljam, moram na tem mestu, (za) zdaj postaviti tudi Hölderlinovo pesnjenje v oklepaj. Da je Celanovo sprejemanje tako Hölderlinovega pesništva kot Heideggrovega mišljenja vzajemno posredovano, medsebojno »inficirano«, da je bral enega z drugim, skozenj, in drugega spet s prvim, skozenj, pričuje notica (verjetno) iz leta 1954, notica, ki citira Heideggrovo zgoščeno opredelitev (bistva) Hölderlinovih pesmi iz predgovora h knjigi *Razjasnjenja ob Hölderlinovem pesništvu* (*Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*; 1944; Celan je posedoval drugo izdajo iz leta 1951; znotraj nje sicer ni nikakršnih pesnikovih podčrtav) in ki se glasi: »Pesništvo: ‚breztempeljska skrinja‘ // <Heidegger: Hölderlin> [Dichtung: ‚ein tempelloser Schrein‘ // <Heidegger: Hölderlin>]« (Celan 2005c, 98; prim. tudi Celan 2004, 355 in Heidegger 2001b, 9). O vprašanju razmerja med mišljenjem in pesnjenjem pri Heideggro, kakor se razpira (zlasti) na ozadju njegovih premislekov in predavanj o(b) Hölderlinovi poeziji, prim., denimo, študijo Ulrike Kuhlmann z naslovom *Misliti pesnjenje* (*Das Dichten denken*; 2010).

osebnim? – dihom, med dihom in dihom, med breztemeljnostjo enega in breztemeljnostjo drugega, med eno in drugo brezdanjostjo, med breznom – manjkanja (imena) boga? – in breznom – zgodovinske ce(n)zure holokavsta? –, med *Abgrund* in *Abgrund*? Se (ne) naseljuje vanjo in se (ne) zapisuje iz nje nič izničenja in uničenja, nič raz-ničenja, nič smrti: pepel? Se (ne) razlamlja in se (ne) prelamlja, lomi razmerje med Celanovim pesnjenjem in Heideggrovim mišljenjem spričo s-pomnjenja tisočero in tisočero nepokopanih mrtvih, oropanih svoje smrti, spričo pomora? Se (ne) umešča, razmešča njun odnos natanko na mestu, na kraju, v okraju, v pokrajini ne-vidnega, ne-zaznavnega, ne-znatnega (ne-?)raz-ločenja? Se (ne) raz-(s)kriva skrivnost ne-raz-(z)vez(av)e Celanovega pesništva tako s filozofsko mislijo (v celoti?) kot z literarno ustvarjalnostjo (v celoti?), skrivnost ne-raz-(z)vez(av)e teksta tako z njegovim filozofskim kot z njegovim literarnozgodovinskim kontekstom, skrivnost srečanja, v pre-dihu njegove pesmi? Je, ni filozofiji, v meta-tezi meta-staze (diha) pesmi, poezija sama, ni, je poeziji, v meta-stazi meta-teze (diha) pojma, filozofija sama »heidegängerisch Nahe«?

★

Deckte es
zu - wer?

Kam, kam.
Kam ein Wort, kam,
kam durch die Nacht,
wollt leuchten, wollt leuchten.

Asche.
Asche, Asche.
Nacht.
Nacht-und-Nacht. - Zum
Aug geh, zum feuchten.

★

Prekril

to - kdo?

Prišla, prišla.

Prišla beseda, prišla,

prišla je skoz noč,

želela žarenja, želela žarenja.

Pepelje.

Pepelje, pepelje.

Noč.

Noč-in-noč. - Do

očesa pojdi, do mokrega.

1

V. IN DER DÜNUNG / WANDERNDER WORTE

— LITERARNOZGODOVINSKI KONTEKST —

Pawel Lwowitsch Tselan,

Russkij poët in partibus nemetskich infidelium.

Paul Celan

Vprašanje literarnozgodovinskega konteksta Celanovega pesništva, temeljni ris njegovih značilnih, osnovnih potez, kakor se zarisuje s pesnikovimi teksti samimi, skozi, bom poskusil osvetliti, izhajajoč iz (razprtja) obzorja (interpretacije) pesmi, iz katere nemara lahko razpoznamo, razberemo bistvene prvine Celanove avto-poetike v njenem nastajanju in v njenem postajanju, njeno (prvo?) formiranje in njeno (prvo?) formulacijo, pesmi, skozi katero in s katero se pesniška beseda sama v sebi za-obrača, od-vrne in po-vrne, se vrača k sebi sami, se nanaša (tudi) nase, pesmi, v kateri lahko nemara preberemo, prepoznamo snutek in votek pletiva pisave (iz) pre-diha, pletiva pre-diha (iz) pisave, tkanine (iz) diha. Pesem iz tretjega, zadnjega razdelka Celanove tretje zbirke *Von Schwelle zu Schwelle* se – v (pesnikovem) izvirniku in v (mojem) prevodu – glasi:

SPRICH AUCH DU

Sprich auch du,
sprich als letzter,
sag deinen Spruch.

RECI ZDAJ TI

Rêci zdaj ti,
rêci kot zadnji,
povej svoj rek.

Sprich –
Doch scheide das Nein nicht vom Ja.
Gib deinem Spruch auch den Sinn:
gib ihm den Schatten.

Gib ihm Schatten genug,
gib ihm so viel,
als du um dich verteilt weißt zwischen
Mittnacht und Mittag und Mittnacht.

Blicke umher:
sieh, wie's lebendig wird rings –
Beim Tode! Lebendig!
Wahr spricht, wer Schatten spricht.

Nun aber schrumpft der Ort, wo du stehst:
Wohin jetzt, Schattenentblöster, wohin?
Steige. Taste empor.
Dünnere wirst du, unkenntlicher, feiner!
Feiner: ein Faden,
an dem er herabwill, der Stern:
um unten zu schwimmen, unten,
wo er sich schimmern sieht: in der Dünung
wandernder Worte. (GWI, 135.)

Rêci –
A ne razloči ne od da.
Daj svojemu reku zdaj smisel:
daj mu osenčje.

Daj mu osenčja dovolj,
daj mu toliko,
kot se krog tebe ga razdeljuje med
polnoč in poldan in polnoč.

Poglej okrog:
vidiš, kako okolje oživlja –
Pri smrti! Oživlja!
Res réka, kdor réka osenčje.

Vendar se krči ti kraj, kjer stojiš:
Kam sedaj, osenčjarazgaljeni, kam?
Vzpni se. Tipaj navzgor.
Ožji postaneš, nepoznatnejši, tanjši!
Tanjši: nitka,
po njej želi zvezda navzdol:
da spodaj bi plavala, spodaj,
kjer se sama leskeče: v drhtenju
razseljenih besed.

»Sprich auch du«¹⁵⁷ spodbuja in nagovarja drugega – a: zakaj? čemu? –, nagovarja in

157 Prim. Celan 1955, 59, HKA 4.1, 63 in TCA/VS, 103. Zbirko *Von Schwelle zu Schwelle* je Celan pisal od srede leta 1952 do konca 1954. leta, vendar natančen datum nastanka pesmi »Sprich auch du« ni znan (prim. Celan 2005a, 621, 639–640 in Celan 2018, 705, 730–731). Prim. tudi slovenske prevode: – prepesnitev Jožeta Udoviča (1912–1986), objavljena v reviji *Prostor in čas* – Celan 1971a, 463, – Grafenauerjevo poslovenjenje –

spodbuja drugega – a: koga? pesnika samega? pesem sámo? bralca? –, ga vabi, da (naj) zdaj, tudi sam – osamljen? –, (čeprav) kot zadnji – (kot) preživelec? –, da (naj) tudi, zdaj sam – samotni? –, (čeprav) kot poslednji – (kot) zapuščenec? –, ob – (vsem?) drugačno? lastno? tuje? – drugem, ob – (vsem?) plehkem? praznem? – govoričenju, spregovori, ob (vsem?) ne-(pre-)skušenem – spričo, zaradi (vsega?) tega? zoper (vse?) to? na(s)-proti (vsemu?) temu? –, (naj) pove *svoj* rek – proti-rek? –, *svojo* besedo – proti-besedo? –, (naj) reče – ali, kakor ostro, zaostreno zapoveduje eden izmed zasnutkov pesmi: »Künde den Wahrspruch [Naznani razsodbo; tudi: Razglasi presojo/pravdorek]« (TCA/VS, 102 in HKA 4.2, 200) –, vabi ga h govorjenju in h govorici, k – pesniškemu? – rekanju. A ga – in z njim (vse?) nas? in z njim (tudi?) sámo sebe? – hkrati svari, opozarja, naj pri tem ne razloči, ne razveže – sicer (drug z drugim) ne-?zvezana? sicer (drug od drugega) ne-?ločena? – »ne« od »da« in naj, s tem in takšnim ne-raz-ločenjem – skozenj? –, s takšno in to ne-raz-vezavo – skoznjo? – svojemu (proti-)reku, svoji (proti-)besedi poda – podari? – tudi smisel – usmeritev? smer? –: smisel kot – svojo lastno? temno? – senco, senco kot – njun lastni? zatemnjeni? – smisel, in sicer dovolj, toliko smisla (kot) osenčja – smeri? –, dovolj, toliko osenčja (kot) smisla – usmeritve? –, kot se ju, kot – takó poudarja izvirnik – *vé*, da se ju, »krog tebe« – sredi sveta? – razdeljuje – oziroma ju je, v skladu s prvim zapisom pesmi, njemu samemu podeljenih, dodeljenih (prim. TCA/VS, 102 in HKA 4.2, 199) –, kolikor se mu sama na sebi – skoz »njegovo« védenje – podajata – podarjata? – s svojo raz-delitvijo – in skoznjo do-delitvi, po-delitvi (deleža?) celote (sveta?), so-del(ovanj)a, deleženja pri njej (pri njem?) – med polnočjo in poldnem in polnočjo: sredi med-prostorij raz-plastenja, pre-minevanja in pre-menjavanja dni in noči, teme in luči, sredi vmesnosti pritekanja, dotekanja in odtekanja, pretakanja, sredi vmesja (dogajanja) časa. In (mu) klikne, kliče, naj pogleda (vse-?)na-okrog in takó, s takšnim pogledovanjem vidi – in z njim (mi?) vsi? in z njim (tudi?) ona sama? –, kako (vse?) tisto, kar se razprostrira okoli – njega? –, – njegovo? – okolje, oživlja, p-ostaja – in jè – živo – živahno? –: kliče, klikne (mu), da (se) – torej? – (še)le? na temnem, zatemnjenem ozadju smrti, pri smrti – zavesti o njej? njenem sprejetju? –, ob smrti – zaradi nje? –, s s-pomnjenjem smrtnosti, za-zori živost – živahnost? – (vsega?) končnega in z njo, ob njej in pri njej za-čas(ov)nost človekovega pre-bivanja, časenje njegovega pre-živetja. Da – zato? – res – (kot) resnico, (kot) resničnost – (lahko?) reka – presoja? sodi? razsoja? – (samo) óni, kdor ne pozablja senčne svetlobe (iz/v) smrti, kdor se ne spozablja nad svet(l)ostjo (v/iz) smrti. Da je rekanje tistega, kar je res, resnična govorica, govorica (iz) resnice, govorica (iz) senc, senčna – (s smrtjo?) osenčena? – govorica. Vendar se sedaj, pôje, – zaradi pozabe smrti? zaradi spozabe nad njo? – krči kraj, na katerem stoji, sedaj mu, ónemu na-govorjenemu drug(ačn)emu, (kot)

osenčjarazgaljenemu, (kot) ónemu, ki je s svojo (brez-?človeško?) goloto ostal brez (lastne? tuje?) sence – brez smisla? brez resničnosti? brez resnice?–, na njegovi poti, na poti njegovih pre-skušenj – pred-stopnja pesmi ga, nasprotno, po-imenuje »Schattenumtobter [óni, krog katerega so se razdivjale, razbesnele sence]« (TCA/VS, 102 in HKA 4.2, 199) – okraj in pokrajina, kjer je – svet sam? –, ne zagotavljata zanesljive usmeritve in varne smeri, smisla. Sedaj, sredi brezpotja, (se) – pesem? – sprašuje: kam. In – mu? in z njim (nam?) vsem? in z njim (tudi?) sama sebi? – odgovarja: vzpni, dvigni se – ali, kakor pravi v svoji prvi različici: »reck dich empor [iztegni se kvišku]« (TCA/VS, 102 in HKA 4.2, 199) –, tipaj navzgor.¹⁵⁸ Takó, na takšnem – ne-?možnem? – kraju – kraju utopije? –, z njegovo z-ožitvijo, z njegovim z-oženjem, skoz s-krčenje – (sredi?) sveta? –, (tudi) sam postaneš ožji, nespoznatnejši – (koliko?) bolj nerazpoznaven, kakor res si? drugačen? drug? –, tanjši – finejši –: (kot) nit(ka), po kateri se želi spustiti, se (šele?) bo spustila (prim. TCA/VS, 102 in HKA 4.2, 199–200) – neskočno oddaljena? daljna s svojo neskončnostjo? večna? – zvezda navzdol – z nočnega neba se-stopila skoz končnost? pri-stopila med ljudi? stopila k pesmi? –, da bi (tu?) spodaj za-plavala, (tu?) spodaj, kjer se sama leskeče, kjer – takó poudarja izvirnik – *se vidi* – s pri-sevanjem svojega lastnega, svojega tujega za-svet(l)jenja? – lesketati: spodaj: v drhtenju lahnega planja, valovanja popotujočih in popotnih, blodnjavih in blodečih, – in zato – razseljenih – selečih (se) – besed, iz njihovega pre-gibanja. V (dihu) pesmi? Iz (diha) pesmi?

V drhtenju besed – v (dihu) pesmi? –, iz njihovega pre-gibanja – iz (diha) pesmi? –, Celanovo pesništvo, njegova pesem, stopa v razgovor tako, na eni strani, s književno tradicijo kot s sodobno literarno ustvarjalnostjo, na drugi strani. Stopa v razgovor s snovanjem drugih pesnikov in pisateljev.¹⁵⁹ Kolikor, sprejemajoč njihov nagovor, odgovarjajoč nanj ali pri-

158 V predzadnjem zasnutku pesmi se je verz glasil: »Steige. Steil dich hinan. [Vzpni se. Strmo se dvigni kvišku/navzgor.]« (TCA/VS, 103 in HKA 4.2, 201.) Celan je »Sprich auch du« 13. novembra 1954 poslal Alfredu Anderschu, uredniku revije *Besedila in znamenja (Texte und Zeichen)*. V pismu z dne 22. novembra 1954 je Andersch potrdil objavo vseh poslanih pesmi razen »Sprich auch du« z obrazložitvijo: »(Z izjemo ‚Sprich auch Du‘, ker se mi v njej besede ‚Steil dich hinan‘ zdijo nesprejemljive. Prosim, pomislite, kaj se je z glagolom ‚steilen‘ zgodilo v nemškem ekspresionizmu – enostavno ga ni več mogoče poslušati!) [(Mit Ausnahme von ‚Sprich auch Du‘, weil ich dort die Worte ‚Steil dich hinan‘ für inakzeptabel halte. Bitte, bedenken Sie, was mit dem Verbum ‚steilen‘ im deutschen Expressionismus geschehen ist – man kann es einfach nicht mehr hören!)]« Dne 25. novembra 1954 je Celan Anderschu odgovoril takole: »Kar pravite o ‚steil dich hinan‘, popolnoma drži: to je ekspresionistična razvada in ne sme obstati. [Was Sie von ‚steil dich hinan‘ sagen, stimmt durchaus: es ist expressionistische Unart und soll nicht bestehen bleiben.]« Obe pismi navajam po: TCA/VS, 103. Prim. tudi Celan 2005a, 640 in Celan 2018, 730.

159 Poleg piscev, na ustvarjalnost katerih sem mestoma že namignil, poleg piscev, kakršni so Shakespeare, Hölderlin ali Kafka in Rilke, Char ali Bachmannova, so Celanovo poezijo in poetiko (nemara bistveno) zaznamovali zlasti tisti avtorji, ki jih je sam, velikokrat (kot) prvi, prevajal v nemški jezik, denimo – ob zgoraj naštetih še –: Emily Dickinson (1830–1886), Guillaume Apollinaire (1880–1918), Jules Supervielle (1884–1960), Velimir

govarjajoč mu z ugovorom, v pisavo svojega lastnega teksta, če-tudi ne-izrečeno in če-tudi ne-izrecno, marsikje, pogosto in pravzaprav zmeraj pogostejše, vpleta, z njo spleta, uvaja vanjo in vanjo prevaja, v njej navaja pre-(z)brane drobce, tako rekoč o(d)kruške, odlomke (iz) tujih tekstov, se bom razmišljanju o kon-tekstu, o kon-tekstih (iz) literarne zgodovine v Celanovem delu, o njegovem odnosu do nje, o razmerju med njima, v pričujočem poglavju posvetil z vidika njenega inter-tekstualnega tkanja, z vidika skrivnosti srečanja z drug(ačn)im skoz hiazem lastnega in tujega (teksta), z vidika, kakor ga razpira vprašanje (»funkcije« in »statusa«) citata, kakor ga s svojo meta-tetično naravo, skoznjo, na sebi razpira citat sam. Poglavitni namen – »cilj« in »smoter« – takšnega in tovrstnega osredotočenja ni literarnozgodovinska umestitev Celanove poezije, ni njeno zajetje s pojmom katerega izmed raznorodnih slogov, katere izmed stoterih stilnih struj (post-?)moder(nistič?)ne književnosti – ob kompleksnosti (razvoja) obeh, tako Celanovega pesništva samega kot umetnosti v dvajsetem stoletju nasploh, nemalo težavna, pre-težka, celo neizpolnljiva naloga? –, temveč raz-ločenje njenega mesta v pre-(raz)meščanju poudarkov, v pre-tvorbah, pre-menah (iz) citiranega, v vmesnosti med citirajočim in citiranim tekstom, v vmesju, v pre-dihu citata.

V zgoraj citiranem spisu »Hibridne forme govora« Bernhard Waldenfels citiranje opredeli kot govor v drugem govoru, kot upovedovanje, ki v dogodku upovedovanja samem, znotraj njega, so-izvršuje in so-izpolnjuje drugo upovedovanje, kot njegovo ponovno upovedovanje (*Wiedersagen*): (novo) po-dajanje (*Wieder-gabe*) besede, temelječe na njenem (vnovičnem) po-vzetju (*Wieder-aufnahme*): polifonično in poliloško, večznačno in večglasno s-prepleta-nje lastnega in tujega govora.

Kdor citira govor, ne ponovi nečesa, kar je bilo upovedano, *temveč ponovi tuje upovedova-nje*, in to velja neodvisno od tega, ali se z upovedanim strinja ali ne. Podvojitve in razmnožitev upovedovanja vključuje, da v lastnem glasu sopozvanjajo tuji glasovi in da se v lastno pisavo sovpisujejo tuji avtorji. Kdor citira, ni kratko malo gospodar ali gospodarica govorjenja in pi-

Hlebnikov (1885–1922) in André du Bouchet (1924–2001). Med njegovimi pesniškimi, tako »klasičnimi« kot »modernimi«, sogovorniki je potrebno omeniti in posebej izpostaviti Danteja Alighierija (1265–1321), Georga Christopha Lichtenberga (1742–1799), Heinricha Heineja (1797–1856), Huga von Hofmannsthala (1874–1929), Nelly Sachs (1891–1970) in Ericha Frieda (1921–1988) (prim. May, Goßens in Lehmann 2008, 282–348). Kakor pričajo pripravljani zapiski za projekt »O temini pesniškega« in osnutki za »Meridian«, bi lahko, do določene mere, Celanova avto-poetološka razmišljanja, njegovo (ne-?)raz-ločevanje med umetnostjo in pesništvom, njegovo misel o ne-možnosti brez-umetniške pesmi, razumeli (tudi) kot neizprosno (sámo-?)kritičen dialog s predavanjem »Problemi lirike« (»Probleme der Lyrik«; 1951) Gottfrieda Bennja (1886–1956) (prim. Celan 2005c, 135 in *TCA/M*, 151–152; prim. tudi Benn 1997, 115 isl.).

sanja. Govor v govoru pomeni hkrati *govor od drugega govora sèm*. (Waldenfels 1999, 161.)¹⁶⁰

Citatna ponovitev govorne izjave, njena obnovitev in njena prenovitev, »re-produkcija« v drugem in drugačnem kon-tekstu povzroči, da (tudi) tisto isto, t(a)-isto (in) sámo-lastno, »sebstveno« (upovedovanje) sámo sebe »re-producira«, obnovi in prenovi, ponovi kot drugačno in drugo. Sleherni citat, tudi (kot) avto-citat, (kot) citat (iz) lastnega kot (iz) tujega, je sprememba, spreminja oboje, lastno in tuje obenem, ne da bi z-mogel ukiniti (zanj) konstitutivni, (a) nepremostljivi prepad, brezno, ne-(s)končno razliko v bližini in v daljavi med njima, v svojem pre-gibanju iz teksta v tekst, popotovanju in blodenju, v svoji raz-se-litvi od teksta do teksta, k njemu, ulastnjuje tuje in potuje lastno. Citat, kot popotna in kot blodnjava beseda, kot seleča (se), razseljena beseda na poti od drugega do drugega, iz drugačnega v drugačno, k njemu, je prevoj, pre-skok in pre-hod, preglas upovedovanja, je meta-teza govorice (iz) lastnega v tuje, meta-teza govorice (iz) tujega v lastno. Citat je ena izmed oblik pre-diha, je lik njegovega pre-oblič(en)ja.¹⁶¹

Razno- in mnogotere dimenzije (vprašanja) Celanovega mnogo- in raznoliknega citiranja, priklicevanja in izklicevanja, klicanja tujega v kazanje, izkazovanje in prikazovanje znotraj (okvira) lastnega, neposrednega in posrednega, (kot takega) označenega in (kot takega) neoznačenega, eksplicitnega in implicitnega, ne-raz-(s)kritega (s)pre-jemanja (na- in pri-in u-govora) drug(ačn)ega v svojem, v njegovem upovedovanju, vanj, bujenja in obujanja, spodbujanja (izgublajočega se? ogroženega?) sporočenega izročila, (ogroženega? izgublajočega se?) izročena sporočila, besed(e) (iz) tradicije in (iz) sočasne literarne – tudi ne-, zunajliterarne, filozofske ali znanstvene – ustvarjalnosti na plan, v planje in v valovanje, drhtenje njegovih besed, njegove pesmi, so obravnavali številni avtorji. Medtem ko Georg-Michael Schulz v razpravi »fort aus Kannitverstan«, ¹⁶² leta 1977 objavljeni v Celanu (scela) posvečeni številki revije *Tekst + kritika* (*Text + Kritik*), ugotavlja, da je za njegovo

160 Prim. tudi Waldenfels 2007, 436–437.

161 Prim. članek Christoph Perelsa »Osvetljuje metateze« (»Erhellende Metathesen«), objavljen leta 1988 v zborniku z naslovom *Paul Celan*. Prim. tudi Jackson 1987, 219–220.

162 Naslov Schulzevega razmišljanja je – stežka prevedljivi – zadnji verz pesmi »Kermorvan« iz zbirke *Die Niemandrose* (prim. *GW I*, 263), verz, ki sam na sebi, z besedo »Kannitverstan«, citira naslov ene izmed zgodb iz knjige koledarniških, večerniških povesti in pripovedi – zgodb iz pratike – *Zakladnica porenskega hišnega prijatelja* (*Schatzkästlein des rheinischen Hausfreundes*; 1811) Johanna Petra Hebla (1760–1826) (prim. *TCA/NR*, 96, Celan 2005a, 699 in Celan 2018, 818–819). Snov »Kannitverstan« prevaja kot: »Nčnekapiram« (prim. Celan 2019b, 439). Prim. tudi izbor zgodb, ki ga je v okviru obsežne rubrike, posvečene Heblu, za revijo *Apokalipsa* leta 2021 pripravil in prevedel Samo Krušič: Hebel 2021 (zgodba »Kannitverstan« se nahaja na: 171–179). Znotraj tematske rubrike so, poleg prevajalčevega, objavljeni tudi prispevki Heideggerja in Benjamina o Heblu (prim. Krušič 2021, Heidegger 2021, Benjamin 2021a in 2021b).

pesništvo najprej, v zgodnjem delu značilno le namigujoče in le odzvanjajoče, stilizirajoče nanašanje na mitično, legendarno in biblično izročilo, da šele od zbirke *Die Niemandrose* dalje in z njo v njem velikokrat nastopijo in nastopajo (»pravi«) citati pogostokrat literarnega izvora, marsikdaj naznačeni z navednicami, marsikdaj predrugačeni, in da njihovo »rabo« opredeljuje dialektika bližine in daljave v solidariziranju s citiranim, tako s citiranim besedilom kot s citiranim piscem samim, da v njegovem poznejšem razvoju prevladuje aktualiziranje – zlasti znanstvenih: psihoanalitičnih, bioloških in religioloških – dognanj (iz) pre-branega skozi individualno izkustvo, v sklicevanju nanj, iz njega, in medtem ko John E. Jackson v eseju »Poetika citiranja pri Paulu Celanu« (»Paul Celan's Poetics of Quotation«) – izšel je leta 1987 v zborniku z naslovom *Argumentum e Silentio* –, – enako kot Schulz – sledeč predvsem upesnjevanju (iz) *Die Niemandrose* in znotraj nje posebej (iz) pesmi »Huhediblu« (prim. *GW I*, 275–277),¹⁶³ a hkrati navezujoč (se) tudi in natanko na »Sprich auch du«, izpostavlja dvoumno in dvojnostno – subverzivno – strukturo – inverznega – citata, uveljavljeno in ustaljeno logiko identitete spodjedajoč – invertirajoč in subvertirajoč – princip ne-identitete v njem, v njegovi ne-raz-vezavi in v njegovem ne-raz-ločenju med »da« in »ne«, v vzpostavljanju in v ohranjanju napetosti med citiranim in citirajočim kontekstom, v zborniku *Psalm in havdala (Psalm und Hawdalah; 1987)* Dietmar Goltschnigg in Ferdinand van Ingen, oba, tako prvi kot drugi, prvi v spisu »Citat v Celanovih pesmih o pesnikih« (»Das Zitat in Celans Dichtergedichten«), drugi v študiji »Problem lirične večjezičnosti pri Paulu Celanu« (»Das Problem der lyrischen Mehrsprachigkeit bei Paul Celan«), prvi s stališča (problematike) upovedovanja (sámo-razumevanja) poetoloških tém, drugi s stališča (problematike) tuje(jezične)ga »besednega materiala« znotraj njega, opozarjata na avto-refleksivno, pesniško govorico sámo iz sebe in sámo v sebi reflektirajočo naravo Celanovega citatnega re-interpretiranja, njegovega s-pomnjenja (iz) – literarne – tradicije. V članku z naslovom »Védenje ali ne-védenje« (»Wissen oder Nicht-Wissen«), leta 1987 priobčenem v zborniku *Datum in citat pri Paulu Celanu (Datum und Zitat bei Paul Celan)* in leto kasneje ponatisnjenem v zborniku *Paul Celan*, Winfried Menninghaus, nanovo zastavljajoč (si) – zgoraj predstavljeno, Szondijevo in Gadamerjevo – vprašanje o vrednosti historičnega in biografskega (ne-?)védenja za branje in za interpretacijo pesmi, o (ne-?)pomembnosti (pozitivnega in pozitivirajočega – pozitivističnega? –) poznavanja (vseh?) njenih referenc, (vseh?) njenih datumov za razgrinjanje njenega smisla, ob spraševanju o tem, ali ima, ali lahko zavzame raziskovanje markiranih in nemarkiranih, nesignaliziranih in signaliziranih citatov ključno funkcijo pri razumevajočem razklepanju teksta, razpravlja o posebni, komaj otipljivi vrsti citata v Celanovem pesništvu, o citatu (iz) ritma in (iz) metra, o cita-

163 Prim. Snojevo prepesnitev z naslovom »Hujotecve«: Celan 2019b, 456–461.

tu (iz) čistega jezikovnega gibanja, o brezbesednem citatu:¹⁶⁴ nikoli povsem, popolnoma ne-določ(e)na v govorici svojega lastnega nanašanja na druge, prenašanja in prinašanja tujega, (iz) njegove nošnje, ostaja Celanova pesniška beseda, njena skrivnost, ne-določljiva samo s približevanjem, z raz-daljitvijo k njej sami, skoznju.¹⁶⁵

V kontrastnem, a komplementarnem nasprotju s temi, z drugimi preučevalci citiranja pri Celanu, s svojimi predhodniki, Arno Barnert v svoji obsežni knjigi, v historično, sistematično in poetološko naravnani knjigi, v knjigi z naslovom *S tujo besedo (Mit dem fremden Wort; 2007)*, na ozadju zgodovinskega zarisa funkcij citata, njihovih premen od antičnega in srednjeveškega imitirajočega citata – prek tradicionalnega, v novem veku formaliziranega in normiranega citata kot sklicevanja na avtoritete ali kot okrasa – do moderne reflektiranega citata in postmodernih citatnih montaž in kolažev, na ozadju tipološke klasifikacije, raz-(z)vrstitve (primerov) citatov in avto-citatov in re-citiranih citatov znotraj Celanovih besedil glede na ureditev njihovega »materiala« in glede na načine njihovega ne-označevanja, na ozadju njegove poetike pre-diha, s-pomnjenja datumov, posebno pozornost posveti pesnikovemu transformiranju citiranega, tako (iz) lastnega kot (iz) tujega (teksta) citiranega (teksta), transformiranju, ki v zavestno intermitentnem in fragmentiranem dez-integriranju tujega/lastnega v lastno/tuje, v so-citiranju praznega teksta, v so-citiranju ne-domačne praznine med tekstom in tekstom, v so-citiranju ne-domačnosti teksta, povzroča in porokuje njuno interferenco v referenci sami, transformiranju, ki na meji, v vmesnosti, na prehodu med lastnim in tujim, med (čistim?) homogeniziranjem (tujega) v lastno in (čistim?) heterogeniziranjem (lastnega) iz tujega, v hiazmu njunih glasov, v njunem medglasju, odpira med-prostor za razgovor z drugim:¹⁶⁶ (namreč) trans-formativni moči citata, njegovi zmožnosti in njegovi premožnosti, možnosti, da so-konstituira in da so-instituira pesniško besedo, da pri-kliče – in (tudi) pre-kliče – pesem.¹⁶⁷

164 Pesem z naslovom – ali, bolje: s prvim verzom – »So bist du den geworden« iz zbirke *Mohn und Gedächtnis* (prim. *GW I*, 59) naj bi po Menninghausu bila nekakšen »metrični pastiš«, citat pasijonske pesmi Paula Gerhardta (1607–1676) »O Haupt voll Blut und Wunden« (»O glava okrvavljena in ranjena«), svojo citatnost naj bi signalizirala in markirala ne-posredno, s svojo formalno (ritmično in metrično) drugačnostjo glede na druge pesmi zbirke. Na Gerhardtovo pesnjenje naj bi se, tokrat po svoji vsebini, nanašala tudi (kasnejša) pesem »Ruh aus in deinen Wunden« iz *Atemwende* (prim. *GW II*, 103). Prim. Menninghaus 1987, 82–86.

165 Prim. tudi Gellhaus 1993, 50 isl.

166 Prim. tudi Jakob 1993, 12 isl.

167 Razmišljanje o Celanovem poetičnem citiranju Barnert zaključí, na eni strani, z analizo pesmi »Abzählreime« (prim. *GW III*, 133), »Tübingen, Jänner« iz *Die Niemandsrose* (prim. *GW I*, 226) in »Frankfurt, September« iz zbirke *Fadensonnen* (prim. *GW II*, 114) in, na drugi strani, z interpretacijo slike Anselma Kieferja (1945) z naslovom »der Sand aus den Urnen« (»pesek iz žar«; 1997).

Vprašanje citata v Celanovi pesmi, citat sam kot vprašanje pesmi – vprašanje nje same njej sami –, citat kot inter-(kon)tekstualno (s)pre-pletanje, kot digresijo k drugemu iz istega, kot regresijo k istemu iz drugega, kot transgresijo iz tujega v lastnem, skozi, kot korak na poti k srečanju obeh v njunem spoprijemu, v njuni sprijetosti, v medsebojnem prežemanju, v ne-raz-ločenju in v ne-raz-vezavi, v hkratnosti njune sinhronije in njune diahronije, v ne-dia-tetični in v ne-sin-tetični, v – anti-?tetični? – meta-tezi (iz) govorice (iz) citirajočega in (iz) citiranega kon-teksta, kot zarez v njuno, v njeno tkivo, citat kot predih, želim v nadaljevanju raz-(s)kleniti z obravnavo pesmi iz tretjega razdelka zbirke *Die Niemandrose*, pesmi, ki pričuje o Celanovem soočenju z delom in z usodo Osipa Mandelštama, pesmi, ki pre-(za)pisuje citat kot ime in ime kot citat, pesmi, ki citira takó, da poimenuje pesnikov priimek, z obravnavo pesmi z naslovom »Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle«.

Z ruskim pesništvom in, znotraj njega, z akmeizmom in, znotraj njega, zlasti z Mandelštamovo poezijo in poetiko se je Celan zelo intenzivno, celo identificirajoče začel ukvarjati in se intimno spoprijemati z njimi sredi petdesetih let, v času nastajanja pesmi za zbirko *Sprachgitter* oziroma, natančneje, natanko v času pisanja pesnitve »Engführung«, vzporedno z njim, med njim.¹⁶⁸ O izjemnem pomenu, o odlikovani pomembnosti Mandelštamove ustvarjalnosti – (kot) nekakšnega »katalizatorja«, »pre-vodnika« – za njegovo lastno sámo-razumevanje, za njegovo lastno pesnjenje, ne govorijo zgolj in samó prevodi, objavljeni v knjigi s preprostim naslovom *Pesmi (Gedichte; 1959)* in, ob Blokovih in ob Jeseninovih pesmih, ponatisnjeni v antologiji *Trije ruski pesniki (Drei russische Dichter; 1963)* – pri tem je potrebno poudariti: Celan je s svojim prevodnim izborom nemško beroče občinstvo (kot) prvi knjižno seznanil z Mandelštamom in je njegovo ime vselej pre-(za)pisoval (z besedami):

168 V knjigi »Cirilično, prijatelji, tudi to ...« (*«Kyrillisches, Freunde, auch das ...»*; 1996), v knjigi, ki ji naslov posoja verz iz pesmi »Und mit dem Buch aus Tarussa«, je Christine Ivanović katalogizirala, (p)opisala Celanovo celotno rusko in rusistično knjižnico, obsegajočo več kot 500 enot knjig, zbornikov in člankov. Kakor je razvidno iz datacij in vpisov v Mandelštamovih *Zbranih delih (Собрание сочинений)* – newyorško izdajo iz leta 1955 sta uredila Gleb Struve in Boris Filippov –, (si) je Celan knjigo pri-dobil v maju 1957. leta in kmalu zatem, na njeni osnovi, začel tudi prevajati posamične pesmi. Osrednje, središčno mesto Mandelštama v Celanovem zanimanju za rusko književnost (ne-posredno) potrjujejo, na eni strani, nekatere redke in težko dosegljive publikacije, kakršni sta, denimo, druga in tretja izdaja pesnikov prve zbirke *Kamen (Камень; 1913)* iz leta 1916 oz. iz leta 1923, in, na drugi strani, obširna – tako »primarna« kot »sekundarna« – literatura, povezana z njim in z drugimi pripadniki akmeističnega gibanja (prim. Ivanović 1996, zlasti 81–91). Čeprav Celanov interes za ruske avtorje kasneje nekoliko zamre in potihne, o poskusu ponovnega (prevodnega, prevajalskega) približanja Mandelštamu priča zapis iz leta 1967 – (t)istega leta si je Celan namreč priskrbel prva dva zvezka nove ameriške izdaje pesnikovih *Zbranih del (Собрание сочинений; 1964–1969; vnovič v Strujejevem in Filippovovem uredništvu)* –: »Am Mandelstamm zackernd, aufs neue [Orjem (Plužim/Sušmarim) pri (na/v) Mandelštamu (Hodeč z Mandelštamom v caker), ponovno]« (Celan 2005c, 123). Prim. tudi Celan in Shmueli 2004, 58.

»Ossip Mandelstamm« (kasneje ustaljeno in uveljavljeno »ponemčenje« se sicer glasi: »Ossip Mandelstam«) –, ¹⁶⁹ temveč najprej in predvsem (tudi) to – dvo-edino, dvojno in edinstveno »dejstvo«? –, da je Celan, sicer brez omembe Mandelštama, brez omembe njegovega imena, znotraj za-risa svoje avto-poetike, znotraj »Meridiana«, povzel, vanj domala dobesedno prevzel in v njem prenesel nase in na poezijo kot tako nekatere temeljne za-misli o singularn(ost)i, z radikalno individuacijo zaznamovani, pod njenim znamenjem napisani pesmi in o njeni odprtosti v čas, o njeni vrženosti vanj, o pesmi kot (o) aktualizirani govorici, o pesmi kot (o) pogovoru, o pesmi kot (o) zasnutku prebivanja, za-misli, zgoščeno zastavljene že v opombi k prevodom (prim. *GW V*, 623–624 in Mandelstam 2004, 67–68) ¹⁷⁰ in strnjeno predstavljene že v eseju »Pesništvo Osipa Mandelštama« (»Die Dichtung Ossip Mandelstamms«), predvajanem 19. marca 1960 na Severnonemškem radiu (Norddeutscher Rundfunk) – izšel je tako v okviru tübingenske izdaje Celanovih del kot v knjigi proze iz zapuščine (prim. *TCA/M*, 215–221 in Celan 2005c, 196–206) –, ¹⁷¹ in da je zbirko *Die Niemandsrose* opremil, jo na njeni poti k bralcem in nanjo spremil s posvetilom: »Dem Andenken Ossip Mandelstamms [Spominu Osipa Mandelštama]« (*GW I*, 207). ¹⁷²

Čeprav bi izčrpn(ejš)a raz-(z)grnitev različnih razsežnosti razmerja med Celanovim in Mandelštamovim pesništvom vsekakor terjala in zahtevala, morala vključevati takó podroben premislek o Celanovih prevodih in o njihovi (ne-?)zvestobi izvirnikom, na eni strani, kot, na drugi strani, celovito analizo vseh odmevov Mandelštama in aluzij nanj znotraj

169 Prim. *GW V*, 47–161 in Mandelstam 2004. O Celanovih prevodih Mandelštama prim. članek Leonarda Olschnerja »Poetične mutacije tišine« (»Poetic Mutations of Silence«), priobčen v zborniku *Sledi besed (Word Traces)* (1994). Prim. tudi Gellhaus 1997, 337–376 in May, Goßens in Lehmann 2008, 200–203.

170 V njej je Celan (namreč) zapisal, da je pesem pri Mandelštamu »/.../ kraj, kjer se to, kar je zaznavno in dosegljivo z govorico [db.: prek govovice], zbira [zbere] okrog óne sredine, od katere [pri]dobiva [pri-dobi] lik in resnico: okrog uro, svojo lastno in tisto svetá, bitje srca in eon prevprašujočega prebivanja [tubiti] tega posameznika. [/.../ der Ort, wo das über die Sprache Wahrnehmbare und Erreichbare um jene Mitte versammelt wird, von der her es Gestalt und Wahrheit gewinnt: um das die Stunde, die eigene und die der Welt, den Herzschlag und den Äon befragende Dasein dieses Einzelnen.]« (*GW V*, 623 in Mandelstam 2004, 67.)

171 Variirajoč in nadalje razvijajoč razmišljanje iz notice k prevodom, Celan v radijskem eseju o Mandelštamu, mdr., pravi: »Kraj pesmi je človeški kraj, kraj v veselju, gotovo, toda tu, tu spodaj, v času. Pesem, z vsemi svojimi obzorji, ostaja sublunaren, terestričen, kreaturen fenomen. Je uobličena govorica posameznika [govorica posameznika, ki je postala lik], ima predmetnost, predstojnost, predoč[e]nost, prezenco. Stoji noter v čas. [Der Ort des Gedichts ist ein menschlicher Ort, ein Ort im All, gewiß, aber hier, hier unten, in der Zeit. Das Gedicht bleibt, mit allen seinen Horizonten, ein sublunarisches, ein terrestrisches, ein kreatürliches Phänomen. Es ist Gestalt gewordene Sprache eines Einzelnen, es hat Gegenständlichkeit, Gegenständigkeit, Gegenwärtigkeit, Präsenz. Es steht in die Zeit hinein.]« (*TCA/M*, 215 in Celan 2005c, 197.)

172 Sprva je Celan zbirko nameraval celo okrasiti z Mandelštamovo silhueto, pri čemer naj bi se besede posvetila pod njo glasile: »OSSIP MANDELSTAMM // Dem Dichter: / Dem Menschen // IN MEMORIAM / AETERNAM [OSIP MANDELŠTAM // Pesniku: / človeku // V VEČEN / SPOMIN]« (*TCA/NR*, 4 in *HKA* 6.2, 35).

teksta njegove lastne pisave, naj, ob vodilu vprašanja o tem, kako in na kakšen način »Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle« v svojo govorico uvaja in v njej prevaja, v njej in vanjo navaja Mandelštamovo ime, na kakšen način in kako se ono sámo, kot citat, so-(v-/iz-)piše (iz/v) pesmi, (in) torej v skladu z (zastavljeno) zamejitvijo poglavja, preden se v njegovem zaključku po-vrnem in od-vrnem (k) njej sami, vsaj shematično, s pregledom posameznih prispevkov o njem, s prehodom skozenj, naznačim ob-lok, ki se pne med pesnikoma, obnebjne njunega odnosa.¹⁷³

V predavanju, naslovljenem »Celan in Mandelštam« (»Celan und Mandelstamm«), v predavanju, priobčenem v drugem zvezku *Celanovega letopisa* (1988), Bernhard Böschenstein, na podlagi podobnosti Celanovih razmišljanj iz spisa o Mandelštamu in iz »Meridiana«, na podlagi njihovega ujemanja, razpravlja o pesnikoma skupnih, skladnih in usklajenih, obema sorodnih prvinah: izhajajoč (tudi) iz upovedovanja pesmi »Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle«, osredinjajoč se na princip poistovetenja in poistenja krajev in časov, (citane, citirajoče) so-postavitve (nas)proti-postavljenega z eno sámo besedo, iz nje same (in) v njej sami, v Celanovem srečanju z Mandelštamom, kakor odseva v zrcalu njegovih pesmi, zagleda obenem ranjenje in prepород, pesniško z-druženje raznovrstnega, po-enotenje po-bratenja. Martine Broda v spisu »Usmerjena k Nikomur«, iz francoščine v nemški jezik (»An Niemand gerichtet«) prevedenem v zborniku študij o Celanu (*Paul Celan*; 1988), ugotavlja, da je Celan pojmovanje pesmi kot pisma, pošte v steklenici – o njem spregovori v t. i. bremenskem govoru – (verjetno) s-prejel neposredno od Mandelštama, da je sledil poti svojega predhodnika, svojega sobesednika k dialoškemu, (k) – ne-komu? ne-znanemu? – drugemu namenjenemu pesništvu¹⁷⁴ in da ga, jo je hkrati radikaliziral, da se njegovo

173 Prim. tudi May, Goßens in Lehmann 2008, 344–348.

174 V krajšem zapisu z naslovom »O sogovorniku« (»О собеседнике«; 1913), prvikrat objavljenem v reviji *Apolon* (Аполлон) in ponatisnjenem v zbirki esejev *O poeziji* (О поэзии; 1928), Mandelštam – slovenski prevajalec Drago Bajt je zapis uvrstil v knjižni izbor pesnikovih proznih in esejističnih del s skupnim naslovom *Hrum časa* – (namreč) za-piše: »Morjeplovec v kritičnem trenutku vrže v valove oceana zapečateni steklenico s svojim imenom in opisom lastne usode. Čez dolga leta, ko brodim po sipinah, jo najdem v pesku, preberem pismo, zvem za datum nesreče, za zadnjo voljo pogubljenca. Do tega sem imel vso pravico. Nisem odprl tujega pisma. Pismo, zapečateni v steklenici, je bilo naslovljeno na tistega, ki ga bo našel. Našel sem ga jaz. Se pravi, da sem jaz skrivni naslovnik. /.../ Pismo, tako kot pesem, ni natanko naslovljeno na nikogar. Kljub temu imata oba naslovnika: pismo tistega, ki je po naključju našel steklenico v pesku, pesem pa ,bralca kdove kdaj nekje‘. /.../ Ja, ko se s kom pogovarjam – tedaj ne vem, s kom se pogovarjam, in tudi ne želim, ne želim si, da bi ga poznal. Lirike brez dialoga ni. /.../ Če posamične pesmi (v obliki poslanice ali posvetila) torej lahko nagovarjajo konkretne ljudi, pa je poezija kot celota vselej naravnana k bolj ali manj oddaljenemu, neznanemu naslovniku, o obstoju katerega pesnik ne more dvomiti, ne da bi zdvomil o sebi. Zgolj dejanskost lahko obudi v življenje drugo dejanskost.« (Mandelštam 2013, 144–150; prim. tudi nemška prevoda: Mandelstam 1991, 9–15 in Mandelstamm 1988, 203–208.) Na Celanovo pobudo je bilo Mandelštamovo besedilo v francoskem prevodu

lastno pesnjenje usmerja k Nikomur – k »Niemand [nihče, nikdo]« iz [Die] (»Niemandse«) – kot k zastopniku nereduktibilne transcendence »ti«-ja v disimetričnem razmerju z »jaz«-om, kot k odsotnemu imenu boga, kot k imenu njegove odsotnosti, in takó, kot dar, kot čisto sámo-darovanje, kot darilo brez (pričakovanja) po-plačila, samotno (in) dialoško, dialoško (in) osamljeno, varuje etično sporočilo zvestobe samemu sebi in skrbne pazljivosti do drugačnega, in Jürgen Lehmann v članku »Dihanje in nemênje« (»Atmen und Verstummen«) – izšel je v knjigi materialij k zbirki *Atemwende* (Paul Celan, »Atemwende«; *Materialien*; 1991) – opozarja na konvergenca in divergenca med pesnikoma v motivnem sklopu, začrtanem z naslovom prispevka, v njunem odnosu do (problema) inspiracije in glosolaliije (pesniške) besede spričo občutja izgube orientacije sredi (moderne) sveta, pri čemer se, ob vsej bližini, njej navkljub, iz nje, Mandelštamovo vrednotenje blago-zvočnega večglasja pesmi kot pred-postavke spominjajočega se pristopanja k absolutnemu, tradicijo pomnečega prestopanja časa, bistveno razlikuje od Celanovega vztrajanja pri prečiščevanju, pri čiščenju govorice do »kristala diha«, pri neizproslem soočanju s časom samim, medtem ko Annette Werberger, tako v razpravi »Paul Celan in Osip Mandelštam« (»Paul Celan und Osip Mandelštam«), leta 1997 objavljeni v časopisu *arcadia*, kot v eseju »Sublunarna pesem« (»Das ‚sublunarisches Gedicht‘«), leta 2003 izišlem v osmem zvezku *Celanovega letopisa*, v prvi z ožjega stališča Celanovega razgovora z Mandelštamom, v slednjem s širšega stališča njegovega razgovora (tudi z (drugimi) akmeisti, v obeh, napisanih v hipo-tetičnem tonu, v obeh, obeleženih z besedico »morda«, izpostavlja tematska okrožja, ki so značilna za Mandelštamovo, za akmeistično – proti simbolizmu naravnano, od njega odklanjajočo se – ustvarjalnost,¹⁷⁵ okrožja, ki so, ob vsej daljavi, njej navkljub, iz nje, Celana nemara – »morda« – spodbudila (k sámo-premisleku) pri njegovem lastnem snovanju: nagnjenje k upesnjevanju stvarskosti in konkretnosti – zemeljskega, sublunarnega –, naklonjenost po-/u-človečevanju in u-/po-časovljenju – sklonjenost pesmi v čas(ovnost), njen priklon člove(š)k(em)u – in z njima, z njimi notrinsko pre-vezano – dialogizirajoče, zdvajajoče – spraševanje o ne-možnosti(h) pesniškega upovedovanja.¹⁷⁶

Jean Blot objavljeno leta 1967 v četrti številki revije *L'Éphémère* (prim. Broda 1988, 209 in 220).

¹⁷⁵ Poleg Mandelštama med pripadnike akmeizma sodijo še: Anna Ahmatova (1889–1966), Sergej Gorodecki (1884–1967), Nikolaj Gumiljov (1886–1921), Vladimir Narbut (1888–1938) in Mihail Zenkevič (1886–1973) (zgolj kot zanimivost naj omenim, da je slednji – kasneje – mdr. v ruščino prevajal pesmi Franceta Prešerna). Akmeističnemu krogu so bili blizu tudi (nekateri) člani t. i. »Ceha poetov«: Georgij Adamovič (1892–1972), Georgij Ivanov (1894–1958), Nikolaj Ocu (1894–1959) in Irina Odojevceva (1901–1990) (prim. Werberger, 2003, 237 isl.). Celan je posedoval posamezna dela večine izmed naštetih avtorjev (prim. Ivanović 1996b, 25 isl.). O življenju in o ustvarjalnosti Ahmatove – tudi o njenem odnosu do akmeizma in do Mandelštama – prim. knjigo Neže Zajc z naslovom *Uvod v poetiko Anne A. Ahmatove* (2015, zlasti 51–58 in 63–67).

¹⁷⁶ Prim. Mandelštamov manifestativni, programatski članek »Jutro akmeizma« (»Утро акмеизма«; 1913),

V knjigi z naslovom *Pesem v skrivnosti srečanja* (*Das Gedicht im Geheimnis der Begegnung*; 1996) se Christine Ivanović razvoju Celanovega pesnjenja v celoti posveti z raz-gledišča (komentarja) njegove obsežne ruske knjižnice, z raz-gledišča (interpretacije) njegove recepcije v ruščini pišočih avtorjev: dokumentirajoč in rekonstruirajoč, premišljajoč vezi med pesnikovimi (lastnimi) besedili in možnimi (tujimi) impulzi zanje, pri-dobljenimi z branjem, poudarja osebno in posebno, eksistencialno pomenljivost Celanovega zanimanja za rusko literaturo in za kulturo (evropskega) »Vzhoda« nasploh: čeprav se v njegovem zgodnjem delu oba odpirata v podobo pokrajine pregona, prostora smrti (staršev), iz nje,¹⁷⁷ in čeprav se v njegovem poznem delu pesem v lastni zapuščenosti in samosti, iz njiju, samo poredko ponovno za-obrne k njima, se Celan, ob koncu petdesetih in ob začetku šestdesetih let, v pariškem eksilu k ruskemu branju vrne, kakor pričuje zlasti zbirka *Die Niemandrose*, kakor se ono samo vtiskuje vanjo in odtiskuje v njej, v času določilnega iz-oblikovanja in pesniškega iz-po(po)lnjenja svoje avto-poetike, v času razločnega ozavedenja (izgube) vzhodne domovine, v času odločilnega s-pomnjenja judovskega porekla (prim. Ivanović 1996a, 86 isl.). Dogodek (domala »mističnega«) srečanja z Mandelštamom, s pesnikom, ki je, kot on, bil judovskega rodu, ki je, kot on, bil žrtev neupravičenih – (tudi?) antisemitistično, antisemitsko motiviranih? – očitkov o plagiatorstvu (prim. Bajt 1984b, 137), ki je, kot on, bil obsojen na življenje v pregnanstvu,¹⁷⁸ brezprimerni spoprijem z njegovo usodo in z njegovim delom

131

v prevodu Draga Bajta – v okviru obširnega revijalnega razdelka, posvečenega pesniku – pri nas prvič leta 1984 priobčen v *Novi reviji* (prim. tudi Mandelštam 2013, 137–141). O (njegovem) akmeizmu – po-imenovanje pesniške struje sicer izhaja iz grške besede ἀκμή (*akmé* [vrh/unec/, konica, ost, cvet /česa/]) – prim. tudi, mdr., Bajt 1984b, 127 isl. in Bajt 1984a, 155 isl.

177 Celan je v stik z ruskim jezikom in kulturo (prvič?) prišel v času druge svetovne vojne, v času (dvakratne) sovjetske zasedbe (dela) Bukovine, kasneje, v Bukarešti, se je udeleževal kot prevajalec v romunščino – leta 1946 je knjižno objavil, denimo, prevod romana *Junak našega časa* (*Герой нашего времени*; 1838–1840) Mihaila Lermontova (1814–1841) in izbor štirih kratkih zgodb Antona Čehova (1860–1904) (za slednjega je napisal tudi spremno besedo; prim. Celan 2005c, 177–181) – in se zaposlil kot lektor za ruščino pri (novoustanovljeni) založbi Cartea Rusă (Ruska knjiga) (prim. Ivanović 1996a, 38–39; prim. tudi Chalfen 1979, 92 isl. in 146).

178 Leta 1934 so Mandelštama, zaradi pesmi zoper Stalina, prvič aretirali in ga izgnali v Voronež. Kmalu po vrnitvi v Moskvo leta 1937, že v maju naslednjega leta, so ga vnovič zaprli in, »zaradi kontrarevolucionarne dejavnosti« (Mandelštam 1984e, 3040), obsodili na petletno zaporno kazen v poboljševalno-delovnem taborišču. Zamračenega uma je umrl 27. decembra 1938 v bolnišnični baraki prehodnega taborišča pri Vladivostoku (prim. pričevanje pesnikove žene Nadežde: Mandelštam 1980, 405–426 in Bajt 1984b, 148–150). V spremni opombi k prevodom je Celan o Mandelštamovi smrti, v času, ko podrobnosti še niso bile znane, zapisal – in jo takó, vsaj posredno, povezal (tudi) z usodo svojih staršev –: »Kar je bilo najbolj notranje vpisano v pesmi, globoka in zatorej tragična sporazumnost s časom, je pesniku vnaprej začrtalo tudi njegovo pot: v poteku stalinističnih ‚čistk‘ v tridesetih letih je bil Mandelštam deportiran v Sibirijo. Ali je tam izgubil življenje ali, kakor je vedel

tako na poetični kot na poetološki ravni, nosi in poseduje, ima znotraj osrednjega obdobja Celanovega ustvarjanja funkcijo sámo-spoznanja, prepoznanja lastnega v tujem in iz njega, prepoznanja tujega v lastnem in iz njega: iz-diferencira, iz-kristalizira (se) sámo (v) sebi, zanj postane srečanje s samim seboj (prim. Ivanović 1996a, 212 isl.). Na Mandelštamovi sledi, kljub njegovemu neomajnemu vztrajanju pri tradiciji, zavzemanju za ustanavljanje svetovne kulture, in zaradi njega, zaradi skušenega zgodovinskega zloma v njej sami, njenega nasilnega sesutja, in njemu navkljub, in v razgovoru z njegovim na-govorom Celan svojo govorico, svojo pesem v njenem iskanju in v njenem najdevanju resničnega, v njenem dvomečem za-upanju in v njenem pretresljivem za-tonu spričo godênja časa, za-snuje kot sprostitvev (iz) lastnega v potujitvi (iz) drugega, kot proti-besedo in kot proti-rek, kot u-topičen, kraljevsko kreaturen proti-zasnitek pre-bivanja: kot osvoboditev (iz) pre-diha (prim. Ivanović 1996a, 319 isl.).¹⁷⁹

V razpravi z naslovom »Beseda in kultura« (»Слово и культура«), prvikrat objavljeni leta 1921 v almanahu *Zmaj* (*Дракон*), kot uvodni, otvoritveni ponatisnjeni v esejistični zbirki *O poeziji*, je Mandelštam, sprašujoč (se) o sodobni pesniški, pesnikovi besedi, o njegovem, njenem mestu v razpetosti – v (ne-?posrednem?) sporu? – med – (zgolj?) klasično – kulturo in – (zgolj?) rusko – revolucijo, poezijo opredelil takole:

Poezija je plug, ki preobrača čas tako, da njegove najgloblje plasti, njegova črnica, prihajajo na površje. Vendar so tudi dobe, ko človeštvo, nezadovoljno z današnjim dnem, kot orač vroče

poročati tudi 'The Times Literary Supplement', moral po svoji vrnitvi iz Sibirije deliti usodo tako veliko drugih Judov v predelih Rusije, ki so jih zasedle Hitlerjeve armade: na to sedaj še ni mogoče dokončno odgovoriti. [Was den Gedichten zuinnerst eingeschrieben war, das tiefe und mithin tragische Einverständnis mit der Zeit, zeichnete auch dem Dichter seinen Weg vor: im Verlauf der stalinistischen 'Säuberungen' der dreißiger Jahre wurde Mandelstamm nach Sibirien deportiert. Ob er dort den Tod fand oder, wie auch 'The Times Literary Supplement' zu berichten wußte, nach seiner Rückkehr aus Sibirien in dem von den Armeen Hitlers besetzten Teil Rußlands das Schicksal so vieler anderer Juden teilen mußte: dies endgültig zu beantworten, ist zur Stunde noch nicht möglich.]« (GW V, 624 in Mandelstam 2004, 67–68.) V enem izmed izvodov knjige Mandelštamovih pesmi v biblioteki pariške École Normale Supérieure (Rue d'Ulm), kjer je bil (od jeseni leta 1959 do smrti) zaposlen kot lektor za nemški jezik, je Celan kasneje del navedenega odlomka (zadnji stavek v njem) prečrtal in na dnu besedila pripisal: »Osip Mandelštam je umrl 1938 v Sibiriji. // (1964) P. C. [Ossip Mandelstamm starb 1938 in Sibirien. // (1964) P. C.]« (Ivanović 1996a, 66; faksimile v: Gellhaus 1997, 346).

179 V svoji študiji Ivanovičeva, ob Celanovi recepciji Mandelštama, podrobneje obravnava tudi spodbude, s-prejete iz del Sergeja Jesenina, Aleksandra Bloka, Vladimirja Majakovskega (1893–1930), Borisa Pasternaka (1890–1960), Velimirja Hlebnikova, Marine Cvetajev (1892–1941) in Jevgenija Jevtušenka (1932–2017): temeljno težišče Celanovega ukvarjanja z rusko književnostjo naj bi bilo posvečeno tistim avtorjem, ki so se – tako eksistencialno kot ustvarjalno – zavezujoče soočili z (ne-?)res-ničnostjo, (ne-?)u(res)ničljivostjo revolucije (prim. Ivanović 1996a, 360).

koprni po celovitosti časa. Umetniška revolucija neogibno vodi h klasiki. Ne zato, ker bi David pospravil Robespierrovo žetev, ampak ker tako terja zemlja. (Mandelštam 2013, 153.)¹⁸⁰

Ni, je citat v Celanovem pesništvu, kolikor (se) razpira (kot) razgovor z drug(ačn)im, kolikor s pritegovanjem tujega v tkanino njegovega lastnega teksta poteguje, odpušča in dopušča, znotraj njega samega za-pušča ne-(za)znatne, ne-(raz)vidne brazde in brazgotine (brez) navednic, kolikor takó za-drži, sam (na) sebi pridrži in obdrži, spenja v êno več-glasno raz-(s)petje časa v ne-raz-vezavi in v ne-raz-ločenju (njegovih) kon-tekstov, kot – ne-kakšna? – revolucija (iz) involucije (diha?), kot – ne-kakšna? – involucija (iz) revolucije (diha?), kot njun pre-obrat v isto – (v) njun pre-dih? –, (tudi) tovrsten, takšen plug?¹⁸¹ Je, ni Celan nameraval pikrim in polemičnim, zlasti do situacije v nemškem (literarnem in družbenem) prostoru kritičnim aforizmom iz šestdesetih let, nemara v načrtovani, a nikdar izdani, revijalni ali knjižni objavi,¹⁸² dati pečat »ponemčenega«, nemškega pre-(za)pisa lastnega pre-(po)imenovanja po ruski rabi, z očetovim, z »očetovskim« imenom, natanko spričo ob-čut(e)ne časovno-prostorske daljave, natanko spričo ob-čut(e)ne avto-bio-grafske bližine, spričo bližine (iz) daljave, spričo daljave (iz) bližine poetike in poezije Mandelštama in, z njim, akmeizma in, z njim, (ne-priznано ne-uradnega dela, ne-uradno ne-priznanih del) ruskega pesništva, pečat (»)podpisa(«) – (iz) p-osebnega poslanstva? –: »Pawel Lwowitsch Tselan, Russkij poet in partibus nemetskih infidelium [Pavel Lvovič Celan, Ruski poet v predelih nemških nevernikov]« (Celan 2005c, 37)?¹⁸³

133

180 Celan (si) je misel o poeziji kot (o) plugu v prvi izdaji Mandelštamovih *Zbranih del* podčrtal (prim. Ivanović 1996b, 88) in nanjo izrecno opozoril v radijski oddaji o njegovem pesništvu (prim. *TCA/M*, 219 in Celan 2005c, 203). Prim. tudi Celanovo pesem z naslovom »Schwarzerde« iz *Die Niemandrose* (*GW I*, 241) in (o njej) Ivanović 1996a, 84–85.

181 Tudi Mandelštam sam je v eseju z naslovom »Pogovor o Danteju« (»Разговор о Данте«; 1933), ki je prvič izšel šele postumno, leta 1966, v drugem zvezku druge izdaje njegovih *Zbranih del* in ki ga je leta 1998 v slovenščino prevedel Drago Bajt – v knjigo *Hrum časa* ga je kasneje prevzel pod (predrugачenim) naslovom »Pomenek o Danteju« –, v eseju, ki predstavlja zgoščen sežetek pesnikove avto-poetike (prim. Bajt 1988, 149) in ki ga je Celan prebral 28. aprila 1967, takoj, dan zatem, ko (si) je knjigo pri-dobil (prim. Ivanović 1996b, 89), poudaril raznoglasnost citirajočega, citatnega nanašanja z besedami, s (pris)podobo: »Navedek ni izpisek. Navedek je škržat. Zanj je značilno, da ne utihne. Ko se zažre v zrak, ga ne spusti. Erudicija še zdaleč ni isto kot navajalska klaviatura, ki pomeni samo bistvo izobrazbe.« (Mandelštam 2013, 206–207.) Prim. Ivanović 1996a, 253–260.

182 V züriškem časopisu *Dejanje* (*Die Tat*) je Celan leta 1949, edinkrat, objavil krajši izbor aforističnih misli s skupnim naslovom »Gegenlicht« (»Protiluč [Nasprotna svetloba]«; prim. *GW III*, 163–165); takó je naslovil tudi tretji razdelek zbirke *Mohn und Gedächtnis* (prim. *GW I*, 43). V začetku šestdesetih let Celan v svojih – zgolj zasebnih? – zapis(k)ih poimenovanje ponovno povzame, a tokrat večinoma v njegovi množinski obliki: »Gegenlichter« (zanj) postanejo, tako rekoč, oznaka za p-osebno literarno zvrst (prim. spremno besedo izdajatelj v: Celan 2005c, 239), ki jo pesnik – (tudi) spričo (razmaha) »afere Goll«? – programatsko utemelji s psevdoetimološko besedno igro: »Gegen das Gelichter [Proti sodrgi]« (Celan 2005c, 37).

183 Celanov (»)podpis(«), sicer v zapuščini ohranjen v številnih, različno akcentuiranih inačicah (prim. Celan

Pesem o Celanovem srečanju z Mandelštamom, pesem, stoječa v njegovi skrivnosti, samo sebe postavljajoča iz nje – iz njene, njegove ne-raz-(s)krite resnice? v njegovem, njenem osenčju? –, »Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle«, – (po) nemško in (po) slovensko – pōje:

NACHMITTAG

MIT ZIRKUS UND ZITADELLE

In Brest, vor den Flammenringen,
im Zelt, wo der Tiger sprang,
da hört ich dich, Endlichkeit, singen,
da sah ich dich, Mandelstamm.

Der Himmel hing über der Reede,
die Möwe hing über dem Kran.

Das Endliche sang, das Stete, –
du, Kanonenboot, heißt »Baobab«.

Ich grüßte die Trikolore
mit einem russischen Wort –
Verloren war Unverloren,
das Herz ein befestigter Ort. (GW I, 261.)

POPOLDAN

S CIRKUSOM IN CITADELO

Sred Bresta, pred obroči s plameni,
sred arene, kjer se tiger je gnal,
tam slišal tebe sem, končnost, peti,
tam videl tebe sem, Mandelštam.

Nebo je lebdelo nad privezom,
galeb je lebdel nad žerjavjem.
Končljivo, trpežno, je pelo, –
tvoje, »Baobab« ime je topnjače.

Pozdravil sem tribarvno bandero
z besedo ruskega reka –
zgubljeno bilo je nezgubljeno,
srce trdnjava stoječa.

2005c, 45, 47, 48 in 131), na tem mestu navajam takó, kakor (si) ga je pesnik (prvikrat?) zabeležil 21. decembra 1961 v Montani (v švicarskem kantonu Wallis/Valais), kjer je z družino preživel zimске počitnice (prim. Celan 2005c, 37 in – v komentarju izdajatelj – 362). Nekaj dni zatem, 23. januarja 1962, (tudi) v naslov(u) ene izmed pred-stopenj (v nastajanju) pesmi »Eine Gauner- und Ganovenweise / gesungen zu Paris emprès Pontoise / von Paul Celan / aus Czernowitz bei Sadagora« (prim. GW I, 229–230), kasneje vključene v prvi cikel zbirke *Die Niemandrose*, Celan pre-(za)piše lastno pre-(po)imenovanje: »Eine Gauner- und Ganovenweise, / im Jahre 1961 gesungen von / Pawel Lwowitsch Tselan, / Russkij poet in partibus / nemetskich infidelium« (TCA/NR, 42–43 in HKA 6.2, 117). Z besednim pečatom – tega enakega, tega istega – (»)podpisa(«) je Celan zaključil tudi pismo svojemu mentorju, svojemu prvemu podporniku – romunskemu rojaku, nemško pišočemu pesniku – Alfredu Margulu-Sperberju (1898–1967), pismo z dne 9. marca 1962; vsa ohranjena njemu namenjena Celanova pisma je objavil Petre Solomon v knjigi z naslovom *Paul Celan. Dimensiunea românească* (Paul Celan. Romunska razsežnost [?]; 1987) (prim. Solomon 1987, 267).

Celan je pesem¹⁸⁴ napisal v Brestu in v Kermorvanu, na podeželskem posestvu v bližini vasice Trébabu v francoskem departmaju Finistère, kjer je z družino preživel poletne počitnice in kjer je nastala vrsta besedil, povezanih z izkustvom bretonske pokrajine, po ogledu predstave v tamkaj tedaj gostujočem cirkusu, na dan krščanskega praznika Marijinega vnebovzetja, 15. avgusta 1961.¹⁸⁵

Pesem s svojo spevno, domala plesno igro upovedovanja, uokvirjeno z uvodno in zaključno rimo, premreženo s paralelizmi in z asonancami, prepredeno z anaforami in s ponovitvami, zajezeno z metrično urejenim, skorajda »klasično« strogim ritmom, s svojo igro variranja (iz) ne-značilnih in (iz) ne-pravilnih ne-ujemanj, ki jo naznanja aliteracija v njenem naslovu sama in ki na ravni oformljenja sporočenega sama napotuje na rekanje ruskega pesnika – igri pesmi skuša prevod slediti (zlasti) z re-(a)soniranjem –, uhajajoč v spomin in izhajajoč iz njega, hraneč s-pomnjenje, retrospektivno, izpesni in upesni, v prvi kitici, srečanje z Mandelštamom kot dogodek v Brestu, sredi njega, pred gorečimi obroči, pred plapolajočimi in pred plamtečimi prstani v ognju, kot dogodek v areni cirkuškega šotora, sredi nje, med nastopom tigra, med njegovim preskakovanjem skozi nje, dogodek za-slišanja – sicer ne-?slišnega? – petja končnosti, dogodek za-gledanja – sicer ne-?vidne? – podobe pesnika: kot – ne-kakšen? – pri-sluh, kot – ne-kakšen? – pri-vid. Kot – epifaničen? epifenomenski (prim. Ivanović 1996a, 87)? – pre-obrat (sredi) ne-stvarnosti, kot njen, njun – revolucijski? involucijski? – pre-dih?¹⁸⁶

184 Prim. Celan 1963a, 59, HKA 6.1, 63 in TCA/NR, 93.

185 Prim. Celan 2005a, 697 in Celan 2018, 817. Prim. tudi komentar Bernharda Böschensteina v zborniku razprav o pesmih iz zbirke *Die Niemandrose* v: Lehmann 2003, 241. Prvotna zasnutka naslova pesmi, čeprav (kasneje) prečrtana in opuščena, (vendar) ohranjena v rokopisu in v tipkopisu, njo samo, njen nastanek, časovno in prostorsko umestita in datirata na ne-dvoumen način: medtem ko se je prvi namreč glasil: »~~Trébabu~~ Himmelfahrtstag 1961 [~~Trébabu dan~~ vnebovzetja 1961]«, je drugi – ne-določneje – napovedal končno različico: »Augusttag mit Zirkus und ~~Bastion~~ Zitadelle [Avgustovski dan s cirkusom in ~~bastionom~~ citadelo]« (prim. TCA/NR, 92 in HKA 6.2, 212–213).

186 Walter Benjamin, čigar delo je Celan podrobno prebiral in spoznal predvsem v izdaji njegovih izbranih *Spisov* (*Schriften*; 1955) – kakor pričajo datacije v drugem izmed dveh zvezkov, se je pesnik filozofu posvetil zlasti v letu 1959 (prim. Celan 2004, 268–303) –, je v XIV. tezi znamenitega fragmentarnega sestavka »O pojmu zgodovine« (»Über den Begriff der Geschichte«; 1940) – v slovenskem prevodu Franeta Jermana (1933–2002) je bil esej objavljen leta 1998 v knjigi *Izbrani spisi* – Marxovo – (tudi?) marksistično? – razumevanje revolucije opredelil kot »tigrov skok«, kot dialektično (brez-?)citatno ponovitev, kot involucijo v preteklo »pod milim nebom zgodovine« in ga, jo pojasnil s primerjavo: »Zgodovina je predmet konstrukcije, katere mesto ni homogen in prazen čas, ampak mesto, izpolnjeno z zdajšnjim časom. Tako je bil za Robespierro antični Rim z zdajšnjostjo nabita preteklost, ki jo je iztrgal iz kontinuuma zgodovine. Francoska revolucija se je imela za ponovljeni Rim. Citirala je Rim natanko tako, kakor moda citira nekdanjo nošo. Moda ima namreč – kjer koli se giblje v goščavi nekdanjega – nos za vse aktualno. To je tigrov skok v preteklost. Le da se dogaja v areni, v kateri ukazuje vladajoči razred. Isti skok pod milim nebom zgodovine je dialektični skok: tako je [Karl] Marx [(1818–1883)]

Za-puščajoč z-ožino zamejenega, ograjenega prizorišča edinstvenega in dvojnega, dvo-edinega dogodka do-zdevanja ne-(pri)kaznega za seboj, z rezom njene sledi na sebi, skozenjo, druga štirivrstičnica razpira in razčrta njegovo širše obzorje, njegovo svet(ov)no raz-/pre-sežje: v za-čas(ov)nem, po-potniškem in po-potujočem, v (bre)zdom(ovin)skem domu artistov in akrobatov, v cirkusu na bregu pristaniškega zaliva s sidrišči in s privezi, pod – ne-?(s)končno visokim? v njegovi, v njemu lastni višini ne-?dostopnim? ne-?predirljivim? – nebom, visečim v globino, nad – ne-?(s)končno globokim? v njegovi, v njemu lastni globini ne-?dostopnim? ne-?predirljivim? – morjem, visečim v višino, na obali, zagozdeni v njuno medsebojno zrcaljenje, na zemlji, v pokrajini s ptico iz lahnega, živega perja, z galebom, vzpetim nad morjem, in s ptico iz grobega, mrtvega jekla, z nakladalnim žerjavom, vzpetim pod nebom, v visu in v sovisju, v – lebdečem – raz-(s)petju med-prostorij njenega razprostrtja, v – ne-?uravnoteženi? – vési, v – ne-?prehodnem? – vmesju, v – ne-?dosegljivem? – pre-/raz-sežju sveta – iz njega samega? – je za-pelo – in (lahko?) še in tudi danes, spet za-pôje? – tisto – isto in/kot (vse) drugo – končno kot, v žarki trpkosti svoje krhke in prhke minljivosti, v svoji – ne-?zanikljivi? – smrtnosti – iz nje same? –, trajno, neomajno in neomajljivo, trdno, trpežno, kot tisto – drugo kot/in (vse) isto – za-čas(ov)no, – (in) v nasprotju – de-markira ga dvakratno enkratni pre-lom pesmi: na eni strani nekoliko nenavadna raba ločil, izrivek pomišljaja za vejico, in nenadna sprememba glagolskega časa, vrivek sedanjika v pretekliško rekanje, na drugi strani – z gluho, topo in togo, okorno in robato, grozečo – brez-čas(ov)no? – upornostjo vojaške ladje – v svojem lastnem (praznem? izpraznjenem?) ukalupljenju, iz svoje lastne (lažne? zlagane?) izvzetosti štrleče sredi (današnjega?) časa, skozenj? –, topnjače, po-imenovane po drevesu z debelim deblom, po-imenovane po kruhovcu, po-imenovane po analogiji z njim, oklepnice, iz mrtvosti železja v živost rastlinskega za-maskirane z – (zgolj?) zunanjim? – naličjem, z – ne-?pomembnim? – narekovajem imena: »Baobab«. ¹⁸⁷ Njej nasproti, naproti, proti njej? ¹⁸⁸

razumel revolucijo.« (Benjamin 1998, 222–223.) Prim. Böschensteinovo napotilo v: Lehmann 2003, 242.

187 V brestovskem pristanišču naj bi takrat – »dejansko«, »zares« – bil zasidran (»zgolje«) *vlačilec* z imenom »Baobab« (prim. Celan 2005a, 697 in Lehmann 2003, 241). Prim. tudi nekoliko zrelativizirano predpostavko v komentarju Wiedemannove k drugi izdaji *Die Gedichte* (Celan 2018, 817).

188 Fred Lönker v razpravi z naslovom »Premišljevanja o Celanovi poetiki prevajanja« (»Überlegungen zu Celans Poetik der Übersetzung«), priobčeni v zborniku *Datum in citat pri Paulu Celanu*, re-konstruirajoč nekatere temeljne poetološke poteze Celanovega prevajalstva – ne na podlagi njegovih prevodov samih, temveč – na podlagi vprašanja o tem, kako se pesnikovo srečanje s tujim tekstom, zlasti z Mandelštamovimi besedili, zrcali v njegovem lastnem delu, v po-imenovanju »Baobab« raz-bere vokalizmo na ime oklopljene križarke »Avrora« (»Аврора«), (»simbolne«) začetnice oktobrske revolucije v (»)Petropolisu(«) leta 1917, ki izrecno, izrečeno nastopi (tudi) v (kasnejši) pesmi »In eins«, vključeni v isto zbirko (prim. GW I, 270), in ki naj bi »Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle« vtisnila pečat problematike (pritajene?) prisotnosti (momentov) ónega revolucionarnega (iz) zgodovine v izkustvu (današnjega) časa (prim. Lönker 1987, 215–216; prim. tudi Lehmann 2003, 243),

Na koncu, v sklepni kitici vračajoč se ponovno nazaj, na začetek, v izteku iz sedanjosti vnovič vtekaajoč v pritekanje ne-odtekle preteklosti za-zven(enj)a z-god(b)e glasu, godu raz-(o)glasitve speva (znotraj) končnosti, se – pesemski? pesnikov(?) pesniški? – »jaz«, v odgovor prigovarjanju njenega, njegovega tujega nagovora, v za-zven(enj)u odzvočenja njegovega, njenega odmeva (znotraj) lástnosti, obrne, se je – v spominu? iz s-pomnjenja? – obrnil k francoski tribarvni zastavi in jo je – v s-pomnjenju? iz spomina? – pozdravil, jo pozdravi z rusko besedo, tujo, (a) prilastnjeno trobojnico s prilastnjeno, (a) tujo govorico na (tuje) lastnih, na (lastno) tujih, raz-lastnjenih in raz-tujenih, na (bre)zdom(ovin)skih ustnahr – (in) – óno zgubljeno – dom(ovina)? – je, vsaj za trenutek, v tujini (iz) lastnega, iz njene bližine, (v) njej, (bilo) nezgubljeno in óno nezgubljeno – (bre)zdomstvo? – je, vsaj za trenutek, v lastnosti (iz) tujega, iz njene daljave, (v) njej, (bilo) zgubljeno in v obeh v enem, obenem, v ne-zgubljenem in v ne-zgubljenem,¹⁸⁹ v hkratnosti enkratno dvakratnega raz-zan(i)kanja (govorice) brezprizivnega, blodnjavega in lebdečega iz-/u-(za)koreninjenja v svetu, v pripoznanju ne-(s)končne ne-(do)konč(a)nosti in ne-(do)konč(a)ne ne-(s)končnosti (človeku) za-danega, za-puščenega časa, je srce, iz pri-(u)trditve in iz za-(u)trditve in iz po-(u)trditve, iz notrinskega sprejetja zgodovinskega u-/iz-(za)časenja, usode njegovega teka, njegovega bitja in njegovega bítja, vsaj za trenutek – pre-diha? –, (bilo in biló – kakor? –) trden kraj: stoječa trdnjava. Citadela?

medtem ko Christine Ivanović opozarja, da je »Baobab« – so-pripadnost, pre-(s)kritje »realnega« in »vizijskega« v njem – mogoče raz-umeti kot aluzijo na »zaumno« pesem Velimirja Hlebnikova z naslovom »Бобэоби пелись рыбы« (»Bobeobi so pele ustnice«; 1908–1909) in da naj bi, potemtakem, »pozdrav« z besedo ruskega reka« v naslednji kitici menil rešilni pre-obrat raz-mer-ij – njihov pre-dih? – iz absurdnosti ne-smiselnega dejanja inter-tekstualnega nanašanja (prim. Ivanović 1996a, 88–89).

189 V študiji z naslovom »Dajanje imena v dejanju pesnjenja« (»Namengebung im Dichtungsakt«), objavljeni v osmem zvezku *Celanovega letopisa*, Evelyn Hünnecke, kot enega izmed bistvenih obliko(slo)vnih principov celotnega Celanovega pesništva, njegove poetike imena, postavi postopek (lirične) proprializacije, kategorialnega prestrukturiranja (abstraktnih, splošnih) besed v lastna (posebna, osebna) imena (zlasti) na način nominalizirajočega substantiviranja ali substantivirajočega nominaliziranja, na način (p)osamostaljenja preteklih deležnikov, kakršnega – ob mnogih drugih in drugačnih pesmih – (v po-imenovanju »Un-Verloren«) izpričuje tudi »Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle«, postopek, ki – po njenem mnenju – »povzroči«, da lastno ime – ime lastnega? – vstopa v pesem in nastopa v njej – v svoji singularnosti in v svoji individualnosti, iz njiju – kot nosilec in porok (ohranjanja) spomina v pesniškem na-govoru, kot proti-model pojmovnemu jeziku, kot obeležje neposrednega – ne-?posredovanega? – odnosa do sveta: (kot) varovalec »bit in smisel utemeljujočega sovisja« (Hünnecke 2003, 152). V radijskem eseu o Mandelštamu Celan sam o govorici (– zgolj? – njegovih) pesmi pravi: »/.../ beseda – ime! – kaže nagnjenje k substantivnemu [samostalniškemu], pridevnik izginja, ‚infinitten‘, nominalne oblike glagola prevladujejo: pesem ostaja času-odprta, čas lahko pristopi [k njej], čas participira. [/.../ das Wort – der Name! – zeigt eine Neigung zum Substantivischen, das Beiwort schwindet, die ‚infinitten‘, die Nominalformen des Zeitworts herrschen vor: das Gedicht bleibt zeitoffen, Zeit kann hinzutreten, Zeit partizipiert.]« (TCA/M, 216 in Celan 2005c, 199.) Prim. tudi Lehmann 2003, 244.

»Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle« – sredi popoldneva, v času prihajajočega odhajanja sonca v zaton, v času (iz) pre-hoda dneva v noč, sredi sveta s cirkusom in citadelo, v pokrajini na obrobju zemeljskega, v pokrajini (iz) pre-vitja mejnih poti, končna po-klicana iz po-klica končnega, vanj – pôje – (povsem?) pre-prosto? – o utrditvi, o utrdbi srca kot (o) na(s)protju vojnega, militantnega in militarističnega, molčavega – mutastega? – oklepljenja – navzven? –, iz njega in v njem,¹⁹⁰ (in) kot (o) na(s)protju ne-pri-znanja – ne-rečevnega? – (s)pre-pletanja lastnega in tujega – navznoter? –, v njem in iz njega, o utrdbi, o utrditvi srca kot (o) – pesemski? (pesnikovi?) pesniški? – povedi odzdravljajočega pozdrava – o-zdravljenja (od) ne-zgubljenega? –: o govorici (slovesa, slavja) ne-(s)končnosti. O govorici (za-znamovani z ne-pri-kaznostjo dvoumnega, svetlo senčnega – raz-o-svetljenega? –, senčno svetlega – raz-o-senčenega? –, prizmatičnega loma: reza) – spričo? – s-pomnjenja smrti, – spričo? – njenega spomina. Pôje: pri-čuje.

Obeležje, za-beleženje brez-(z)danjosti končnega pusti upovedovanju, imenovanju in ménjenju, petju v/iz pesmi »Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle« raz-(za)nihati iz/v enotnosti izkustva ne-očitnosti in ne-slušnosti, enosti ne-raz-vezave in ne-raz-ločenja stvarnosti in nestvarnosti dvojnostno skušenega, skrivnosti njune, njegove ne-(raz-)dvoj-(e)nosti: kakor (»)trikolora(«) – lahko? – poimenuje hkrati francosko *in* rusko tribarvnico, pre-(o)barva eno v drugo, ju vpne v isto,¹⁹¹ (in) kakor (»)Brest(«) – lahko? – poimenuje hkrati francosko *in* rusko mesto, pre-(u)mesti enega v drugega, ju vpne v isto,¹⁹² kolikor se – za-torej? – na zemlji, nad morjem in pod nebom, vzhod in zahod – iz kraja srca? v njegovi pokrajini? – raz-(s)hajata v hod sveta, iz njega samega, takó (tudi) ime (»)Mandelstamm(«) lahko obenem pomeni, méni postavo ruskega pesnika *in* deblo mandljevega drevesa:¹⁹³ (kot) u-/s-podoba istega v dru-

190 Verz o oklopnjači »Baobab« se v enem izmed zasnutkov za nastajajočo pesem glasi: »ein Schiff schwieg, das hieß ‚Baobab‘ [ladja je molčala, imenovala se je ‚Baobab‘], v drugem pa: »ich sah den gepanzerten Kahn [videl sem oklepni čoln]« (prim. TCA/NR, 92 in HKA 6.2, 213–214).

191 V pred-osnutku pesmi je Celan nad besedico »grüsste«, namesto nje, na njenem mestu, kot njeno lastno ne-možnost, zapisal drug, drugačen glagol, tako da bi verz lahko za-pel (tudi): »Ich färbte die Trikolore [Obarval sem tribarvno bandero]« (prim. TCA/NR, 93 in HKA 6.2, 214). Obe tribarvnici, ruska in francoska, sicer vsebujeta iste barve – belo, rdečo in modro –, a v drug(ačn)i razporeditvi. Christine Ivanović ob tem opominja, da bi pozdrav zastave lahko pomenil, v ne-mogoči, absurdni hkratnosti obeh primerov, povsem različno zgodovinsko usmeritev: francoska je znamenje (porevolucijske, porestavracijske) republike, ruska je znamenje (predsovjetskega, predrevolucijskega) carstva (prim. 1996a, 88).

192 Francoski Brest leži na (»)s-krajnem(«) zahodu Evrope, (danes) beloruski Brest-(Litovsk) leži na njenem (»)s-krajnem(«) vzhodu. Mesto ob Zahodnem Bugu je pred drugo svetovno vojno bilo pomembno judovsko središče. Prim. Celan 2005c, 697, Celan 2018, 817 in Lehmann 2003, 242.

193 Ne-dvomno ne-dvoumen stih z besedo »Mandelstamm« v prvih različicah pesmi ohranja in hrani dvojnostno možnost, ne-smisel ne-razumevanja: »da grüntest du, Mandelstamm. [tam si zelenel/o ti, Mandelštam/deblo mandljeveca.]« (TCA/NR, 92 in HKA 6.2, 213.)

gačnem in (kot) s-/u-podoba drugačnega v istem, (kot) srečanje tujega v svojem, njegovem lastnem in (kot) srečanje lastnega v njegovem, svojem tujem, kot prevoj, pre-(u)vitje drugega vase, (v) eno, jè, v pre-obratu besede same, iz njenega pre-diha, skozenj, sámó (na) sebi, če-tudi brez narekovajev: pečat (iz) citata.¹⁹⁴

Toda: se ne, se pri- in iz-(za)reka upovedovanje Celanove pesmi in z njo, skozenj njegovo pesništvo v celoti, če prav priimek pesnika kliče, citira drevo mandljevca in če prav drevo mandljevca citira, kliče priimek pesnika, če sta oba, drug drugemu citat drug drugega, vendarle imeni (iz) istega, iz/v dvo-edin(stven)osti – ne-?(u)besed(e)ne? – skupnosti Mandelštamovega in mandljevega debela, – nekda, (še) včeraj, domala povsem posekanega? sedaj, (že) jutri, nemara znova zelenečega? – debela judovskega rodu, – v pepelu pogroma ne-?raz-(u)nič(e)nega? danes (za vselej?) ne-?zavarovanega? ne-?utrjenega? trdnega? varnega? – debela judovskega porekla? Se, se ne pre-(s)križa nitje pletiva tekstov iz- in pri-(za)držanja (vprašljivosti) ne-so-(raz)merja med pesnjenjem in mišljenjem, mere medsebojne – raz-?padajoče? – so-pripadnosti filozofskega in literarnozgodovinskega konteksta Celanovega pesništva in z njim, skozenj njegove pesmi v celoti, v/iz ne-(pri)kaznosti (vprašanja) judovskega, njegovega pre-diha? Snuje plug Celanove govorice, iz osrčja, iz osrčenja (iz) ne-zgubljene judovskosti v paradoksalnosti (citirajočega, citatnega) nanašanja na tuje (iz) lastnega in na lastno (iz) tujega, njunega prinašanja in njunega prenašanja iz valovanja in iz planja, drhtenja besed njune nošnje, raz-(z)brazdajoč (trpežno) za-čas(ov)nost, ne-stanovitnost in ne-stalnost, ne-(s)pre-menljivost doksičnega, mnenja kot lastnosti in kot lástnosti ne-raztujljivo, kreaturno kraljevsko, ne-zmotljivo človeškega – sam(a) za-snovan(a) po njem, skozenj? –: pre-obrat (iz) pre-bivanja (iz) pre-živetja? Pre-obličenje: obliko – lik obličja – življenja (v/iz in iz/v) člo-večnosti (judovskega?)?¹⁹⁵

194 Prim. (tudi) pesnitev z naslovom »Es ist alles anders« iz četrtega, zadnjega razdelka *Die Niemandsrose*, pesnitev, v kateri in v katero Celan zapiše, ne priimka, temveč Mandelštamovo ime: »Ossip« (prim. *GW I*, 284–286). Prim. Böschstein 1988, 164–165, Lönker 1987, 220–223 in Ivanović 1996a, 89–91.

195 V avto-bio-grafskem – šele postumno, leta 1966, v drugem zvezku (ameriške izdaje) *Zbranih del* objavljenem – zapisu z naslovom »Četrta proza« (»Четвертая проза«; 1929/30) – tudi njega je v slovenščino prevedel Bajt – Mandelštam, sam (o) sebi, pravi, da je (sam) – kakor bi bil – »ves preresetan in prežigosan z lastnim priimkom« (Mandelštam 2013, 131). V pesnikovem priimku, iz njega, pozvanjajoči (»)mandelj(«) – kot »tradicionalno«, »(stereo)tipično« obeležje judovskosti, kot njen »simbol« – v bistvenem opredeljuje, za-o(b) kroža (tudi) razvoj celotne Celanove ustvarjalnosti: pre-dihu »motiva« mandlja – (kot) jedr(c)u človeškega v judovskem? (kot) jedr(c)u judovskega v človeškem? – lahko sledimo, denimo, od pesmi »Zähle die Mandeln« iz *Mohn und Gedächtnis* (prim. *GW I*, 78), prek pesmi »Mandorla« iz *Die Niemandsrose* (prim. *GW I*, 244) in prek pesmi »Schaufäden, Sinnfäden« iz *Atemwende* (prim. *GW II*, 88), do pesmi »Mandelnde« iz *Zeitgehöft* (prim. *GW III*, 95).

★

Zum

Aug geh,

zum feuchten -

Orkane.

Orkane, von je,

Partikelgestöber, das andre,

du

weißt ja, wir

lasens im Buche, war

Meinung.

War, war

Meinung. Wie

faßten wir uns

an - an mit

diesen

Händen?

Es stand auch geschrieben, daß.

Wo? Wir

taten ein Schweigen darüber,

giftgestillt, groß,

ein

grünes

Schweigen, ein Kelchblatt, es

hing ein Gedanke an Pflanzliches dran -

★

Do
očesa,
do mokrega -

Orkani.
Orkani, kot kdaj,
pršenje razdelcev, to drugo,
ti
vendar veš, saj
brala sva v knjigi, je
bilo mnenje.

Bilo, bilo
mnenje. Kako
smo zgrabili
se - se s
temi
rokami?

Bilo je pisano tudi, da.
Kje? Nad
to smo zgrnili molčanje,
zavdano, véliko,
óno
zeleno
molčanje, čašni list, nanj
se pripelo je spomnjenje na rastlinje -

grün, ja,
hing, ja,
unter hämischem
Himmel.

An, ja,
Pflanzliches.

Ja.
Orkane, Par-
tikelgestöber, es blieb
Zeit, blieb,
es beim Stein zu versuchen - er
war gastlich, er
fiel nicht ins Wort. Wie
gut wir es hatten:

Körnig,
körnig und faserig. Stengelig,
dicht;
traubig und strahlig; nierig,
plattig und
klumpig; locker, ver-
ästelt -: er, es
fiel nicht ins Wort, es
sprach,
sprach gerne zu trockenen Augen, eh es sie schloß.

Sprach, sprach.
War, war.

Wir
ließen nicht locker, standen
inmitten, ein
Porenbau, und
es kam.

zeleno, da,
pripelo, da,
pod zlonamernim
nebom.

Na, da,
rastlinje.

Da.
Orkani, raz-
delcev pršenje, ostal
je čas, ostal,
da poskusimo s kamnom - on
bil je gostaški, on
ni prepadel besede. Kako
dobro nam je bilo:

Zrnasto,
zrnasto in nitasto. Steblasto,
gosto;
grozdasto in žarkasto; ledvično,
gladko in
grudasto; rahlo, raz-
vejasto -: on, ôno
ni prepadlo besede, ôno
je govorilo,
govorilo je rado suhim očem, preden jih je zaprlo.

Govorilo, govorilo.
Bilo, bilo.

Mi
nismo zrahljali prijema, stali
smo med osredjem,
pórasta zgradba, in
je prišlo.

Kam auf uns zu, kam
hindurch, flickte
unsichtbar, flickte
an der letzten Membran,
und
die Welt, ein Tausendkristall,
schoß an, schoß an.

Prišlo je scela do nas, prišlo
skoz, skrpalo
nevidno, skrpalo
ob poslednji membrani,
in
svetovje, tavžentkristal,
je pognalo, je pognalo.

1

VI. SAG, DASS JERUSALEM I S T

— KONTEKST JUDOVSTVA —

*Mon judaïsme: ce que je reconnais encore
dans les débris de mon existence*

Paul Celan

V telo teksta Celanovega pesništva in iz njega pre-(za)pisano, skozenj raz-(s)tekajoče se srečanje njegovega filozofskega in njegovega literarnozgodovinskega konteksta – in njegovih drugih, drugačnih kontekstov? – zastavlja, kolikor oba, bistvenostno pri njem so-udeležena iz (loma, reza) njega samega, so-spadata vanj, pripadata (k) njemu, nalogo premisleka vprašanja o pesnikovem odnosu do judovstva, do – diha(?) duha? – njegovega lastnega – rodovnega, krvnega – porekla. Porekla, ki ni, kot njen brez-temeljni temelj, kot njeno brez-(d)no, opredelilo samó Celanove samotne, posebne in osebne, oposameznjene usode, temveč tudi, če-tudi ne-izrecno in če-tudi ne-izrečeno, ne-tematizirano, pritajeno, ob ne-prestanem razpiranju globin njenih raznolikih in njenih raznoterih razsežnosti, scela, vso (ne-?)enovito celovitost in vso (ne-?)celovito enovitost, eno(tno)st njegove ustvarjalnosti, celo(s)t(n)o(st) njenega raz-vitja. Ali – na kakšen način in kako? – se v govorici njegovih pesmi prikazuje in izkazuje, kaže pesnikovo poreklo? Ali – kako in na kakšen način? – odnos do lastne judovskosti porokuje, so-instituiraj in so-konstituiraj Celanovo (pesniško) sámo-razumevanje in sámo-dojemanje?

Vid Snoj v »Predgovoru« k svoji knjigi *Judovski sekstet* (2006), zbirki šestih študij o šestih judovskih piscih, piscih z različnih področij, izmed katerih sta dva, namreč Kafka in Gershom Scholem (1897–1982) – obenem z večkrat, tudi v povezavi z njima, omenjenim Benjaminom –, razločno zaznamovala Celanovo pesnjenje, takole pojasnjuje izvor in osnovno gibalno zgodovinskega razvoja judovske ustvarjalnosti, njeno dvo-edin(stven)o jedro in njen veličasten razmah v moderni dobi:

Ustvarjalnost pri Judih v resnici skoraj skoz vso zgodovino, ne le v moderni, izhaja iz *globokega* živetja in *duhovne izkušnje izvoljenosti in izgnanstva*, izvoljenosti na zemlji in izgnanstva iz zemeljske dežele. Ta izkušnja, izkušnja dvojnega iz-, jih postavlja v izreden položaj: biti na zemlji brez svoje zemlje. Biti poklican na zemlji in ne imeti doma na njej. (Snoj 2006, 10.)

V dvojnostni, v dvakratno enkratni iz-postavljenosti (iz) izvoljenosti in (iz) izgnanstva – izvolitve v izgon? izгона v izvolitvi? –, poklicanosti v izvoljenost – iz nje –, ki jo Judom sporoča, narekuje (božje, biblično) razodetje in ki, po Snojevem mnenju, bolj kakor kri in bolj kakor rod, predstavlja bistvo njihovega porekla, in obsojenosti v izgnanstvo – iz nje – sredi kulture (večinsko) krščanske Evrope, pri čemer se je judovsko izgnanstvo v moderni še stopnjevalo in še zaostri, se spremenilo v izgnanstvo iz versko prakticirajoče skupnosti in, naposled, v notranje izgnanstvo, postalo za slehernika, kot vprašljivost njegovega najbolj lastnega, izgnanstvo znotraj skupnega porekla: v preživljanju, v pre-živetju napetosti njune medsebojne razpetosti, v pre-stanju, v prestajanju (znotraj) porekla se tají, v njem nemí skrivnost napotenosti obravnavanih piscev na drugega, na Drugega: »/.../ ko premerjajo vsak svoje področje, se z njihovimi potmi izrisuje *usoda izvolitve v moderni*« (Snoj 2006, 11). Na ozadju Snojevega razmišljanja, ob njegovi spodbudi, lahko spraševanje o Celanovem judovstvu, o tistem nosilnem njegovega odnosa do svojega lastnega – najlastnejšega? –, morda nekoliko preoblikujem in mu dam nemara razločnejšo smer: – praviln(ejš)o? – usmeritev.¹⁹⁶ Se s Celanovo življenjsko in ustvarjalno potjo, iz njiju in v njiju, skozi njiju riše ena izmed (ne-?)možnosti usode judovske izvolitve v moderni dobi? Upoveduje in izreka (tudi) Celan, njegovo pesništvo, dvoumno in dvoznačno ne-(raz-)dvoj-(e)nost, raz-(s)petje porekla med izvoljenostjo in izgnanstvom na zemlji?

Vprašanje Celanovega odnosa do lastnega porekla, vprašanje njegovega dojetja in njegovega razumetja judovskosti, kakor in kolikor pre-seva skoz njegovo pesnjenje, se odtiskuje v njem in vtiskuje vanj, se sámo-jasni, svetli(ka) iz njega samega, kolikor in kakor ga, iz lastne problematičnosti, vanjo in v njej, pre-giblje skozi njeno kot njegova notrinska in kot njegova radikalna vprašljivost, vprašljivost – ne-?izruvanih? – korenin, vprašanje, na katerega si krčevito prizadeva odgovoriti, (si) iskati in (si) najti odgovor nanj, zanj, z besedo, s svojo pesmijo pesnik sam, bom razgrnil – vsaj poskusil naznačiti, premeriti mere razmerjanja, u-/iz-časenja in iz-/u-prostorjenja (izkustva, pre-skušenj) njegovih dimenzij – ob interpre-

196 Snój, nenazadnje, v knjigi Celana tudi izrecno, (a) ne-posred(ova)no omeni: navaja, citira namreč dvostišje iz »Pesmi konca« (»Поэма конца«; 1924) Marine Cvetajevе – v Snojevem prevodu se glasi: »/.../ v tem najbolj krščanskem izmed svetov / pesniki so Židje« (Snoj 2006, 10) –, dvostišje, drugi verz katerega (tudi) Celan (sam) citira, pre-(za)piše kot motto k pesmi »Und mit dem Buch aus Tarussa«: »Все поэты жи́ды« (GW I, 287).

taciji ene izmed poznih, ene izmed poslednjih Celanovih pesmi, pesmi z naslovom – s prvim verzom –: »Die Pole«. Pesem, v izvirnem besedilu in v poskusu prevoda, za-zveni:

DIE POLE

sind in uns,
unübersteigbar
im Wachen,
wir schlafen hinüber, vors Tor
des Erbarmens,

ich verliere dich an dich, das
ist mein Schneetrost,

sag, daß Jerusalem i s t,

sags, als wäre ich dieses
dein Weiß,
als wärst du
meins,

als könnten wir ohne uns wir sein,

ich blättere dich auf, für immer,

du betest, du bettest
uns frei. (GW III, 105.)

TEČAJA

sta v naju,
nepresegljiva
v bedenju,
prespiva tja čez, pred portal
usmiljenja,

s tabo zgubljam tebe, to
je moja snežna uteha,

rêci, da Jeruzalem j e,

rêci, kot bi jaz bil tisto
tvoje bélo,
kot bi ti bila
moje,

kot bi midva brez sebe lahko bila midva,

jaz listam tebe, za vedno,

ti móliš, ti molíš
naju v prostost.

Pesem »Die Pole«¹⁹⁷ je nastala v Parizu 21. novembra 1969, nekaj mesecev pred Celanovim samomorom.¹⁹⁸ Pesnik jo je uvrstil v cikel t. i. jeruzalemskih pesmi, pesmi o Jeruzalemu – ali, nemara bolje, natančneje: pesmi o Izraelu, izraelskih pesmi –, v cikel, ki ga je pisal med pripravami na pot v Izrael, med potovanjem samim – trajalo je od 30. septembra do 17. oktobra 1969 – in tudi po njem. Uvodni, uvajalni pesmi z naslovom »Mandelnde«, ustvarjeni že leto poprej, 2. septembra 1968, v času nastajanja pesmi za zbirko *Schneepart*, sledi devetnajst pesmi, za-snovanih – in (ne-?)s-končanih? – med 17. oktobrom 1969 in 22. januarjem 1970.¹⁹⁹

Cikel o – pesnikovem(,) pesniškem – izkustvu Izraela in, predvsem, Jeruzalema je bil – kot drugi izmed treh – prvokrat objavljen leta 1976 v zbirki *Zeitgehöft*. V nasprotju z drugima dvema Celanovima postumnima pesniškima knjigama, z obema, tako v nasprotju z *Lichtzwang* kot v nasprotju s *Schneepart*, je zbirka *Zeitgehöft* ostala zgolj fragment: nena-vedeni – ne-(po)znani? – urednik knjige²⁰⁰ je znotraj nje priobčil petdeset pesmi iz zapuščine, iz treh svežnjev z njihovimi tipkopisi. Ne naslov in ne izbor in ne razporeditev pesmi znotraj zbirke niso pesnikovi: medtem ko je urednik naslov za celoto povzel po prvem ciklu, njegov naslov prevzel kot po-imenovanje za celotno knjigo, je Celan sam zadnjega označil le preprosto, le z nadpisom »Gedichte / neuer Zyklus [Pesmi / novi cikel]«, in drugega z »Ilana«, z imenom svoje poslednje ljubezni, Ilane Shmueli (1924–2011).²⁰¹

Znotraj zaokroženega, v sebi in iz sebe sklenjenega, vsebinsko osredotočenega, do poetičnosti posameznih odtenkov izoblikovanega – in (za-torej?) takó, v njegovi ne-konč(a?)ni podobi, verjetno vendarle s-konč(a?)nega? – cikla jeruzalemskih oziroma izraelskih pesmi²⁰² zavzema »Die Pole« odlikovano, izpostavljeno in izjemno mesto: kakor njen osrednji, središčni verz, verz o Jeruzalemu, ki, kot navedek, pričujočemu poglavju posoja naslov – pred

197 Prim. Celan 1976, 43 in *HKA* 14, 319. Prim. tudi slovenske prevode: – Grafenauerjev: – Celan 1985, 138, – Amaliye Maček, objavljen v reviji *Poetikon*: – Celan 2005b, 136 in – Snojev: – Celan 2020, 818–819.

198 Prim. Celan 2005a, 874 in Celan 2018, 1236.

199 Prim. *GW* III, 93–114, Celan 2005a, 865–866, 871–877 in Celan 2018, 1219, 1230–1239.

200 Prim. »Uredniško uvodno pripombo« (»Editorische Vorbermerkung«) v: *HKA* 14, 15.

201 Prim. *HKA* 14, 21, Celan 2005a, 865–866 in Celan 2018, 1219 in 1239. Celan in Shmuelijeva, ki se je, kakor on, rodila – kot Liane Schindler – v Černivcih, v Bukovini, sta bila sicer že mladostna prijatelja, vendar so se stiki med njima pretrgali, ko je Shmuelijeva, leta 1944, pred nacističnim preganjanjem Judov z družino prebegnila v tedanjo Palestino. Ponovno sta se srečala septembra 1965 v Parizu. Shmuelijeva je Celana spremljala na njegovih poteh po Izraelu (prim. njeno spremno besedo h knjigi korespondence med njima: Celan in Shmueli 2004, 163 isl.). Knjižica njenih spominjanj na pesnika je – skorajda hkrati – izšla, leta 1999, v hebrejščini in, leta 2000, v nemščini (prim. Shmueli 2010).

202 Kakor pričuje njuno dopisovanje, je Celan pesmi cikla sproti, med njegovim nastajanjem, iz Pariza pošiljal Shmuelijevi v Tel Aviv in jih obenem v pisnih pogosto (tudi) komentiral.

njim in za njim se namreč zvrsti enako število verzov: osem –, znotraj nje same, leži, kot enajsta – oziroma, če »Mandelnde« izvezamo, če jo beremo kot *introitus*, kot vstopni spev ali kot predgovor, kot epigraf k njemu: deseta – pesem, ona sama sredi, znotraj središča cikla: skoznjo, iz nje in v njej se lomijo, zrcalijo njegovi žarki, njegovi poudarki, ona sama napotuje čezse, hkrati prikazuje (predhodno) in nakazuje (prihodnje) gibanje celotnega cikla, kaže in strnjuje – kot (njegov?) prehod? – njegovo širše sovisje, je centralni pol, tečaj in os, osišče – kon-teksta – cikla.

Pesem²⁰³ v para-taktičnem toku ne-eno-stav(č)ne povedi za-pôje o – kakor pravi prevod, ki (tako kot vse tri v opombi omenjene prepesnitve) možnost množine, množinskosti tečajev, možnost multipolarnosti²⁰⁴ zamenjuje z mnogo določnejšo dvojino – (dveh?) polih, (dveh?) tečajih »in uns«, »v nas« ali – nemara skladneje z osnovno dialoško naravnostjo pesmi – »v naju«, o – (vsaj? samó?) v bedenju, (samó? vsaj?) v budnosti – nepresegljivih tečajih, neprestopnih in nepremostljivih, o neprekoračljivih polih in o – našem? najinem? – spanju, pre-spa(va)nju – in snu? in sanja(rje)nju? – »tja čez« – namreč čez (oba?) pola? namreč čez (vse?) tečaje? –, pred portal, pred vrata usmiljenja, pred tistega izmed vhodov v – (ne-?)resnični? (ne-?)zgodovinski? – Jeruzalem, skoz katerega danes nihče ne more stopiti v mesto, a skoz katerega naj bi vanj po judovski tradiciji nekoč prišel pričakovani mesija, pred zapahnjena in pred zazidana, zaprta vrata, pred zapečaten portal.²⁰⁵ In za-pôje, nadalje, s tem ko pusti, da se njena govorica raz-(s)plasti v razmerju med – (zgolj?) pesemskim? – »jaz«-om in – (zgolj?) pesemskim? – »ti«-jem, iz njega, se spusti in se umesti v njuno s-prepletenost, v njun so-odnos, pusti prikaz(ov)anje drugega, s tem ko drugega ne-posred(ova)no ogovori, (ga) spre-govori, paradoksalno, o njegovi izgubi, o zgubljanju drugega z njim in zaradi njega samega in o zgubljanju drugega zaradi njega in z njim samim, o izgubi – njega samega ob, na njem samem? – kot (o) snežni utehi, kot (o) tolažbi snega, s tem ko – ne-?zgubljenega? – drugega – zahtevajoče in terjajoče? proseče? moledujoče in roteče? – nagovarja k priklicevanju, k iz-rekanju (iz) vz-klicanja in k u-po-vedovanju (iz) iz-klicanja, nemara celo k zaklinjanju – obstojnosti in obstoja? eksistence?

203 V enem izmed zasnutkov pesmi, ki jo je Celan sprva naslovil »Mit Brief und Bild [S pismom in podobo]«, se uvodna verza – »vrinjena« pred kasneje »dejanski«, kasneje »udejanjeni« začetek – glasita: »Häng das Löwenzeichen // vor diese Scheintür [Obesi levje znamenje (znamenje leva) // pred ta navidezna vrata (navidezni portal)]« (HKA 14, 321). Iz skrivnostnega drobca se je že dva dni po nastanku »Die Pole«, na pesnikov devetinštirideseti, na njegov zadnji rojstni dan, rodila pesem »Der Königsweg« (prim. GW III, 106).

204 Prim. pesem z naslovom »Komm« iz zbirke *Fadensonnen* (GW II, 181).

205 Vrata so muslimani – leta 1541, po ukazu otomanskega sultana Sulejmana I. Veličastnega (1494–1566) – zazidali – verjetno zaradi vojaških razlogov – po tolmačenju Judov (pa) – v poskusu –, da bi preprečili prihod njihovega mesije (prim. Pöggeler 2000, 70).

trajanja in trajnosti? – Jeruzalema: pri tem Celan namenoma, oči-vidno, kakor naznanja (tudi) grafično poudarjen zapis z raz(s?)prtimi črkami, uporabi nepravilno, vendar za pogovorni jezik značilno, slovnično obliko »pomožnega« glagola »sein« (»biti«) za podajanje indirektnega govora: namesto konjunktiva »sei« zapiše »pre-prosto«, a zato z izjemno pomenljivostjo in z izredno pomembnostjo, sedanjik »ist«; slovenski prevod je lahko in bi bil v vsakem primeru enak, zanj ostaja in je neznatna razlika premika težišča, njegove predstavitev, nezaznavna in neprenosljiva. In, s pogojnim naklonom, z razponom modusa »kot-da«, z njegovim naponom, za-pôje, spet paradoksalno, o preobrazbi, o spremembi jaza v – ne-kakšno? – bel(in)o za drugega in o spremembi drugega v – ne-kakšno? – bel(in)o za jaz, o njuni – naši? – medsebojni pre-meni v – leden(išk)o? deviško? – bel(in)o – v nepopisan, v (pre)nov(ljen), v sprejemljiv list? –²⁰⁶ za drug(ačn)ega, za njegovo na(s)protje – prevod, kljub ne-raz-ločenju, kakršnega in kakršno nosi nemški izvirnik, ónemu drug(ačn)emu pripiše ženski spol in s tem pesmi sami ljubezenski značaj –: o za-okretu, o pre-obratu – pre-dihu? – (iz) njune – naše? – zaobrnjenosti in (iz) njune – naše? – zaokrenjenosti na-(s)proti drug(ačn)emu, o njunem – našem? – vzajemnem predružače(va)nju v družnost »brez sebe«, brez »naju« – brez njiju samih? brez nas samih? –, v družnost (brez in onstran) – s stopitvijo enega z enim raz-(z)gubljene, s pretopitvijo drugega z drugim raz-(z)gubljaajoče (se) – združenosti – kot (gole?) družbenosti, kot (gole?) družabnosti, (zgolj?) z-druže(va)nja (v dvoje?)? –: v skupnost (onstran in brez brezna) ne-(vzpo)red(j)a – dvojnostno, množinsko en(o/s/tn)ega? – skupnega: v občest(ven)o(st). In, slednjič, za-pôje, zopet v indikativu, o tem, kako jaz lista, prelistava »tebe«, ga ali jo prebira, bere – kakor liste (pred njim razprte?) knjige? –, »za vedno«, in – pa? – kako »ti«, nagovorjena druga ali nagovorjeni drugi, »naju« – samo njiju oba? – ali (tudi) »nas« – vse? – móli in moli – gre za (ne-?prevedljivo?) besedno igro glagolov »beten« (»moliti, prositi«) in »betten« (»položiti v/na nekaj«) – »v prostost«. V sproščeni, v razprto razprostranjeni prostor, v – t(a)-isto? – prosto (iz) osvobojenosti? Osvoboditve od – slehernega? obeh? – tečajev, od raz-ničenja – meje? – (bi-?/multi-?)polarnosti? Skoznjo: svobode?²⁰⁷

206 Rokopis (pred-stopnje) pesmi za stihom o Jeruzalemu, pred verzi o pre-meni v bel(in)o – kriptično – pravi: »sags, als gäh es / den Gletscherstrauß für / unser Ein- {/?} Gefäß [reci (to), kot (da) bi obstajal / ledeniški šopek za / najino (našo?) eno- {/?} posodo]« (HKA 14, 321–322).

207 Geneza pesmi, se zdi, nakazuje Celanovo nihanje glede (dosega in doseganja, deležnosti in deleža) prostosti – svobode zanjo? –: prvi? – zasnitek zadnje kitice – opremljen z datumom: »19. XI. 69 / Ave E. Zola« –, zasnitek, v katerem pesnik ónemu drugemu pesmi – s (p)osamostaljenim pridevnikom – najprej začrta in, takoj zatem, (tudi) prečrta – ne-?dvo(u)mno? – ženski spol, ga (ne) raz-(s)krije, se namreč glasi, raz-(s)plasti takole: »/.../ du gletscherst betest ; ~~Stolze~~; mich frei dich uns frei [/.../ ti me se naju (nas?) ; ~~ponosna~~; (i) zledeničš (i-zledeniš) moliš / v prostost]« (HKA 14, 320–321).

Kako, na kakšen način naj se približamo, naj se raz-daljimo – skozi samo – k daljni bližavi enigm(atičn)e govorice Celanove pesmi »Die Pole«, njenega upovedovanja in njenega izrekanja, njenega petja? Kaj so poli, kaj de-markirajo? Kaj de-markira polarnost, kaj je? Kaj (pesniku? pesmi?) pomeni Jeruzalem, k pri-klic(ev)anju eksistence katerega spodbuja na-govorjenega drugega? Kdo je ta, tisti – óni – drugi, ki se k njemu s svojo prošnjo obrača jaz? Je, kakor bi (se) nemara lahko vprašali, ker nemški izvirnik takšnega razlikovanja ne uvede, ga (ne) raz-(s)krije, moškega – kot razloča Grafenauerjev prevod – ali ženskega – kot razloča poskus poslovenjenja – spola? Je (sploh?) ne-?spolen? Je (sploh?) ne-?polaren? Prekoračuje, prestopa in premošča, presega (vse?) s-pole? Je: pesnik sam? Paul Celan? njegova pesem? njegova ljubezen? Ilana Shmueli?²⁰⁸ bralec? vsakdo? slehernik? ne-kdo (povsem?) drugačen, tuj in transcendenten, ab-soluten: nad-, čez-polaren drugi, Drugi: (judovski?) bog? Bog? Je sploh? Sploh je? Daje za-slutiti, za-slišati pesem, pre-seva skozi – navsezadnje (in) tudi – s tem, ko (sama) za-pôje o Jeruzalemu, svetem mestu judovske religije in glavnem mes-tu izraelske države, Celanov odnos do njegovega lastnega porekla? Se ob-čut(en)je (mul-ti-?/bi-?)polarnosti – tudi óne med jazom in drugim, njune razpolovljenosti, razcepa med nji-ma? –, čut zanjo, in se ob-čut(en)je (ne-?)možnosti (ne-?)ob-ljub(ljen)e pre-mene, osvoboditve – spod njene (ne-?nasilne?) pri-sile? –, čut zanjo, nanašata natanko nanj, rasteta iz lastnega Celanovega sámo-razumevanja in sámo-dojemanja v svojini njegove judovskosti, iz nje? Lahko poreklo kot tisto (vse?) porokujoče, kot tisto (vse?) noseče, če-tudi sámo zaznamovano s polarnostjo, zajeto med poli, sredi njih, sámo kot temelj sámo-izmikajoče se, raz-(z)neseno iz celega sveta, preganjano v njem, izgnano vanj, znova in nanovo v sebi zbrano iz sebe prinese sprostitev od nje, t(a)-isto prosto(st) njene – ne-?meridianske? – ne-raz-vezave? Pesni pesnik s svojo pesmijo, s svojim klicem, s klicanjem drugega in s klicanjem Jeruzalema, pretrpeva-nje (trpljenja) judovske izvolitve, njeno prestajanje, pre-stanje, njeno pre-živetje, preživljanje, zasnavlja (znotraj nje same) njen prenos? Možnost (v/iz) nemožnosti, nemožnost (iz/v) mož-nosti prenosa tradiranega izročila in sporočila, sporočilnosti in izročanja tradicije porekla, pre-vzetja porekla nase? O-hranjenja spomina nanj, o-hranjenja s-pomnjenja? Nemí, se taji skrivnost Celanovega pesništva, (ne-?)smisel njegovega judovstva v prenosu, v prenašanju – ne-?znosnosti? – porekla? V sámo-(pre)dajanju poreklu? V sámo-(pre)dajanju porekla? Na kakšen način, kako?

208 V pismu z dne 11. novembra 1969 Celan nastajajoče pesmi cikla o Jeruzalemu in o Izraelu izrecno posveti Shmuelijevi, s tem ko posebej poudarja, (ji) zagotavlja, da so vse napisane zanjo (prim. Celan in Shmueli 2004, 34). Tudi Amalija Maček »Die Pole« razume na ozadju njunega razmerja, v razlagajoči opombi k svojima prevodoma namreč pravi: »Pesmi sta del pesnikove zapuščine in sta posvečeni zadnji osebi, do katere je čutil neke vrste bližino – Ilani Schmuél [sic!], ki je predstavljala poosebljenje judovstva, mističnega Jeruzalema.« (Celan 2005b, 137.)

O tem, kako pomembna in kako pomenljiva, kako polna pomena sta za Celana, za njegovo judovsko zavedanje, za njegovo – zadnje? najvišje? najgloblje? – ozavedenje svojega lastnega porekla, bila potovanje v Izrael in zlasti izkustvo Jeruzalema, iz katerega in v katerem se poraja in se napaja, okrog katerega kroži cikel izraelskih pesmi in z njim, v njem in iz njega, skozenj – kot njegova sredina, kot njegova sredica – (tudi) »Die Pole«,²⁰⁹ ne priča – retrogradno, retrospektivno – samo dopisovanje z Ilano Shmueli, temveč – pred tem – pesnikov kratek nagovor pred hebrejskim društvom pisateljev 14. oktobra 1969 v Tel Avivu (prim. *GW III*, 203).²¹⁰ V njem Celan spre-govori, s privzdignjenim tonom, o nuji in o nujnosti svojega prihoda v Izrael, o judovski osamljenosti (*jüdische Einsamkeit*; judovski samotnosti), na eni strani, (in) o hvaležnem ponosu zaradi zelenja, ki ga vidi okoli sebe, in o radosti nad sleherno novo besedo, ki si jo je pridobil, na drugi strani: o tem, da vse to za-znava »/.../ v teh časih vsepovsod razraščajoče se samoodtujitve in pomasovljenja« (ibid.).²¹¹ In v tej, takšni zunanji pokrajini in v takšni, tej notranji pokrajini, v pokrajini izraelske dežele in v pokrajini hebrejskega jezika, najdeva mnogo resničnostnih prisil velike poezije, njene samoevidence, njene svetnorazprte enkratnosti. In spre-govori, v sklepu, o sprošče-no-zaupljivi odločenosti (iz/v) sámo-uveljavljenosti (v/iz) človeškosti, o odločenosti zanju, h kateri(ma) ga prepričuje vse tedaj tamkaj skušeno. Na eni strani Celan torej izpostavi judovsko samotnost, judovsko osamljenost v sodobnem svetu, v pomasovljenem, odtujenem svetu, na drugi strani ga izraelska resničnost sama, uresničenje (resnice?) Izraela sámo navdaja – ga potrjuje in zatrjuje in mu pritrjuje – z za-upanjem, (tudi) z za-upanjem v in za – svoje? – ustvarjanje, (tudi) z za-upanjem za in v – svoje? – pesništvo.

209 Celan se je zelo zanimal (tudi) za »konkretno«, tako vsakdanjo kot politično, »stvarnost« Izraela, za njegovo »(ne-?)dejanskost«. Tega ne potrjujejo samo njegova pisma Shmuelijevi – dne 7. novembra 1969 ji, denimo, piše, da je njegovo razmišljanje o Izraelu »tudi trepetanje za Izrael [auch ein Bangen um Israel]« (Celan in Shmueli 2004, 27) – in samo njegovi načrti za preselitev tja (prim. ibid., 116), temveč njegovo pesnjenje sámo, najizraziteje (pa) pesem »Denk dir« (prim. *GW II*, 227), zadnja, za-ključna pesem zbirke *Fadenonnen*. »Denk dir« je prva izmed pesmi, ki jih je Celan poslal Shmuelijevi (prim. Celan in Shmueli 2004, 7), in predstavlja, tako rekoč, njegovo pri(po)znanje legitimnosti (politične – in celo vojaške? – uveljavitve) izraelske države; nastala je namreč med 7. in 13. junijem 1967, spodbudila jo je t. i. šestdnevna vojna med Izraelom in njegovimi arabskimi sosedami. S svojo podobo, z verzom: »der Moorsoldat von Massada [močvirni soldat iz Masade]«, združuje tako zgodovinsko kot sodobno izkustvo, tako izkustvo holokavsta in preganjanja Judov kot izkustvo ponovnega zavzetja vzhodnega, historičnega dela Jeruzalema (prim. Celan 2005a, 790–791 in Celan 2018, 967–968). Pesem, kakor »Die Pole«, reka (tudi) – sredi sklepne kitice –: »für immer«. Prim. tudi Celan 1968, 121 in Celan 2020, 402–405.

210 Osnutek zanj je Celan poslal Shmuelijevi v pismu z dne 21. oktobra 1969 (prim. Celan in Shmueli 2004, 17–18).

211 Izvirnik se glasi: »/.../ in diesen Zeiten der allenthalben wachsenden Selbstentfremdung und Vermassung«. Prim. tudi Snojev prevod nagovora v: Celan 2020, 903.

Raz-(s)petje, ne-(raz-)dvoj-(e)nost – ne-?(so)pripadnost? – za-upanja v človeško, v možnost skupnosti, morda celo občestvenosti, občestva v poreklu, iz njega, in pre-skušnje radikalne ločenosti od njega, od nje same, (up)osamljenosti kot tesnobne samotnosti, samosti v samoti pre-bivanja, opredeljuje celotno Celanovo dopisovanje s Shmuelijevo, pisma, iz katerih, v katerih se vprašanje judovskosti, vprašanje (njegovega, njenega, njunega, njihovega) porekla nenehno po-javlja, (se) vrača kot odprta rana – rana rodovne krvi? krvaveča rana rodu? –, kot vprašanje brez – končnega? – odgovora, brez – zadnje? – besede. Že kmalu po vrnitvi, 21. oktobra 1969, spominjajoč se svojih pričakovanj pred njim, pomneč jih, (ji) takole piše o izjemnosti potovanja v Izrael: »Da bi Jeruzalem bil preobrat, cezura v mojem življenju – to sem vedel.« (Celan in Shmueli 2004, 14.)²¹² Vendar se, medtem ko sprva, v prvih pismih Celan še večkrat – (samó?) njej ali (tudi?) samemu sebi? – za-trdi, da sta mu izkustvo (iz) Izraela in ljubezen (do) Shmuelijeve podarila svežih sil za pesnjenje, začne – zaradi turobnosti zimskega Pariza in zaradi močnih zdravil – pesnikovo – psihično in fizično – stanje slabšati, njegove moči presihajo, (v) bližino med ljubimcema (se) bolj in bolj, vse jasneje in vse temneje naseljuje, vsiljuje – ne zgolj geografska – daljava in z njo razpoloženje razočaranja spričo reza, loma ločitve: (tudi – kot –) ločitve (od) možnosti skupnosti s poreklom.

A kljub (vsemu?) temu, a (vsemu?) temu navkljub: Celan nepopustljivo, neodpušljivo vz-traja pri njem, vz-traja sredi boj(evanj)a z njim kot pri svojem sámo-lastnem, kot sredi svojega najlastnejšega: svojega najbolj tujega, svojem potujenem. V pismu z dne 10. februarja 1970 spregovori o samoumevnosti svojega judovstva sredi vsega – zgodovinsko zgodenega? sodobnega dogajanja? –, dasi (si?) je zdaj ne zna – sprašuje (se?): »ne več? [nicht mehr?]" – formulirati (prim. ibid., 96), medtem ko v enem izmed poslednjih pisem, v pismu, poslanem dne 27. marca 1970 iz Freiburga, pravi: »To je boj, Ilana, bojujem ga [do-bojeval ga bom] do konca, Ti veš, da je to judovski boj. Stojim.« (Ibid., 128.)²¹³

Čeprav avto-bio-grafska »dejstva«, stvarnostni podatki in pesnikova refleksija, njegove »izjave« o lastnem ustvarjalnem delu, o pobudah in o spodbudah, o njegovih namenih in o njegovih namerah, ne z-morejo nadomestiti, ne z-morejo, sama (na) sebi, skozse raz-(s)kleniti (izkustva) govorce pesmi, lahko (njeni) interpretaciji vendar podarijo nekaj namigov za – razlagalni? – pristop k njej, jo za-varujejo pred zdrsom v poljubnost, jo napotijo v (ne-?)smislu besedila ustrezno, ustrezajočo, njemu samemu, njegovemu na-

212 Izvirnik: »Daß Jerusalem eine Wende, eine Zäsur sein würde in meinem Leben – das wußte ich.«

213 Izvirnik: »Es ist ein Kampf, Ilana, ich kämpfe ihn aus, Du weißt, daß es ein jüdischer Kampf ist. Ich stehe.«

-govoru odgovarjajočo – prav(iln)o? – smer. Kolikor Celan sam, kakor je mogoče raz-misliti tako na podlagi njegovega nastopa pred hebrejskimi pisatelji kot na podlagi njegovih pisem Shmuelijevi, poudarja – (celo) sam (na) sebi umeven – pomen judovstva zanj, za njegovo življenje in za njegovo pesniško snovanje – vlogo njegove ne-raz-(po)lož(e)nosti, njegove ne-raz-(po)ložljivosti –, kolikor se je vprašanje njegovega lastnega porekla po-slednjič zanj s-krajno, do kraja zaostriilo natanko ob potovanju v Izrael, spričo njega, kolikor torej sledim(o) Celanovemu pisanju o judovskem boj(evanj)u, o samo(s)tnem vz-trajanju – stanju – (v) raz-(s)prtosti boj(evanj)a (iz) judovskosti same, moram(o) in je potrebno pesmi jeruzalemskega cikla, pesmi, ki so z-rasle z njim, ki ga »odražajo«, s tem ko ga »preobražajo« v pesniško besedo, in z njimi (tudi) pesem »Die Pole«, dojeti z vidika problema pesnikovega odnosa do svojine (naj)lastn(ejš)ega, do (svojstva) judovskega porekla. Zato je potrebno in (se) moram(o) ponovno vprašati: kaj, za Celana, (v) njegovi poeziji (in iz nje), (v) njegovi pesmi (in iz nje), pomeni (njegovo – njuno? – lastno) poreklo?²¹⁴

V nadaljevanju naj najprej, preden se v zaključku poglavja vrnem nazaj, k njegovemu izhodišču, k (interpretaciji) pesmi »Die Pole«, z ekskurzom z glavne poti, z zastranitvijo, ki (nam) v razprostranjeni pokrajini vprašanja judovstva pri Celanu morda lahko podá njegovo širše, obsežnejše in celovitejše obzorje in s tem potemtakem primerno ozadje, trdnjša tla za usmeritev k besedilu samemu, (za) njegov kon-tekst, naznačim nekatere, nemara temeljne elemente, ki so-določajo Celanovo sprejemanje lastne judovskosti, njegov odnos do nje, njegovo pesniško sámo-pojmovanje (iz) porekla, njegov(o) boj(evanje) z njim, elemente, ki so-odločajo o njej, o njem, elemente, kakor se kažejo v njegovem pesništvu, kakor vanj prenicajo iz pesnikovega življenja, iz njegovega izkustva in iz njegovih branj, (in) kakor se stapljajo z njegovo ustvarjalnostjo v celoti, se prelamljajo in se razlamljajo, lomijo (v) njej sami, kakor jih v njej in iz nje bere in prebira, prelistava in lista »celanoslovje«.²¹⁵

Brez podrobnega in brez natančnega, zgolj »faktografskega« obnavljanja avto-bio-grafskih potankosti Celanove poti do njegovega prihoda v Pariz leta 1948, njegovega otroštva in njegovega odraščanja, judovskega okolja, ohranjajočega bogato tradicijo hasidizma, zadnje žive in živete upodobе, zadnjega zgodovinskega uobličanja (enega izmed tokov) kabalistične

214 Shmuelijeva v spremni besedi k dopisovanju s Celanom takole opiše, kaj jima je pomenilo njuno srečanje v Izraelu: »Spominjanje in poreklo sta za naju dobila novo pomenljivost, ki je onkraj osebne ravni v sebi nosila smisel skupnosti v judovski usodi.« (Celan in Shmueli 2004, 165.) Zato sama (tudi) izrecno izpostavlja, da je pesmi, ki jih ji je Celan pošiljal, potrebno tolmačiti – in pri tem ji, njenemu napotilu, skušam slediti –: »/.../ z vidika judovskosti [vom Jüdischen her; db.: od tistega judovskega sèm] /.../: kot hrepenenje po judovski domovini, domovini, ki jo je pustil čakati« (ibid., 170).

215 Prim. splošen pregled v: May, Goßens in Lehmann 2008, 237–249.

mistike, hranečega se iz njega, v Bukovini, v pokrajini ljudi in knjig, je mogoče reči vseeno vsaj (eno), da so (namreč) pesnikovo mladost in z njo začetke njegovega ustvarjanja so-opredelili stroga, avtoritarna očetova vzgoja – oče je bil obenem prepričan sionist –, – neomajni – odpor do nje, – tihi – upor zoper njo in, še posebej in še predvsem, navezanost na mater: čeprav sta oba starša izhajala iz ortodoksnih družin, čeprav sta oba ostala zavezana sporočilu judovskega izročila, izročilu judovskega sporočila, mu je natanko ona privzgojila in priučila ljubezen do nemškega jezika, ljubezen do nemške književnosti.²¹⁶

A: izkustvo, ki je popolnoma, scela spremenilo in najgloblje, notrinsko zaznamovalo ne samo Celanovo življenjsko usodo, temveč, v njegovem bistvu, v njegovem jedru, tudi pesništvo, izkustvo, ki je z vso brutalno ostrino, z vso kruto silo razprlo brez-(d)no brez temeljnosti – sveta (kot takega)? –, je rez izgube, rez umora staršev v delovnem taborišču in njegov lastni pobeg pred nacističnim preganjanjem Judov, na-ključni s-lučaj srečne rešitve pred holokavstom, pred tistim – kakor je sam rekel v t. i. bremenskem govoru in kakor je sam, po nekaterih pričevanjih, (tudi) imel navado reči –, »kar se je zgodilo [was geschah]« (GW III, 186).²¹⁷

Tematski krogi in motivna okrožja, o-kraji – po-krajine (in) časa – pesmi, tesno (s)prepleteni z judovstvom, z njegovo zgodovino in z njegovo tradicijo, z njegovo sodobnostjo, izvirajoči iz njega, iz – duha(?) diha? – raznolikega snovanja posameznih piscev – tako filozofov kot literatov – judovskega porekla, zavzemajo poglobitno mesto, so bistvenostna razsežnost v oglasovljenju in v oglašanju, v za-zvene(va)nju večglasnega glasu Celanovega pesništva, v njegovem petju. Čeprav je Celan v otroštvu zavračal očetovo ortodoksno vzgojo

216 Poglobitni vir za sleherno obravnavo, za preučevanje Celanovega (zgodnjega) življenja predstavlja knjiga Israela Chalfena *Paul Celan. Biografija njegove mladosti* (Paul Celan. *Eine Biographie seiner Jugend*; 1979).

217 Kolikor (mi) je (doslej) znano, Celan, ki sicer – (zgolj?) zgodovinski? – dogodek holokavsta – iz spoštovanja do njegovih žrtev? iz spoštljivosti do njegove grozljive resničnosti? – večinoma pušča v neimenovanem, v neimenljivem, eno izmed manj uveljavljenih poimenovanj zanj, eno izmed njegovih imen edinkrat – (zgolj?) enkrat? – uporabi v pripravljalnih noticah za intervju, v francoskem jeziku posnet 1. aprila 1968 za izraelski radio Kol Israel (Glas Izraela), s tem ko (si) za-piše (alinejo): »Churban d[an]s mes poèmes [Hurban v mojih pesmih]« (Celan 2005c, 123). Besedo »hurban« je kot oznako za genocid nad judovskim ljudstvom predlagal in zagovarjal, denimo, avstrijsko-francoski pisatelj, psiholog in filozof Manès Sperber (1905–1984) v članku z naslovom »Hurban ali nepojmljiva gotovost« (»Hourban ou l'inconcevable certitude«), leta 1964 objavljenem v mesečniku *Dokazi* (*Preuves*). V nasprotju z besedo »holokavst«, ki po svojem grškem izvoru, kot »(žgalna) daritev«, poudarja (zlasti) vidik (sámo-)žrtvovanja, in v nasprotju z besedo »šoa«, ki po svojem hebrejskem izvoru, kot »(hudo) gorjé«, poudarja (zlasti) vidik (naravne) katastrofe, naznanja »hurban« – kot prenos imena za razdejanje drugega jeruzalemskega templja, kot prenos poimenovanja za nasilje Rimljanov leta 70, prenos na sodobni (in današnji?) čas – (tudi) uniče(va)nje, (o)pustošenje kot delo človeških rok, kot človekovo delo (prim. komentar v: Celan 2005c, 605).

in njegova sionistična prepričanja, čeprav je čutil – mladostniški? – odpor do – vsega? – tradiranega, do – vsega? – z vzgojo prenesenega, z njo posredovanega, tudi odpor do (učenja) hebrejskega jezika, čeprav vse od svoje bar micve in nikoli poslej ni več bil aktiven član judovske skupnosti, se je kasneje, že ob koncu druge svetovne vojne in še posebej od srede petdesetih let dalje, zlasti zaradi nasilne, zaradi nasilja smrti staršev, zaradi skušenega trpljenja in zaradi zdržanega preganjanja – in pod tesnobnim vplivom občutka srhljive, za druge ne-(za)znatne napadenosti, občutka (tudi antisemitskega? tudi antisemitističnega?) napada nase, na svojo osebo, kakor ga je sam zaznaval ob tistem, kar je poimenoval z imenom »infamija«, ob (zgolj plagiatski?) » aferi Goll« –, judovstvu, z branjem, v njem in iz njega, skozenj ponovno približal.²¹⁸ V letih po izgubi staršev, spričo zločina njihovega umora, spričo zavesti o skupnost(nost)i usode Judov, spričo ozavedenja krhke povezanosti in krhkosti vezi z njo, se je pesnikov odnos do judovstva in s tem do lastnega porekla povsem spremenil, se sam (na) sebi razlomil, se sam (na) sebi prelomil. O lomu pre-mene priča in jo obenem spričuje, s tem ko ji pusti priti do besede, se prikazati iz pesmi in v pesmi, njej sami, skozenjo, (tudi) Celanovo pesnjenje.

V razpravi z naslovom *Potujoči citat. Paul Celan v judovskem kontekstu* (*Das wandernde Zitat. Paul Celan im jüdischen Kontext*; 1995) Elke Günzel, izhajajoč iz navidez, na prvi pogled (povsem?) preprostega vprašanja o tem, kaj je tisto judovsko v Celanovem pesništvu, obravnavajoč tri njegove kon-tekstualne ravni – raven pesnikove biografije, raven njegovih branj in raven posameznih pesemskih ciklov –, z natančnim pregledom, s popisom knjig judovskih avtorjev in knjig judovske problematike, knjig, ki jih je posedoval, knjig, kakršne bi morda mogle »vplivati« na njegovo ustvarjanje, celo s prepisom vpisov, podčrtavanj in robnih zapisov v njih, vanje (prim. Günzel 1995, 327–369), prepričljivo pokaže, da motivi in teme, povezani z judovstvom, kot osrednja vsebina, kot vsebinsko jedro, koren(ika) in s(t)rž(en) – nekaterih – pesmi eksplicitno nastopajo (zlasti) od zbirke *Die Niemandrose* dalje, in v Celanovem pariškem življenju – v njegovem naseljevanju lastne selitve v Francijo – razpozna, razloči dve fazi: v prvi fazi se pesnik poda v iskanje svoje judovske identitete, v drugi fazi – po globoki osebni krizi v letu 1960 – mu judovstvo samo p-ostane (– zgolj? – kot) »šifra za brezdomovinskost« (ibid., 167). Medtem ko marsikdaj in marsikje v Celanovo pesem sicer stopijo, se z njo stopijo – kot okrušek (iz) spomina? kot novo pričakovanje? kot pričakovanje prenove? kot za-upanje (iz) s-pomnjenja? – (tudi) elementi (iz) judovskih ritualov in elementi (iz) judovske liturgije, (iz) – ne-religioznega, ne-religijskega – vsakdana, elementi, kakršen je, denimo, praznovanje sabata v pesmi »Vor einer Kerze« iz zbirke *Von*

Schwelle zu Schwelle (prim. *GW I*, 110–111)²¹⁹ in v – zadnjem verzu ene izmed njegovih zadnjih – pesmi »Rebleute« iz zbirke *Zeitgehöft* (prim. *GW III*, 123),²²⁰ elementi, ki se nemara opirajo na pesnikovo neposredno izkustvo, slonijo na pre-skušnjah njegovega otroštva in njegove mladosti, se je Celan svojemu judovstvu, lastnemu poreklu in njegovim, njunim razsežjem približeval le iz daljave in le iz oddaljenosti, se jima, se mu bližal (le) posred(o-va)no: (predvsem) s posredništvom judovskih piscev, z njihovim – ne-?posred(ova)nim? – posredovanjem izročila sporočila in sporočila izročila, z branjem o judovstvu, ne s konfessorsko ubranostjo iz njega in ne s konfesionalno zbranostjo v njem, (temveč) s (sámo-?)prebiranjem (samega sebe?) *skozenj*. Zanj, za njegovo pesnjenje, za njegov razvoj sta bila, ob bibličnih besedilih, ob starejših piscih in ob njegovih sodobnikih, ob pisateljih in ob filozofih, ob delih Kafke, Mandelštama in Sachsove²²¹ ali Benjamina, Adorna in Edmonda Jabèsa (1912–1991), posebej pomenljiva in pomembna dva avtorja: Martin Buber, njegova (na »dialoškem principu« utemeljena) filozofska misel, njegove obravnave mističnih pričevanj in njegove obravnave sionističnih prizadevanj, njegovi (številni) prevodi hasidskih pripovedi v nemščino,²²² in Gershom Scholem, zgodovinar in interpret razvoja judovske mistike, pri katerem so Celana zanimale zlasti razlage kabale, znotraj nje predvsem naukov šole Izaka Lurije (1534–1572), in razlage krivoverskega, odpadniškega gibanja sabatijanizma:²²³ nju-no branje.²²⁴

219 Prim. tudi Celan 2005a, 630–632 in Celan 2018, 717–719.

220 Prim. tudi Celan 2005a, 879 in Celan 2018, 1243–1244.

221 Prim. tudi korespondenco med njima: Celan in Sachs 1996.

222 Prim. *GW III*, 185 in Celan 2004, 467–468. Prim. tudi Günzel 1995, 31 isl. Besede v pismu Shmuelijevi z dne 4. februarja 1970 spregovorijo o tem, da je Celan eno izmed poglavitnih misli svoje poetike, misel o skrivnosti srečanja iz »Meridiana«, za-snoval, za-snul v ne-posrednem dialogu z Bubrovo filozofijo: »Da, in tudi ‚skrivnost srečanja‘ – to je [stojil] brezdvomno v odnosu z Martinom Bubrom –, in nebo kot brezno. [Ja, und auch das ‚Geheimnis der Begegnung‘ – das steht zweifellos in Beziehung zu Martin Buber –, und der Himmel als Abgrund.]« (Celan in Shmueli 2004, 88.)

223 Prim. Günzel 1995, 64 isl. Prim. pesem »Lob der Ferne«, ki je bila objavljena tako (že) – najprej – v *Der Sand aus den Urnen* (*GW III*, 56) kot – kasneje – (še) v zbirki *Mohn und Gedächtnis* (*GW I*, 33): Celan namreč v njej – v njenem verzu: »Abtrünnig erst bin ich treu [Šele odpadniški (kot odpadnik) sem zvest]« (prim. tudi Celan 2019b, 52–53) –, ob branju Scholemove knjige *Poglavitni tokovi v judovski mistiki* (*Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*; 1957) – v slovenskem prevodu Vida Snoja je delo izšlo leta 2003 –, kakor kaže obrobna notica (prim. Günzel 1995, 93), – retrospektivno, retrogradno – razpozna sežetje življenja in povzetek nauka »mističnega mesije« Sabataja Cevija (1626–1676) (prim. Scholem 2003, 436 isl.). O Scholemovem zgodovinopisju prim.: Snoj 2006a, 13 isl.

224 V svoji knjigi o hebrejski intertekstualnosti in o mističnem pojmovanju sveta v Celanovem pesništvu, v knjigi z naslovom »Darila za pozorne« (*«Geschenke an Aufmerksame»*; 2008), skuša Irene Fušl – (zlasti) na podlagi Scholemovih spisov o zgodovini judovske mistike, (predvsem) na ozadju njegove interpretacije (lurijanske) kabale – celó (in) celo(s)tno gibanje pesnikove govorice sámo, vzgibanost njenih pre-gibov, njen (notranji) razvoj, analoško zajeti s (primerjavo s) kabalističnim drevesom (božjega) življenja, drevesom (deseterih) »sefir«,

Celanov odnos do judovstva, do njegove, do njemu lastne tradicije in do njemu, do njegove tuje tradicije, do (tradicije) svojega raz-(od)tujeno lastnega in raz-(u)lastnjeno tujega porekla, je zaznamovan z brez-temeljno temeljnim, brez-(z)danjim rezom na-silne pri-sile zgodovine, z vsiljenim, s poskusom njenega, njegovega (popolnega) pre-črtanja – »končne rešitve« – povzročenim lomom v njem samem, v njej sami – (znotraj) njiju obeh –: z lomom, z rezom ne-od-(s)pravljljive resnice tisočerih trupel taborišč: resničnosti ne-raz-(u)nič(e)nega pepela. Ostrina reza, ostrina loma: rana razpira pot, daje in zadaja nalogo: iskanje govorice razgovora, nagovora in odgovora, govorice ugovora onkraj sleherne sámo-umevnosti vna-prejšnjega in nevprašljivega pred-postavljanja domnevne, domenjene skupnosti: iskanje raz-(s)tika: daljave (iz) bližine, bližine (iz) daljave skupnega v so-čas(ov)nosti, v so-dobnosti dogodka, godu njune ne-raz-vezave, godu njunega ne-raz-ločenja. Iskanje – pre-diha? – ne-zgubljenega v (bre)zdom(ovin)skem, iz njega?²²⁵

Medij Celanovega iskanja (ne-?)identitete s tradicijo judovstva, medij njegovega – z njo – (ne-?)identificirajočega (se) boj(evanj)a skozi njo sámo, boj(evanj)a in iskanja (na-vzlic, zoper) ne-možnosti raz-govora nad grezom zgodovine, sredina, v kateri in iz katere se srečujejo fragmenti judovskih tém in motivov, sredina, iz katere in v kateri se oni sami medsebojno pretapljajo in se obenem mozaično stapljajo z drugimi drobci, prevzetimi od drugih, drugače lastnih in drugače tujih tradicij, sredina, skozi katero se lastno napaja in prepaja in spaja s tujim, sredina, skozi katero se tuje spaja in prepaja in napaja z lastnim, sredina kon-tekstualnega tkanja pesnikove (p-osebne) pisave, njegovega rokopisa, je – pluralno singularni in singularno pluralni – glas, je – ne-?univerzalna? – govorica (diha) njegovih, njegove pesmi. V tehtni, pretehtani študiji »Hebrejske poteze v govorici Paula Celana« (»Hebräische Züge in der Sprache Paul Celans«), priobčeni v zborniku z naslovom *Paul Celan*, Klaus Reichert opozarja, da – ob oči-vidni mnogokratni »uporabi« biblicizmov

sfer sámo-emanacije (skritega, sebe-skrivajočega) Boga, zajeti kot prevoj od eno(tno)sti enega prek njegovega raz-cepljenja do ponovnega, novega po-enotenja z njim. Prim. tudi Snojevo interpretacijo pesmi z naslovom »Psalm« (GWI, 225): Snoj 2018.

225 Ob-čut(en)je brezdomovinskosti in ob-čut(en)je zdomskosti, izguba doma in izguba domovine, čut zanje govori (tudi) iz pesnikovega zapisa v knjigo pričevanj in premišljevanj (p)o izkustvu Auschwitzta in o(b) vprašanju položaja (humanističnega) intelektualca v stvarnosti taborišča, v knjigo *Onstran zločina in kazni* (*Jenseits von Schuld und Sühne* [lahko tudi: *Onstran krivde in pokore*]; 1966) avstrijskega pisatelja judovskega rodu, preživelca holokavsta Jeana Améryja (1912–1978): na zadnjo stran (si) je – ob branju dela še, že v letu njegovega (prvega) izida (prim. Celan 2004, 451–459) – Celan – nanašajoč se na poglavje z naslovom »Koliko domovine potrebuje človek?« (»Wieviel Heimat braucht der Mensch?«) (prim. Améry 1977, 74 isl.)? – (namreč) zabeležil: »*Heimat*, – – – / Und ich? Ich war nicht einmal / zuhause, als ich daheim / (zuhause) war [oddaljeni približek ‚prevoda‘ bi se nemara lahko glasil: *Domovina*, – – – / In jaz? Jaz nisem bil niti takrat / v domač(n)i hiši (udom/ov/ljen), ko sem bil doma / (v domač/n/i hiši/udom{ov}ljen/)]« (Celan 2004, 459). Prim. tudi Améry 2017.

in hebraizmov na ravni vsebine – že marsikatera in že marsikakšna Celanova, zanj, za govorico njegovega pesništva značilna p-oseb(nost)nost – »jezikovni postopek« ali »govorno sredstvo« – pri-čuje, sliši (k, o) raz-(s)tiku (nemščine) s hebrejščino, tako na ravni sintakse, bibličnega stila parataktičnega na-nizanja, kot na ravni semantike in besedotvorja, posebej paradoksalnega unavzočenja, (nas)proti-postavitve so-postavljenih, celo nasprotujočih si pomenov s pre-menja(va)njem, z variiranjem vokalizacije: »Izžarevajočo silo hebrejskih besed, somenjenje [das Mitmeinen] tujega, drugega – nekega [nekoga/nečesa] vsakokrat drugega – ali celo protismiselnega [des Widersinnigen] v isti besedi, je Celan povzdignil v poetično metodo.« (Reichert 1988, 163.)

Presežnost govorice Celanove, Celanovih pesmi, pre-gibi njene vzgibanosti, njenega gibanja, iz same sebe sama v sebe, (k) sebi, (k) svoji do-besednosti vračajoča se presežnost do-puščanja in od-puščanja za-zvene(va)nja od-zvočenja hkratnega so-obstoja raznorodnega in raznoterega, (tuje-)lastnega in (lastno-)tujega, ne-povedanega – celo ne-(u)povedljivega – v izrekanju samem in ne-rečenega – celo ne-(iz)rekljivega – v upovedovanju samem, iz njiju, ne-(po)imenovanega – celo ne-(po)imenljivega: (ne-?povedno?) brezimnega? – (po-imenovanja samega) z enim samim imenom, z eno samo besedo, presežnost – reči (in) povedi, povedi (in) reči – ne-smisla črke, njene glasovnosti in njene brezglasnosti, njene raz-(o)glasitve, skrivnost srečanja kon-tekstov, (se), onkraj – zgolj? – vsebinskih, onkraj – zgolj? – zunanjih, motivnih in tematskih za-(ob)kroženj – časa (in) po-krajin – o-krajev pesmi, razprostira, s tem ko sama, za-(ob)segajoč jih, sega čeznje in prek njih, s tem ko jih – skoznje same – presega, iz prostora in v prostor komajda pristopne – notranje? notrinske? notrišnje? – razsežnosti, zanj, razsežnosti, ki s tem takó podarja in daje bistveno napotilo, tako rekoč, temeljni ključ za poskus – ne-?pojmovnega? – za-(ob)jetja – vprašanja vprašljivosti in vprašljivosti vprašanja – Celanovega odnosa do judovstva in do svojega porekla, razsežnosti, o kateri je med potovanjem po Izraelu, 10. oktobra 1969 v Jeruzalemu, v radijskem pogovoru z izraelskim pesnikom Jehudo Amihajem (1924–2000) – za Kol Israel –, Celan sam – ne-?posred(ova)no? – spregovoril t(ak)ole:

Verjamem, da Vam smem rêči, da sem s precejšnjo samoumevnostjo Jud. Vprašanja po judovskosti [db.: po (tistem) judovskem] zadevajo vedno tudi [ob] to samoumevnost.

Samoumevno je, da ima judovskost [(tisto) judovsko] tematski aspekt. Toda verjamem, da [tisto] tematsko sámo ne zadošča za definiranje judovskosti [judovskega]. Judovskost [(Tisto) judovsko] je tako rekoč tudi [nekakšna] pnevmatična stvar. (Celan 2005c, 217.)²²⁶

V pismu izraelskemu publicistu in politiku Gershomu Schockenu (1912–1990), v pismu z dne 5. februarja 1970 – njegov prepis je pesnik še istega dne poslal (tudi) Ilani Shmueli –, Celan misel o pnevmatični razsežnosti (svojega?) judovstva skorajda besedo za besedo ponovi, s tem ko – v spominu hraneč, v s-pomnjenju ohranjajoč (drug, drugačen) razgovor v času izraelske poti – pravi:

/.../ da zame judovskost [(tisto) judovsko], zlasti v pesmi, včasih ni toliko *tematska* kot predvsem *pnevmatična* stvar. Ne da ne bi bil hotel judovskosti [(tistega) judovskega] tudi tematsko artikulirati: tudi v tej obliki [v tem liku] je pričujoča [pričujoče], bržkone v vsaki izmed mojih pesniških zbirk; moje pesmi implicirajo moje judovstvo. (Celan in Shmueli 2004, 91.)²²⁷

O pnevmatično razsežni presežnosti, o pnevmatično presežni razsežnosti, o Celanovi ne-(raz)vidni (z)vez(av)i s svojim judovskim poreklom, o njegovi duhovni, vse njegove pesmi, vse njegovo pesništvo prežemajoči za-obrnjenosti k njemu, o judovstvu kot (o) pih(ljaj)u, kot (o) sap(ic)i in kot (o) vetr(c)u, kot (o) – življenjskem, (p)oživljajočem – dih(ljaj)u, (tudi) kot (o) (re)spiraciji in-/ek-spiracije, na-(iz/v)diha, (o) duhu, o judovstvu, ki naj bi, kot – ne-?imanentni? – duh (iz) diha in kot – ne-?transcendentni? – dih (iz) duha, kot njegova atmo-sfera, prevevalo vse njegovo pesništvo, velo v njem in velo iz njega, ki naj bi vselej bilo implicitno pri-čujoče iz njegovih pesmi in v njih, če-tudi – kakor pravi pesnik sam – sólo (nujno) ne nastopa eksplicitno (kot) – jasno? – artikulirano, na vsebinski ravni,²²⁸

Fragen nach dem Jüdischen begegnen auch dieser Selbstverständlichkeit. // Selbstverständlich hat das Jüdische einen thematischen Aspekt. Aber ich glaube, daß das Thematische allein nicht ausreicht, um das Jüdische zu definieren. Jüdisches ist sozusagen auch eine pneumatische Angelegenheit.« Prim. tudi komentar: Celan 2005c, 943–944.

227 Izvirnik: »/.../ dass für mich, zumal im Gedicht, das Jüdische mitunter nicht so sehr eine *thematische* als vielmehr eine *pneumatische* Angelegenheit sei. Nicht dass ich das Jüdische nicht auch thematisch artikuliert hätte: auch in dieser Gestalt ist es gegenwärtig, in wohl jedem meiner Gedichtbände; meine Gedichte implizieren mein Judentum.« V pismu Celan nedvoumno zavrača mnenje – »obtožbo« – Schockenovega očeta, založnika Salmana Schockena (1877–1959), da v nemški javnosti nastopa kot napol prikrit Jud: »Nikdar, spoštovani gospod Schocken, nisem nastopal kot ‚napol prikrit Jud‘, niti v Nemčiji niti kje drugje. [Niemals, sehr geehrter Herr Schocken, bin ich als ‚Halbverdeckter‘ aufgetreten, weder in Deutschland noch anderswo.]« (Celan in Shmueli 2004, 91.) Prim. tudi opombe k pismu v: *ibid.*, 215–219.

228 Celanovo (tedanje) pojmovanje pnevmatične prisotnosti judovstva v njegovem pesništvu, – končno? – »pri-enačenje« judovstva s »pnevmatično stvarjo« pesmi, o kateri je razmišljal že v začetku šestdesetih let, v času za-snovanja svoje poetike, je (verjetno) bistven(ostn)o opredelilo (tudi) – (morda?) ponovno? – branje predavanja nemškega filozofa judovskega porekla Franza Rosenzweiga (1886–1929), predavanja z naslovom »Duh in epohe judovske zgodovine« (»Geist und Epochen der jüdischen Geschichte«; 1919), leta 1937 objavljenega znotraj zbirke avtorjevih esejev *Krajši spisi* (*Kleinere Schriften*) – knjigo je pesnik datiral (s krajem in z dnevom nakupa?): »Berlin, 24. 12. 1967« (Celan 2004, 514) – v njem Rosenzweig razvija konotacije smisla treh besed,

Lydia Koelle v knjigi z naslovom *Pnevmatično judovstvo Paula Celana* (*Paul Celans pneumatisches Judentum*; 1997) – njeno delo sicer, kot daje za-slutiti podnaslov: »Govor o Bogu in človeška eksistenca po šoi« (»Gott-Rede und menschliche Existenz nach der Shoah«), meri dlje, celo onkraj Celanove ustvarjalnosti, skozi namreč preiskuje vprašanja možnosti dialoga med judovstvom in krščanstvom in dialoga med umetnostjo in religijo, problematiko (katoliške) teologije po holokavstu, spričo njega – s kratkim, konciznim pre-opisom za-piše:

Receptivno ali objektivno stran *pnevmatičnega judovstva* bi lahko pojmovali kot pripravljenost podariti »judovskemu duhu« [nek(akšn)o] mesto [einen Ort; kraj, prostor] v pesništvu; aktivna ali individualna stran tako razumljenega judovstva je tisto pesništvo, ki ostaja navezano na enkratno smrtno duševno bitje, tj. na zgodovinsko-biografsko situiranje osebe. V predstavi »pnevme« in »diha« je dvojna vez [Doppelbindung] transcendence in imanence že prefigurirana. (Koelle 1997, 71.)²²⁹

A – (vsemu?) temu navkljub, kljub (vsemu?) temu –: vz-trajno ozirajoč se za za-zor(j)enjem obzorja za razgovor s tradicijo, za možnost srečanja (skrivnosti) skupnosti v poreklu in za možnost skupnosti (skrivnosti) srečanja iz porekla, za govorico iz pesmi in za govorico v pesmi, govorico pesmi same, ki bi morda, s s-prejetjem njegovega pri-pozna(va)nja in s pri-pozna(va)njem njegovega s-prejetja, z-mogla raz-veti, raz-živeti – živ, preživeli – dih duha in – preživelega, živega – duha diha judovstva, ga za-(ob)jeti sama s sabo, skozse, da bi, čeprav molčeč in čeprav molčljivo, (o/b/)nem(el)o, – znova? nanovo? vnovič? – za-pel(o), ranjen(o) z resničnostjo, z ne-smrtnostjo smrti, z resnico umora za-znamovan(o) za-snujoč, za-snavljajoč – drugo? drugačno? predružačeno? – resničnost – ustanavljajoč (se z) resnico? –, Celan, njegovo pesništvo – njegovo pesniško iščoče bojevanje in njegovo pesniško bojujoče se iskanje –, radikalno pre-vprašujoč (t-isto) (ne-?)sámo-umevnost(i) svoje judovskosti, nikdar ne za-pade (v) s-pozabi zgodovinskega trpljenja, druge svetovne vojne in nacističnega zločina, ne pozablja s holokavstom povzročenega, domala popolnega zatona sporočilnosti izročanja in izročene sporočanja judovske kulture: (hurbana): njuno, nje-

163

vseh treh (ne-?)prevledljivih z besedama »duh« in »dih«: grške πνεῦμα (*pneūma*), latinske *spiritus* in hebrejske besede רוח (*rūah*) (prim. Rosenzweig 1937, 12 isl.).

229 Prim. – 6. junija 1961 napisano – pesem »Benedicta« iz zbirke *Die Niemandrose* (prim. *GW I*, 249–250): kot motto k njej je Celan pripisal dvostišje iz (praške) ljudske pesmi v jidišu (iz 16. stoletja) (prim. Celan 2005a, 691–692 in Celan 2018, 809–811), njena prva kitica (pa) se glasi: »Ge- / trunken hast du, / was von den Vätern mir kam / und von jenseits der Väter: / – – Pnevma. [v ‚svobodnem‘, proz(aič)nem ‚prevodu‘: Po- / pila si, / kar je [k] meni prišlo od očetov / in od onstran očetov: / – – pnevmo / pnevma?/.]« (*GW I*, 249.) Prim. Snojevo prepesnitev: Celan 2019b, 414–417. Prim. tudi Eisenreich 2010, 113–114.

govo lastno poreklo, pri-stopanje k njemu, je porokovano po njem, skozi prizmo (loma, reza) dogodka šoe se mu, se jima daje, predaja in zadaja, podarja v sprepletu, iz napetosti razpetosti med lastnostjo in tujostjo, iz vpetosti vanju, bližnje in daljno, kot najbolj oddaljeno in tuje, p-o(d)tujeno, in kot najbližje in lastno, p-o(b)lastnjeno, se jima, se mu (v) lástnostno in (v) tujsko podarja, zadaja in predaja, daje iz (lastno-)tujega in iz (tuje-)lastnega: kot raz-rezano in kot raz-lomljeno (t-istega) tradiranega – kot s tradiranim (sámo-?)ne-?identificirajoče (se) in kot (sámo-?)ne-?identično s tradiranim –, ne-zgubljeni, a ob-ljubljeni dom in ob-ljubljena, a ne-zgubljena domovina, kot usodn(ostn)o prisojena obsojenost na lastno brezdomovinskost in na brezdomovinskost lastnega, kot izvolitev in kot izgnanstvo hkrati, obenem, v enem, v nedomač(n)em, tujem svetu, v tujstvu in v tujini sveta. Kot raz-(s)tik ne-raz-dvoj-(e)nosti(,) raz-(s)petja judovstva in kot raz-(s)petje ne-raz-dvoj-(e)nosti(,) raz-(s)tika judovstva, njegovega pri-/od-hoda v bližino (iz) daljave in njegovega od-/pri-hoda v daljavo (iz) bližine, njegove tujosti v lastnem tujega in njegove lástnosti v tujem lastnega, izgnanstva (iz) izvoljenosti in izvoljenosti (iz) izgnanstva: kot pnevma: – kot? – (v) pre-dih (iz) njegovega – ne-?mrtvega? – duha.²³⁰

Pred vrnitvijo k »Die Pole« naj, nadalje, ne-dvoumno dvojn(ostn)o izkustvo – hkratnosti enkratno večkratnega in večkratno enkratne hkratnosti – pesnikovega dvojn(ostn)o ne-dvoumnega odnosa do njegovega lastnega porekla, do judovskosti, do judovstva, njegovo stanje sredi njega, njegovo prestajanje, zaznačim – tako rekoč: ponazorim – s primerom, s primerjavo – mero? – razmerja, spričo katerega se ne raz-jasni samo Celanova drža glede judovskih avtorjev, temveč (nemara) tudi njegovo zadržanje glede (pomena) znotraj-pesniške situiranosti družbe, glede (pomena) znotraj-družbene situacije pesništva, z razmerjem do življenja in do dela, do osebnosti nemškega socialističnega, komunitaristično usmerjenega, anarhističnega anti-politika, pisatelja in prevajalca judovskega porekla, Gustava Landauerja (1870–1919): Celan (namreč) samega sebe v »Meridianu« opredeli kot nekoga,

230 Dvojnost razpetja spetja in stika raztika, dvojnost ne-razdvojenosti ne-eno(tno)sti in dvojnost ne-eno(tno)sti ne-razdvojenosti, dvojnost raztika stika in spetja razpetja lastnega in tujega tistega istega lastnega (porekla) samega, za-vest o njej, o njih, pre-seva (tudi) skozi Celanove besede, ki jih je zapisal v – sicer neodposlanem – pismu pisatelju in novinarju Friedrichu Torbergu (1908–1979) in ki se nanašajo na njegovo povpraševanje o vplivu hasidizma v pesnikovi mladosti: »Torej hasidizem –: mnogo, ne, nekaj je moralo že tedaj priti do mene. Toda blizu, natančneje bližje je prišlo šele, ko ... je že bilo izgubljeno, izgubljeno in oddaljeno [odsotno]. [Also der Chassidismus –: vieles, nein, einiges muss auf mich schon damals zugekommen sein. Aber nah, vielmehr näher kam es erst, als ... es schon verloren war, verloren und entrückt.]« (Celan 2019a, 492.) Nemara leži natanko v ob-čut(en)ju dvojnosti izvolitve in izgnanstva po poreklu, v čutu zanjo, bistvo tistega, kar je John Felstiner v uvodu k svoji knjigi o Celanu po-imenoval – z dvo-umnostjo (vleke in vleka) na-sledništva in pre-obremenitve – »the 'strain' of Jewishness« (Felstiner 1995, XVIII). V slovenski različici Felstinerjeve knjige Snoj besedico »strain« prevaja kot: »zaznamovanost« (Felstiner 2017, 16).

ki je odraščal »tudi s spisi Petra Kropotkina in Gustava Landauerja [auch mit den Schriften Peter Kropotkins und Gustav Landauers]« (GW III, 190).²³¹

Pri obravnavi – pravzaprav pri njenem zasilnem zarisu –, ki sledi (na) poti k sklepu poglavja, (mi) prvenstveno ne gre za raznotere, pogosto protislovne vidike vprašanja in vprašljivosti možnega Landauerjevega »vpliva« na Celana, kakršen bi bil lahko bistveno zaznamoval njegovo poezijo in njegovo poetiko, za morebitne ne-posred(ova)ne – implicitne in eksplicitne – namige ali navedke, čeprav je tudi to potrebno vzeti v ozir, temveč zlasti za raz-(z)grnitev (pogojev) možnosti – tistega nosilnega – odnosa, skozi katerega se – inter-(kon)tekstualno prežarjeno – za-zrcali Celanovo sprejemanje Landauerjevega skrajno razvejanega književnega in družbenega udejstvovanja, njegovega ustvarjanja, njegove usode, za, skratka, tisto, kar omogoča skrivnost srečanja med Celanom in Landauerjem, tisto, kar daje povod za pesnikovo izpoved zaveze in zavezanosti – o sodobnih problemih judovstva na prijateljsko pobudo Martina Bubra razmišljajočemu, sredi obračunavanja z münchensko republiko svetov od kontrarevolucionarne soldateske brutalno umorjenemu – anarhistu.²³²

Doslejšnje obravnave Celanovega dela in življenja, ne samo njegove pretresljive biografije, temveč tudi njegovih z njo, skozi pre-ž(iv)etih pesniških stvaritev, so sicer mnogokrat, a večinoma bežno in sporadično opozorile na izjemen interes, ki ga je Celan – od mladostništva dalje – celo življenje gojil za Landauerja, ki ga – kasneje, v Parizu – potrjuje nenehno stremljenje po obogatitvi lastne knjižnice z njegovimi, stežka dostopnimi, komaj dosegljivimi spisi. Če je, na eni strani, branje Landauerjevih razprav razvijajočega se pesnika privedlo do vztrajne in notrinske naklonjenosti socializmu in anarhizmu, kakršni se nikdar – tudi glede (marksističnega, Marxovega) komunizma – ni odpovedal, je, na drugi strani, Celanu – spričo skušnje pregnanstva po svetovni vojni in po njenih

231 Landauer je prevedel številne spise Petra (Pjotra) Kropotkina (1842–1921) – mdr.: dve pomembni deli anarhistične teorije: *Gegenseitige Hilfe in der Entwicklung* (*Medsebojna pomoč v razvoju*; angleški izvirnik z naslovom *Mutual Aid: A Factor of Evolution*: 1902; nemški prevod: 1904) in *Landwirtschaft, Industrie und Handwerk* (*Kmetijstvo, industrija in obrtništvo*; angleški izvirnik z naslovom *Fields, Factories, and Workshops*: 1899; nemški prevod: 1904) –, zato je z veliko verjetnostjo mogoče domnevati, da je Celan Kropotkinove z naravoslovjem zaznamovane filozofske razprave pred izbruhom druge svetovne vojne spoznaval natanko v Landauerjevih prevodih.

232 O Landauerjevi življenjski poti prim. podrobno tabelo v: Landauer 2017, 158–167. O razsežnostih in učinkovanju njegovih mnogostranskih prizadevanj prim. prispevke v zborniku z naslovom »... največja senzacija je tisto večno ...« (»... die beste Sensation ist das Ewige ...«; 1995; uredil ga je Michael Matzigkeit). Prim. tudi bio- in bibliografsko skico, ki spremlja (moj) slovenski prevod izbora nekaterih Landauerjevih pacifističnih spisov in pisem, objavljen v reviji *Apokalipsa*: Božič 2014 (prim. tudi Landauer 2014a, b in c).

strašljivih razdejanjih – Landauerjevo tolmačenje odnosa med nemštvom in judovstvom, (samo)kritično preneseno na lastno situacijo, postalo pomembna podlaga za njegovo samo-razumevanje.²³³

Medtem ko skuša Elke Günzel v svoji študiji, zgolj znotraj kratkega ekskurza, razpreti tehtnost, težo Landauerjevih prizadevanj za Celanovo lastno spoprijemanje z zgodovinsko usodo, ki je prizadela evropsko judovstvo, ki mu je, kakor trdi, postala – kot »izraz tujosti in izolacije« – »šifra za lastno brezdomovinskost« (Günzel 1995, 63), v razpravi o pesnikovem pnevmatičnem judovstvu Lydia Koelle predstavi domnevo, da je Landauerjevo premišljanje o judovstvu in nemštvu Celanu služilo kot »identifikacijski model« (Koelle 1997, 71).

Medsebojna skladnost, so-pripadnost (sovisja) med Landauerjevim raz-tolmačenjem skupn(ostn)ih, družbenih zadev in Celanovim pesništvom, njegovimi avto-poetološkimi pred-postavkami, je pritegnila (tudi) pozornost filozofov: Donatella Di Cesare v knjigi *Utopija razumevanja* (*Utopia of Understanding*; 2012) grozavo aporetiko, kakršno kažeta padec babilonskega stolpa, na eni strani, in, na drugi strani, dim taboriščnih krematorijev, dojame kot radikalen izziv za razsežno hermenevitično in dekonstruktivistično osmislitev fenomena (razumevanja – in –) govorce, medtem ko članek Anttija Salminena »13. februar: politične, duhovne in poetične anarhije Paula Celana« (»February 13: Paul Celan's Political, Spiritual and Poetical Anarchies«), leta 2014 objavljen v reviji *SubStance*, zagovarja hipotezo, da tisto pesniško (znotraj) anarh(ist)ičnega izkustva politične nemogućnosti in ontološke ničnosti, ki se zoperstavljata sleherni reprezentaciji, pričuje o svobodi in njeni brezdanjosti.²³⁴ (a) obe besedili – prvo slednjič končuje pri (Landauerju in) Celanu, slednje začenja najprej pri Celanu (in Landauerju) – (se) pre-križata (na) – ne-?mogoči? – sledi utopičnega.

Sestavek z naslovom »... nebo kot brezno pod sabo.‘ Celanovi zatoni« (»... den Himmel als Abgrund unter sich.‘ Celans Untergänge«; 2018), ki ga je v desetem zvezku *Celanovega letopisa* priobčila Marlies Janz, obravnava temeljno in paradoksalno problematiko involucije in individuacije govorce pri Celanu, s-črpanje – so-stvaritev – pesmi z njenim za-pa-danjem skoz mutasto nemost molka: v njem avtorica ne izpostavi samo interpretativnega manka – ne-znan(sk)o raz-šir(je)nega – »celanoslovja« natanko z vidika razločitve Landauerjevega pomena, temveč stremi tudi k njegovemu prepričljivemu preseganju s – sicer skoraj shematičnim – prikazom potencialnih paralel:

233 Ob robu Celanove biografije in njegovega pesniškega snovanja Landauerja omenjajo, mdr.: Chalfen 1979, 89 in 144, Felstiner 1995, 8, 226 in 258 (prim. tudi Felstiner 2017, 27, 375 in 428) in Emmerich 2006, 104, 109 in 149.

234 Avtor Celana celo opredeli za »mističnega anarhista« (prim. Salminen 2014, 121).

Celanova bližina z Landauerjevim sekularnim mističnim individualizmom in njegovo predstavo o človekovem samoustvarjanju iz nič je tako tukaj kakor drugje očitna. Natančno oposameznitev [Absonderung; raz-ločitev], radikalna individuacija šele omogoča skušanje sveta in družbeno povezovanje. (Janz 2018, 40.)

Namesto podrobnega, k popolni – celokupni – razlagi vseh nanašanj namerjenega pristopa, ki bi, ob skupaj zbranih bibliografskih najdbah, sleherno omembo anarhista znotraj razpoložljivih, zaenkrat objavljenih pesnikovih zapisov in zabeležk in pisem upošteval z namenom presvetlitve njegovega pesnjenja, se bom skrivnostnemu razmerju med Celanom in Landauerjem, skozi katerega se začrtuje tako tisto povezujoče kot tisto razvezujoče med njima, skozi katerega se oboje vzpostavlja v njuni vzajemnosti, iz nje, približal na ne-posreden način: s pomočjo (komentarja) pesmi »Stehen«: skozi njeno daljavo.

Čeprav se utegne izbor natanko tega pesniškega besedila na prvi pogled zdeti nekoliko nenavaden – tudi zaradi okoliščine, da, kolikor vem, samo poredkoma nastopa v zadevnih študijah –, ga vendar odlikuje izredno mesto znotraj celote Celanovega opusa. Pesem je nastala 11. novembra 1963 v pariškem eksilu, napisana je bila torej na (francoski) praznik premirja ob koncu prve svetovne vojne, pod znamenjem datuma, ki je za Celana bil zvezan s povsem drugačnim, z manj »miroljubnim«, s povsem drugim, z »afero Goll«. ²³⁵ Pesem je del otvoritvenega cikla zbirke *Atemwende*, je del samostojno izišlega cikla *Atemkristall*, vendar odstopa od pre-ostalih pesmi znotraj njega: če je v bibliofilski publikaciji za tremi pesmimi slehernikrat sledila radiranka pesnikove žene, je grafika samo pri »Stehen« postavljena tako pred njo kot za njo. Pesem pôje: ²³⁶

235 Prim. Celan 2005a, 722 in Celan 2018, 852–853.

236 Prim. Celan 1967, 19, *HKA* 7.1, 23 in Celan *TCA/AW*, 31. Navedeni prevod je vključen v: Gadamer 2015, 73. Prim. tudi Snojevo prepesnitev: Celan 2020, 33.

STEHEN, im Schatten
des Wundenmals in der Luft.

STATI, v osenčju
znamenja rane v zraku.

Für-niemand-und-nichts-Stehn.
Unerkannt,
für dich
allein.

Za-nikogar-in-ni-č-stati.
Nespoznan,
samo za
tebe.

Mit allem, was darin Raum hat,
auch ohne
Sprache. (GW II, 23.)

Z vsem, kar se tu razprostira,
tudi brez
govorice.

Skopa, skorajda borna – revna? – govorica pesmi zaklinja – v treh kratkih kiticah, v katerih se malone naštevajoči *staccato* štirih para-taktično na-nizanih, (domala) brezglasnih, (a) nominalizirajočih povedi razgrne in strne s samim na, ob sebi zlomljenim, z rezko tišino suspendiranim – *in suspenso* za-držanim – petjem, kakršno je značilno za pozno Celanovo pesništvo – (nekakšno, tisto) stanje, (tisto, nekajšno) sebe-postavljanje, o čemer (vsaj na začetku) ni rečeno, kaj – če sploh kaj – pomeni, koga – če sploh koga – méni: štrljenje ali molenje – brezoblično, razgaljeno, čisto – med zemeljskim in nebesnim, ki se oba spodmikata zaznavnosti tako, da svetu puščata sredino, tako, da sredini puščata svet. Takó naznanjajoče (se) razmerjanje svet(ov)ne dimenzionalnosti, razsežja sveta zasenčuje – v zraku (prosto?) lebdeče? – znamenje rane, pri čemer (sprva) ni mogoče razbrati, ali natanko osenčje, natanko senca stanju podarja njegovo, nujno potrebno mero. Zakaj, za kaj stoji?

Brez nadaljnje »pozitivne(jše)« razjasnitve zagonetnih besed uvodne kitice pesem – na asertoričen ali celo aksiomatičen način skoraj formulaične, vendar skandirane »izjave« – »postulira« v enigmatičnost nedoločljivega pogreznjeno, pogrezajočo (se) »negativnost«: stanje – ne glede na to, za kaj ali za koga velja, ne glede na to, da (morda) svetu, njegovi svet(ov)nosti, odreja mesto in prireja stalnost obstojnosti – se godi »za-nikogar-in-ni-č«. Čeprav (zato?) ostaja, mora ostati (tudi) nespoznano – za (tega? ónega?) nikogar, za (óni? ta?) nič –, se, sámo, spričo navzdol in navzgor razpirajoče (se) ne-gotove breztačnosti in ne-gotove brezzaščitnosti (sveta) za-obrača (»samó«) k (povsem?) drugemu, k (povsem?)

drugačnemu. Na temelju, na breztemeljnosti takšne sámo-stojnosti, takšne sámo-bití stanja nagovarjajoč govorjenega »sebstva« se dovrši pre-(za)obrnitev k samosti – (sebe-?)dajanja-na-razpolago – za nerazpoložljivo drug(ačn)ost govoreč nagovorjenega »sebstva«: tako je nemara mogoče razumeti enostavno dvakratni, dvakratno enostavni vrstični prelom med verzoma »für dich / allein«. ²³⁷ Prihaja, tisto sebe-postavljanje, tisto stanje, skoz »tebe«, skoz srečanje, spričo katerega se razpre (ne-ogibljiva, ne-premostljiva) reža med enim – (tuje-)lastnim – in drugim – (lastno-)tujim – »sebstvom«, skoz družabnost, skupnost med-človeškega, k »sebi«, k – ne-kakšnemu? – »jaz«(-u)?

Z zadržanim gibanjem pesmi, z gibanjem, ki zadržuje pesem, z edinstvenim – v osenčju znamenja rane v zraku slehernikrat, s sleherni rano singularno dogajajočim (se) – snidenjem lastnega in tujega, z njunim medsebojno kontrahirajočim in kontrastirajočim, hiazmatičnim prežemanjem, pre-(s)križanjem, se sprosti vmesnost prostora, kakršna odpre ne-možnost – možnost (iz/v) nemožnosti, nemožnost (v/iz) možnosti – za óno, čemur zaključna verza – s ponovljenim pomenljivim prelomom – paradoksalno posojata (svoj zamolkli, svoj molčljivi) glas: »tudi brez / govorece«. Za pričanje, za pričevanje – tostran? onstran? – govorece? Za govorjenje, za govorico – onstran? tostran? – pričevanja? ²³⁸

A: je mogoče – takó, kakor moram priznati, vprašujoče, pravzaprav vprašljivo »razloženo« – pesem »Stehen« (sploh) povezati s kontekstom obravnavanega problema odnosa med Celanom in Landauerjem in – skozenj – z obravnavo problematike judovskega konteksta Celanovega pesništva? In če: kako? ²³⁹

Globoko krizno, turbulentno obdobje šestdesetih let 20. stoletja, (ne samó) za Celana spolnjeno z osebnimi in z družbenimi pretresi, čas nastanka pesmi, je pesnika spodbudilo k zavestnemu spoprijem(an)ju z lastnim – tujim – poreklom, z njegovim – lastnim – tujstvom: v januarju leta 1960 si je (tako) Celan v Parizu priskrbel zbornik z naslovom

237 Ob začetni razporeditvi verzov v kitice je enjambement edina naknadna sprememba pri genezi končne različice pesmi, za katero se zdi, da je sicer nastala z enim samim ustvarjalnim zamahom. Pri prvi objavi v knjižici *Atemkristall* se je verz glasil: »für dich allein«. Prim. Celan TCA/AW, 31 in HKA 7.2, 77.

238 V knjigi o pesmih cikla je Gadamer zapisal: »Stati in presta[ja]ti pomeni: nekaj izpričevati [bezeugen].« (Gadamer 2015, 74.)

239 Ne bi za takšno obravnavo »boljše«, »primernejše« izhodišče morda bili pesem »Treckschutzenzeit« iz *Lichtzwang* (prim. GW II, 326) ali pesem »Mit dir Docke« iz *Schneepart* (prim. GW II, 368), kolikor Celan s prvo – s prelomljenima sklepnama verzoma »Todes quitt, Gottes / quitt« –, posredno navaja prevod iz dela srednjeveškega mistika Mojstra Eckharta (ca. 1260–ca. 1328), ki ga je Landauer postavil za motto k svoji jezikovno-kritični razpravi *Skepsis und Mystik* (*Skepsa in mistika*; 1903), in z drugo – z verzi »/.../ auch so / klemmts uns Rot- / holzige zwischen / Zulieb und Zuleid /.../« – rekanje svoje govorece neposredno nasloni natanko na – spodaj navedene – Landauerjeve misli?

O judovstvu (*Vom Judentum*), ki ga je pod Bubrovim duhovnim vodstvom in z namenom novega premisleka sionističnih idej leta 1913 v Pragi izdalo društvo judovskih študentov Bar Kochba (prim. Günzel 1995, 332). Ob razpravah »Posvečevanje imena« (»Die Heiligung des Namens«) Huga Bergmanna (1883–1975) in »Spinoza in judovsko občutenje sveta« (»Spinoza und das jüdische Weltgefühl«) Margarete Susman (1872–1966)²⁴⁰ je posebno pozornost pesnika pritegnil esej »So to krivoverske misli?« (»Sind das Ketzergedanken?«), kjer je Landauer zapisal:

Svoje judovstvo zaznavam v svoji mimiki, v izrazu na mojem obrazu, v moji drži, v mojem izgledu in tako mi dajejo ta znamenja gotovost, da živi v vsem, kar začenjam in sem. Daleč bolj pa – kolikor tu obstaja nekakšen več –, kot je bil Francoz [Adelbert von] Chamisso [(1781–1838)] nemški pesnik, sem jaz, ki sem Jud, Nemec. Nemški Jud ali ruski Jud – takšne izraze dojemam kot napačne, enako kot judovski Nemec ali Rus. Tu ne poznam nobenega odvisnostnega ali pridevniškega razmerja; usodo jemljem in sem, kakršna je ona, in moje nemštvo in judovstvo drug drugemu ne delata nič žalega [zuleid; zlega] in mnogo ljubeznivega [zulieb; na ljubo]. /.../ Nikoli nisem imel potrebe po tem, da bi se poenostavljal [simplifizieren; simplifiziral] ali se poenotil [unifizieren; unificiral] z zatajevanjem samega sebe; sprejemam kompleks, ki sem jaz, in upam, da bom še bolj raznoliko [vielfältiger; raznotero] en[oten; eins], kakor vem. (Landauer 1914, 255.)²⁴¹

Celan (si) je Landauerjeve misli o enotnosti nemštva in judovstva podčrtal, vendar je lastni odgovor nanje, svojo proti-besedo k njim, dne 23. aprila 1968 zaupal (zgolj?) pismu Gideonu Kraftu, kjer pripominja, da njegove pesmi »materialiter in idealiter [materialiter und idealiter]« implicirajo tisto skupno z vsemi njegovimi (černivškimi, bukovinskimi) rojaki – tudi tistimi, ki živijo v Izraelu (tam so takrat namreč bile, v časopisu, izhajajočem v nemškem jeziku, v časopisu *Die Stimme/Glas*, ponatisnjene Landauerjeve besede) –, óno,

240 Pesnico, esejistko in novinarko, avtorico znamenitega dela *Jobova knjiga in usoda judovskega ljudstva* (*Das Buch Hiob und das Schicksal des jüdischen Volkes*; 1946), Margarete Susman, je Celan mnogokrat osebno obiskal in si z njo obenem dopisoval; njuna korespondenca je izšla v osmem zvezku *Celanovega letopisa* (prim. Celan in Susman 2003). Prim. tudi Celan 2004, 522–550 in Koelle 2003.

241 V letu 1969 je Celan, ko je esej spet bral v zborniku Landauerjevih spisov *Prisila in osvoboditev* (*Zwang und Befreiung*; 1968), občrtal celoten navedeni odlomek. Prim. Günzel 1995, 62 in 335 in Koelle 1997, 72–73. Landauerjev esej je Buber – kot izdajatelj, kot izvršitelj avtorjeve poslednje volje glede njegove literarne zapuščine – uvrstil tudi v zbirko »spisov o življenju in pisateljstvu« z naslovom *Postajajoči človek* (*Der werdende Mensch*; 1921) (prim. Landauer 1977, 120–128). Prvo izdajo knjige si je Celan, kakor pričuje pesnikov zapis datuma in kraja nakupa, priskrbel 30. decembra 1960 v Zürichu (prim. Günzel 1995, 334). Eden izmed zgodnjih zasnutkov dela »Meridiana«, ki spregovori o Landauerju in Kropotkinu, omenja »G. L.-jeve [G. L.'s]« besede »za postajajoče ljudi [für werdende Menschen]« (Celan *TCA/M*, 20).

česar se spominja, kar je (hkrati) – »kdo ve [wer weiß]« – pred spominom, »pred-spominjano [Vor-Erinnertes; pred-spomnjeno]«, implicirajo torej skupno (kulturno, religiozno) tradicijo, kjer pripominja:

O Landauerju sem, ko sem 1960 dobil Büchnerjevo nagrado[,] spregovoril kot o enem izmed duhovnih konstituentov moje eksistence in nekaterih z njo koekstenzivnih predstav, tudi v soodvisnosti s poezijo, in zdaj mi prihaja Landauerjev citat iz »Enotnosti bistva« naproti prek Vas in prek »Glasu«, besede, kakršne ne veljajo in ne smejo veljati za nikogar od nas, kakršne ne bodo nikdar več veljale za nikogar, toda kakršne so zanj, Gustava Landauerja, veljale – bojim se, tako moram pristaviti, tudi tukaj, so morda bile veljale. To so sijajne besede, v Londonu sem jih, »preglašene«[,] kakor so se bile pojavile, pokazal neki mladi Nemki – in verjamem, da je zmogla premeriti, kakšno pot so te besede prehodile, skoz koliko – in čigavega – »ljubeznivega«, skoz koliko več »žalega«. Kdo prenese [prestane, zdrži] to? Ta in oni, intermitentno. Toda preneseno [prestano, zdržano] – da, to želi tudi to biti. (Celan 2019a, 806.)²⁴²

To, »tisto, kar se je zgodilo« (GW III, 186), de-markirano z grozljivim – (tako v pesmi kot v pismu) ne-slišanim, (znotraj Celanovega »javnega« opusa sploh) ne-slišnim – imenom (»Auschwitz«), tisto neprenosljivo, kar je mogoče prenesti in nositi samo s prekinitvami, vendar natanko zato tudi tisto, kar je potrebno nositi in prenašati, je krilatico o – sicer že za časa Landauerjevega življenja ogroženi – simbiozi med judovstvom in nemštvom dokončno razblinilo. Pot primerne razumevanja razmerja med Celanom in Landauerjem, tudi glede pesmi »Stehen«, pelje skoz nedoumljivo gotovost holokavsta, skoz izkustvo – pre-skušnj(av)o – šoe, skoz pepel.

Znamenje rane v zraku, v osenčju katerega se pne in pre-giblje stanje – in »Stehen« –, s tem ko senci (morda) nudi odpor in se ji upira, ne po-meni, kakor je mogoče po-trditi s pritegnitvijo drug(ačn)ih pesniških kon-tekstov Celanovega ustvarjanja – kot nekakšen

242 Celanov izvirnik: »Ich habe, als ich 1960 den Büchnerpreis erhielt von Landauer gesprochen als von einem geistigen Konstituenten meiner Existenz und einiger ihrer koextensiven Vorstellungen, auch im Zusammenhang mit der Poesie, und nun kommt mir über Sie und die ‚Stimme‘ das Landauer-Zitat aus ‚Die Einheit des Wesens‘ entgegen, Worte, wie sie für keinen von uns gelten und gelten dürfen, wie sie für keinen je wieder gelten werden, aber wie sie für ihn, Gustav Landauer, galten – ich fürchte, ich muß hinzusetzen, auch hier: vielleicht gegolten haben. Es sind großartige Worte, ich habe sie in London, ‚umstimmt‘ wie sie dahergekommen waren, einer jungen Deutschen gezeigt – und ich glaube, sie konnte ermessen, welchen Weg diese Worte gegangen waren, durch wieviel – und wessen – ‚Zulieb‘, durch wieviel mehr ‚Zuleid‘. Wer trägt das aus? Dieser und jener, intermittierend. Aber ausgetragen – ja, das will auch das sein.« Z veliko mero gotovosti je mogoče trditi, da je bila »mlada Nemka« Gisela Dischner: njena korespondenca s pesnikom namreč večkrat omenja Landauerjevo ime (prim. Celan in Dischner 2012, 72 isl.).

pars pro toto naj omenim samo pesnitev »Todesfuge« –, kakor v svoji študiji z naslovom *Jakobovo stanje* (*Jakobs Stehen*; 2007) in s podnaslovom »Judovski odpor v pesmih Paula Celana« (»Jüdischer Widerstand in den Gedichten Paul Celans«) prepričljivo po-kaže tudi Barbara Wiedemann, – v višino nedosegljivega neba »trans-po(zicio)niranih«, »projiciranih« – Kristusovih ran (*Wundmale Christi*) ali – ne-raz-(s)krivajočega (se) – razodetja boga – ne krščanskega in ne judovskega, ne prvega in ne zadnjega –, temveč po-meni razprtost brezdanje, zdanje krvaveče rane, ki se nikdar ne zaceli.²⁴³

Pesništvo Paula Celana – skozi sleherno svojih pre-men – pomni datum rane: s s-pomnjenjem (njene) pre-(za)danosti se mu zapisuje, (se) piše skozenj. Medtem ko Landauer v svoji razpravi *Revolucija* (*Die Revolution*; 1907) prevratni tek zgodovinskega dogajanja opiše kot stalno menjavanje znotraj cikličnega dvodelnega takta med topijo in utopijo, pri čemer s topijo označuje obdobja stabilnega ravnotežja človeškega sobivanja in pri čemer z utopijo označuje obdobja heterogenih tendenc individualnih življenjskih prizadevanj, pri čemer naj bi sleherni topiji – kot njena raz-rešitev, njen zaton – sledila utopija in pri čemer naj bi sleherni utopiji – kot njen zaton, njena raz-rešitev – sledila topija, v skladu s čimer naj bi torej obe, kot tesno sprepleteni, spadali skupaj,²⁴⁴ Celan v svojem iskanju kraja pesmi, v svojem potovanju k meridianu, spregovarjajoč – skoraj s posmehom – o vprašanju raziskovanja pesniških toposov, pravi – za odgovor za-kliče – naslednje: »Raziskovanje toposov? / Seveda! Toda v luči tistega, kar je potrebno raziskati: v luči u-topije. / In človek? In kultura? / V tej luči. [Toposforschung? / Gewiß! Aber im Lichte des zu Erforschenden: im Lichte der U-topie. / Und der Mensch? Und die Kreatur? / In diesem Licht.]« (Celan *GW III*, 199.)

Ne zaznačuje – ne-?zaznavni? ne-?znatni? – vezaj – raz-?(z)vezaj? – grafema poškodbe, zapisa znamenja rane? Znamenja ranitve kot znamenja previtja? Mesta – brez-(s)krajnega

243 V nasprotju s knjižico Wiedemannove, ki Celanov odpor in upornost pesmi – njegovo, njeno proti-stanje, njeno, njegovo proti-stavo – notrinsko, notranje povezuje s tistim judovskim, Janzeva takšni »o(b)mejitvi« odreče pertinenco, s tem ko pesem »Stehen« raz-tolmači kot »nemo dvigovanje v senci travme razčlovečenja« (prim. Janz 2018, 17).

244 Prim. Landauer 2017. Prim. tudi Di Cesare 2012, 186–187. V pismu, dne 1. maja 1968 poslanem Giseli Dischner, Celan citira celoten zadnji odstavek iz Landauerjevega spisa o revoluciji, ki zarisuje negotovost tedaj razvijajočega se zgodovinskega dogajanja v Rusiji (prim. Landauer 2017, 127). Pesnik Landauerjeve besede pospremi z naslednjo mislijo, s posvetilom: »To – tudi to – zapisujem za Tebe, ne samo zaradi datuma – je in ni prvi maj –, ne spričo lastnega soglašanja s citiranim in z njegovim avtorjem, temveč zato, ker vem, da se Ti, tudi Ti, na Tvoj način, ukvarjaš natanko s tem: z globoko zakopan in nenadnim, ki postaja vidno. Da ne živim mimo tega, veš Ti sama. [Ich schreibe das – auch das – für Dich auf, nicht nur des Datums wegen – es ist und ist nicht der erste Mai –, nicht aus eigener Übereinstimmung mit dem Zitierten und dessen Autor heraus, sondern weil ich Dich, auch Dich, auf Deine Weise, beschäftigt weiß mit eben dem: Tiefbegrabenem und Plötzlichem, das sichtbar wird. Daß ich daran nicht vorbeilebe, weißt Du auch.]« (Celan in Dischner 2012, 87.)

kraja? – prevoja, na katerem luč (morda) lahko predre senco, na katerem senca (morda) lahko predre luč? Pisave pre-(o)svetljene sence? Pisave pre-(o)senčene luči? Pre-diha, obrata diha kot revolucije? Revolucije kot obrata diha, pre-diha?²⁴⁵

Na anketo časopisa *Der Spiegel* (*Ogledalo*) »Ali je revolucija neogibna?« (»Ist eine Revolution unvermeidlich?«), povod katere je bila izjava nemškega pesnika Hansa Magnusa Enzensbergerja (1929), je Celan leta 1968 namignil:

Upam, ne samo v soodvisnosti z Zvezno republiko in Nemčijo, še vedno na predruženje, preobrazbo. Nadomestni sistemi je ne bodo priklicali, in revolucijo – družbeno in hkrati anti-avtoritarno – je mogoče misliti samo na njeni osnovi [db.: od nje sèm]. Pričenja se, v Nemčiji, tukaj in danes, pri posamezniku. Četrto naj nam ostane prihranjeno. (GW III, 179.)²⁴⁶

Če pesem »Stehen«, in z njo razmerje med Celanom in Landauerjem, če Celanovo pesništvo kot tako, in z njim njegov odnos do judovstva, zaznamuje prestajanje, prenašanje sveta kot stanje sredi njega, nošnja njegovih najbolj bolečih, njegovih najbolj pretečih ran, če je torej (morda) mogoče (tudi) cikel jeruzalemsko-izraelskih pesmi, v njegovi (ne-?) cel(o-vit)i celo(stnos)ti in v njegovi (ne-?) cel(ostn)i celo(vitos)ti, iz njune ne-(s)konč(a)nosti, interpretirati na ozadju nasprotnosmernega, proti(slo)vno usmerjenega gibanja duhovnega za-(ob)kroženja – pre-diha? – približujočega (se/si) raz-dalj(ev)anja in razdaljujočega (si/se) pri-bliž(ev)anja (k) judovstvu, judovstva samega, njegovega za-(ob)jetja v petje iz skladja in iz skladbe, (ne-?)skladu pesniške govorice, (potem) pesem »Die Pole« s pesnjenjem tečajev, s pesnjenjem polarnosti izkustvo ne-uravnoteženosti ne-simetričnega ne-ravnovesja, izkustvo ne-gotovosti ne-prestane ne-možnosti nanašanja na skupnost ne samó tematizira, temveč (si) obenem, sama (na) sebi, prepredena z na-vzkrižjem proti(slo)vni nasprotstev

173

245 Čeprav vezaj v besedi »Utopie«, ki se kasneje pojavi še dvakrat, v celoti govora »Meridian« nastopi zgolj znotraj navedenega odlomka, čeprav ga je mogoče razumeti kot preprosto podčrtanje nasprotja »topičnemu« v »raziskovanju toposov« – torej brez kakršnegakoli namiga na Landauerja –, vendarle (morda) naznačuje (tudi) en(kratn)o bliskovitost, edin(stven)o trenutnost razprtja svobodnega, osvobojenega v časovno-prostorski, prostorsko-časovni vmesnosti vzajemnega sprepleta topije in utopije. Morda. Kdo ve? V fragmentarni (za)beležki, ki je nastala ob pripravljanju »Meridiana«, ki tudi sama geselsko imenuje Landauerja, se Celan opredeli kot »zapoznili otrok stare Avstrije [ein verspätetes Kind des alten Österreichs]« in (se), kot »razlog za omembo [Grund der Erwähnung]«, s poudarkom klic(aj)a spomni: »kako /.../ redka je obrnitev! [wie /.../ selten ist Umkehr!]« (TCA/M, 185.) Prim. Božič 2020.

246 Izvirnik: »Ich hoffe, nicht nur im Zusammenhang mit der Bundesrepublik und Deutschland, immer noch auf Änderung, Wandlung. Ersatz-Systeme werden sie nicht herbeiführen, und die Revolution – die soziale und zugleich antiautoritäre – ist nur von ihr her denkbar. Sie fängt, in Deutschland, hier und heute, beim Einzelnen an. Ein Viertes bleibe uns erspart.« Prim. Busse 1968, 9. Prim. tudi Snojev prevod: Celan 2020, 875.

– budnosti in spanja, »jaz«-a in »ti«-ja, povednega in pogojnega naklona –, jemlje nase, sprošča in osvobaja – (si) o-svoji? – prostor njene in njihove, prostor svoje raz-(s)porčnosti, prostor svojega, prostor njihovega in njenega raz-(s)prtja: z njim – skozenj – pre-naša in nôsi, sama nošena, prenesena skozenj – z njim –, óno nosilno, tisto, to nôsno: sámo-(pre)dajanje porekla (v) sámo-(pre)dajanju poreklu in sámo-(pre)dajanje poreklu (v) sámo-(pre)dajanju porekla: ne-znosni prenos (iz) njegovega raznosa in ne-znosni raznos (iz) njegovega prenosa: pre-stanje pre-živetja in pre-živetje pre-stanja (na) sledi (porokovane porokujočnosti in porokujočne porokovanosti) porekla: ne-zgubljeni meridian ne-zgubljenega: za-(pre)danost: njegov(o) (»)datum(«).

Pesem, o kateri v knjigi z naslovom *Poezija in apokalipsa (Poesie und Apokalypse; 1991)* Richard Reschika, eden izmed prvih interpretov celokupnosti cikla iz zbirke *Zeitgehöft*, za-piše, da predstavlja, da jè »,moderni psalm(« (Reschika 1991, 140) – cikel Reschika sicer, skorajda enako, takó kakor večina (kasnejših) razlagalcev, razume kot ljubezensko pesništvo *in* kot pesništvo konca sveta hkrati, s-pesnjenje (pričakovanja) mesijanskega časa, raz-rešilnega, zato v nagovarjanju drug(ačn)ega, v nagovorjenem drug(ačn)em, v »ti« pesmi, razpozna hkrati ljubljeno osebo *in* šehino, talmudsko in kabalistično misljenje mistične navzočnosti, unavzočenja božjosti božanskega v svetu in v eksilu, (ženskega »principa(«) boštvene pričujočnosti iz skupnosti so-izgnanstva z izvoljenim ljudstvom, z Judi –,²⁴⁷ »Die Pole«, za-pôje (o) Jeruzalemu: z izrekanjem in z upovedovanjem »ti« – kot ónega drugačnega (od) drugega, kot ónega drugostnega (od) drugačnega – spodbuja k upovedovanju in k izrekanju Jeruzalema, h pri-klic(anj)u njegovega stanja – (vnovičnega?) vstajenja? –, njegovega pre-bivanja: povedi (in) reči, reči (in) povedi: (raz-dejanja [?] besede? besede [?] raz-dejanja?): (»)Jeruzalem(«): »/.../ sag, daß Jerusalem i s t /.../«. ²⁴⁸

247 Prim. Scholem 2003, 84 in 335.

248 Nemara predstavlja poglobiten »povod« za nastanek pesmi pismo Shmuelijeve z dne 19. novembra 1969, v katerem je pesniku pisala: »Paul, ljubi, Jeruzalem je bil darilo i. [tj.: in] še vse kaj drugega, jaz hočem še prek Jeruzalema, verjamem, da lahko, da bi midva to zmogla, midva zmogla potem prek polov ponovno tja nazaj.« (Celan in Shmueli 2004, 43.) Izmed (mnogič?) morebitnih »virov navdiha« za Celanovo pesem, za njegovo misel o polarnosti in za njegova avto-poetološka razmišljanja, potencialnih »vplivov« nanje, velja omeniti knjižico dialoških esejev Martina Bubra z naslovom *Daniel* in s podnaslovom »Pogovori o udejanjanju« (*Daniel. Gespräche von der Verwirklichung; 1913*); Celan (si) je vanjo za-znam(en)oval: »Wien, am 9. August 1960 [Dunaj, dne 9. avgusta 1960]« (Celan 2004, 467). Medtem ko lahko že v pesnikovem (edinem) proznem delu »Pogovor v pogorju« razpoznamo (daljno) bližino in (bližnjo) daljavo s prvim Bubrovih »pogovorov« – nosi (namreč) (pod-)naslov: »O usmeritvi. Pogovor v gorah« (»Von der Richtung. Gespräch in den Bergen«) (prim. Buber 1919, 5–22) –, je za Celanovo sámo-pojmovanje in za njegovo pojmljenje polarnosti (morda) posebej opomenjen zlasti četrti: »O polarnosti. Pogovor po gledališču« (»Von der Polarität. Gespräch nach dem Theater«) (prim. tudi Günzel 1995, 42–43 in Koelle 1997, 313 isl.). V polarnosti, v polarni, polarizirani in polarizirajoči na-(s)proti-postavitvi – ne-?enostne? – dvoj(nost)nosti in – ne-?dvoj(nost)ne? – enosti pra-dvojice (*Urzwei*) bistva

Kliče – pesnikov? – »jaz« – in (z njim?) pesem sama? in (z njim?) pesništvo sámo? –, s tem ko vabi »ti«, naj pove in naj reče Jeruzalem, njegovo insistentno eksistenco in njegovo eksistentno insistentno, stvarnost (ne-?)dejanskega udejanjenja so-čas(ov)nega, zemeljsko zgodovinskega Jeruzalema, njegov god in njegovo pri-godenje, ali udejanjenje (ne-?)dejanske nestvarnosti brez-čas(ov)nega, nezgodovinsko nebeškega Jeruzalema, njegovo pri-godenje in njegov god? Oba obenem, hkrati: t(a)-isto ne-(pri)kazno – dogodja (zgodbe?) odgodja in odgodja (zgodbe?) dogodja – Jeruzalema: (njuno?) ne-z-godnost? Raz-odetje skupnosti? Svet povišanja zemeljskega in svet ponižanja nebeškega: svet (njune?) eno(tno)sti? Možnost razblinjenja polarnosti? Možnost – najine? tvoje in moje? naše? – pre-mene? Možnost – brez-?svet(n)e? – pre-mene? Je – potemtakem? – (Celanov?) Jeruzalem óno – edin(stven)o? – ime – ime (vseh?) imen? –, skoz katerega raz-(z)edinjajoča (se) polarnost seže čez sámo sebe s sabo sámo, (se) raz-(z)niči? Ime sprostivte? Ime prôstosti in ime prostôsti? Ime svobode? (Zgolj?) (»ime«)?

Med pripravami na potovanje v Izrael, nekaj dni pred odhodom, 17. septembra 1969, (si) je Celan – nad rokopis(om) pesmi »Ein Stern« (prim. *GW III*, 91) – za-beležil misel: »Mon judaïsme: ce que je reconnais encore dans les débris de mon existence [Moje judovstvo: tisto, kar še zmeraj razpozna(av)am sredi ruševin moje eksistence]« (Celan 2005c, 126).

Celanovo sámo-pojmljenje (iz) odnosa do judovstva (in v njem), kakor za-sije (v) njegovi pesmi (in iz nje), njegovo pesniško opomenjanje lastne judovskosti, s-pomnjenje ne-raz-(u)nič(e)nega (pred-?)spomina tradiranega, ne-posred(ova)no raz-(o)predeljeno s polarnostjo – pre-sta(ja)nja – pre-bivanja, (se), kot (sebe sámo) zastirajočno odstirajoče in

in proti-bistva (*Gegenwesen*) vidi Buber temeljno opredelitev (usode) človekovega duha, opredelitev, skoz katero raste tudi ustvarjalnost (dramskega) pesnika kot glasnika polarne zemlje in kot glasnika čez-, nad-polarnega Boga hkrati (prim. Buber 1919, 118). Pesnik razpozna pole v svetu, ker jih pozna, ker jih varuje v sebi in ker so v njem plodni. Njegovo delovanje, njegovo udejanjanje zaznamuje dvojna vélika ljubezen: ljubezen do besede in ljubezen do sveta: »Svet in beseda: v ljubezni pesnika prideta drug k drugemu, v ljubezni pesnika se razpre njuna ljubezen, v njuni ljubezni postanejo vsa nasprotja plodna. /.../ U[-]povedati svet [Die Welt sagen; Iz-reči svet]: to vzpostavlja mavrični most od pola do pola. // Vse pesništvo je pogovor: ker je vse pesništvo oblikovanje [Gestaltung] polarnosti.« (Buber 1919, 119.) Brigitta Eisenreich (1928) v »poročilu« o svojem – domala desetletje trajajočem: dolgo skriv(a?)nem, dolgo skritem: ljubezenskem – razmerju s pesnikom, v »poročilu«, naslovljenem *Celanova zvezda s kredo* (Celans Kreidestern; 2010), opozori (tudi) na knjigo Georga Langerja (1894–1943) *Erotika kabale* (*Die Erotik der Kabbala*; 1923) – leta 1956 je ponatis izšel pod naslovom *Ljubezenska mistika kabale* (*Liebesmystik der Kabbala*) –, knjigo o medsebojni vzporednosti skrivnosti človeške(,) ču(s)t(ve)ne ljubezni – z-druženja moškega in ženske, žene in moža, njunega poenotenja v posvečenem, svetem seksualnem aktu – in skrivnosti stvariteljske(,) božje ljubezni, o pol(arnost)ih (hasidskega tolmačenja[,] mistične ekstaze) ljubezni: Celan jo je prebiral in ji jo podaril v zgodnjih šestdesetih letih (prim. Eisenreich 2010, 122); naslov prvega poglavja knjižice (pa) se glasi: »Oba pola [tečaja]« (»Die beiden Pole«) (prim. Langer 2006, 25–43).

kot (sámo sebe) odstirajočno zastirajoče naviranje govornice – (iz) molka, muke sledi vira? (iz) muke, molka izvira sledi? –, kot govornica skrivnosti srečanja, skozi – vanjo: (v) njej – sámo pre-(za)piše z – ne-?hia(zma)tičnim? – raz-(s)platenjem raz-(z)b(i)ranja roko-pisnega svetlo-pisa somračnih, zamračenih fragmentov – spo-, izročnega – duha – iz-, sporočila – porekla, njihovega za-svit(anj)a sredi ruševin eksistence, sredi ruševin sveta: proti njim, naproti, njim nasproti: – kot? – pre-dih (iz) pisave, – kot? – pisava (iz) pre-diha.

Toda: kako – in: ali sploh – (tudi?) pesnitev »Engführung« pričuje o pesnikovem poreklu, o njegovi – svoji? – judovskosti: se skozi za-črtajo, re-/kon-figurirajo ne-so-(raz)merja med – filozofskimi in literarnozgodovinskimi – kon-teksti Celanove ustvarjalnosti, se z njo sámo – kot z njihovim (lastnim) prehodom v drug(ačn)o? kot z njihovim prevodom v tuje? – raz-(s)tekajo v êno, iz njega: skozenj? Na kakšen način: v kolikšni meri? Kako – in: ali sploh – (tudi?) slovensko pesništvo pričuje o govornici glasu Celanove pesmi, o svoji – njegovi? – sprejemnosti: se skozenj za-zrcalijo, kon-/re-figurirajo ne-so-(raz)merja med – literarnozgodovinskimi in filozofskimi – kon-teksti recepcije, se z njim samim – kot z njihovim (tujim) prevodom v drug(ačn)o? kot z njihovim prehodom v lastno? – raz-(s)tekajo iz enega, vanj: skozenj? Na kakšen način: v kolikšni meri?

★

Schoß an, schoß an.

Dann -

Nächte, entmischt. Kreise,
grün oder blau, rote
Quadrate: die
Welt setzt ihr Innerstes ein
im Spiel mit den neuen
Stunden. - Kreise,
rot oder schwarz, helle
Quadrate, kein
Flugschatten,
kein
Meßtisch, keine
Rauchseele steigt und spielt mit.

★

Pognalo, pognalo.

Potem -

Noči, splastene. Krogi,
zeleni ali modri, rdeči
kvadrati: ta
svet stavi svoje najnotršnje
za igro z novimi
urami. - Krogi,
rdeči ali črni, svetli
kvadrati, nikakšno
lètno osenčje,
nikakšno
mérno orodje, nikakšna
dimna duša se ne popne in poigra.

VII. OB- / ŽIVLJENJE

— RECEPCIJA NA SLOVENSKEM —

Poésie, affaire d'abîme

Paul Celan

Preden se z naslednjim, s poslednjim poglavjem pričujočega razmišljanja ob Celanovem pesništvu – nazadnje – za-obrnem k pesnitvi »Engführung«, k njegovemu začetku in k njegovemu zaključku, k njenemu kraju, naj najprej poskusim, s pre-hodom, z z-gibanjem (prek) njega samega, raz-(pre)meriti in pre-(raz)meriti za-ris, zaznačiti mere vprašanja (skrivnosti) srečanja slovenskega pesniškega snovanja s Celanovim, vprašanja – vsekakor nevzajemnega, vsekakor enostranskega – odnosa med njima, vprašanja – pogojev (možnosti) – njunega razmerja.

Kakšna so razpotja recepcije Celanovega pesnjenja, kakšna je sprejemnost zanj, za njegovo govorico, znotraj (okvirov) slovenske – tako (post-)moder(nistič)ne kot (naj)sodobn(ejš)e, (tudi?) dan(dan)ašnje – literarne ustvarjalnosti? Ali ôno sâmo, kot možna spodbuda zanj, zavezujoče so-opredeljuje njeno dogajanje: notranje so-učinkuje skozi? Je (sploh) samostojno stopilo v njeno zavedanje, v njeno »zavest«? In če: kdaj in kako? Je (sploh) zaznamovalo delo posamičnih književnikov, »vplivalo« nanj? In če: kako in kdaj? Lahko znotraj prostora slovenskega pesniškega za-snovanja za-sledimo sledi (branja) Celanove poezije? Kako se kaže sprejemanje mnogoterih kon-tekstov njenega nagovora: odgovor nanjo? Ga (lahko) razpozna(-va)mo na ravni formalnega, na ravni kitičnih in verzni oblik, na ravni pesniško-pesemskega oblikovanja: kot pri-zven njenega, njegovega »za-zvene(va)nja«? Ga (lahko) razpozna(va)mo na ravni semantičnega, na ravni pomenov in smisla vsebine, na ravni pesemsko-pesniškega mislenja: kot pri-vzetje njegovega, njenega »(na)znanja-nja«? Kot – njuno? njeno? – (ne-?)kritično (spre-?)vračanje? Kaj o-(ne-?)mogoča odnos med slovenskim in Celanovim pesništvom, njuno bližino in njuno daljavo, njuno ne-podobnost? Ali je (skupna?) mera razmerja (zgolj?) njuna ne-raz-vezava: raz-(s)tik – (ne-?)raz-ločanja – pre-diha?

Na čigave obale, na bregove čigavih src je na Slovenskem naplavilo Celanovo pismo v steklenici?

Fenomen, skoz katerega je nemara najbolj sámo-(raz)jasneče, najjasneje mogoče raz-(z)-b(i)rati (pesniško) raz-(o)svojitev (spričo) tujega, raz-lastitev (iz) pri-lastitve in pri-lastitev (iz) raz-lastitve (kon-tekstov) tuje(jezične)ga pesnjenja, njegov odmev v drug(ačn)i (literarni) kulturi, prevoj njegovega sámo-(pre)dajanja prek nje same (v) njej sami in sámo-(pre)-dajanje njegovega prevoja prek nje same (v) njej sami, fenomen, ki se vselej, s tem ko si – mnogokrat zaman – prizadeva, da bi presegel, prestopil in premostil, prekoračil brezdanje – ne-?odpravljljive? – raz-like – drug drugemu drugačnih – jezikov, raz-(z)gub(lj)a na mejah (tuje-)lastnega in (lastno-)tujega, stoji na meji (svoje) ne-(z)možnosti, fenomen, ki bistvenostno (sploh šele?) – pred vsakršnim fiksiranjem, ob slehernem branju, kot njegova ne(pre)nehna, ne(pre)sllišna spremljava? – utemeljuje recepcijo, jo (šele sploh?) – kot njen nujen, njo sámo o-ne-mogočajoči pred-pogoj? – ustanavlja, je fenomen prevoda. Prevod je – vedno luknjičava: pre-temna, pre-svetla: vedno manjkava – pisava – (ne-?)za-pis(a)nega? – prenosa: iznaša in prinaša in vnaša, raz-nosi tuje v lastno in lastno iz tujega, je – in pomeni – polastnjevanje tujega in potujevanje lastnega. Z – (ne-?)s-konč(a)nim? – likom za-pis(a)nega pre-obličnja, s pojavnostjo javne objave, pri-dobi vz-trajnost: za-snuje tradicijo raz-tolmačenja in so-(vz)postavlja (vse?) nadaljnje interpretacije, (vse?) nadaljnje raz-(z)b(i)ranje – ne-?smisla?– (tuje) pesniške besede. Prevod raz-(s)kriva skrivnost srečanja dveh, medsebojno raz-ločenih svetov, je posrednik (sredi) razgovora med pesniki.²⁴⁹

Celanovo delo so v slovenski jezik prevajali predvsem pesniki, mnogi izmed njih, s svojo lastno ustvarjalnostjo, (že, še) danes pri-(po)znani kot pomembne, (celo) kot središčne osebnosti razvoja povojnega slovstva pri nas: vanj je prvikrat, sprva z revijalnimi in z antologijskimi, s predstavitvenimi prevodi posameznih pesmi, stopilo (še, že) za časa pesnikovega življenja: sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja. Naj nekaj – pomembnejših – publikacij – pre-prosto – naštejem. Znotraj svojega dvodelnega »Izbora iz sodobne nemške poezije«, leta 1963 izišlega v reviji *Sodobnost*, je – verjetno (kot) prvi – Niko Grafenauer objavil (tudi) – tri – Celanove pesmi.²⁵⁰ V obsežni, tematsko zaokroženi, leta 1966 izdani (posebni) šte-

249 Prim. članek Neve Šlibar »K recepciji avstrijske literature v Sloveniji po letu 1945, izhajajoč iz sprejemanja del Ilse Aichinger, Ingeborg Bachmann in Paula Celana« (»Zur Rezeption der österreichischen Literatur in Slowenien nach 1945, ausgehend von der Aufnahme der Werke Ilse Aichingers, Ingeborg Bachmanns und Paul Celans«), objavljen v zborniku z naslovom *Jugoslavija – Avstrija. Literarno sosodstvo (Jugoslawien – Österreich. Literarische Nachbarschaft)*; 1986).

250 Prim. Grafenauer 1963a in b. Ob Celanovih besedilih (prim. Celan 1963b) je Grafenauer v izbor uvrstil tudi pesmi Günterja Eichs (1907–1972), Johannes Bobrowskega (1917–1965), Hansa Egona Holthusna

vilki revije *Dialogi*, naslovljeni »Srečanje s povojno avstrijsko literaturo« – uredil jo je Alois Hergouth (1925–2002) in vanjo vključil triinsedemdeset književnikov –, Celanovo pesnjenje zastopata pesnitev »Todesfuge« v prevodu Edvarda Kocbeka (1981–1904) in pesem »Heimkehr« iz zbirke *Sprachgitter* (prim. *GW I*, 156) v prevodu Jožeta Šmita (1922–2004).²⁵¹ Leta 1970 je revija *Sodobnost* (spet) priobčila, (tokrat) v prepesnitvi Sonje in Andreja Medveda (1947), v okviru (njunega) strnjenega cvetobera »Sodobne nemške poezije«, dve Celanovi besedili.²⁵² Komajda leto kasneje je – ob pesnikovi smrti – v reviji *Prostor in čas* Jože Udovič objavil – prvi? – samostojn(ejš)i, samó Celanovemu ustvarjanju samemu posvečen prevodni blok.²⁵³ Pri antologiji (enaindvajsetih avtorjev) z naslovom *Nova avstrijska lirika*, ki sta jo uredila Jeannie Ebner (1918–2004) in Marijan Kramberger (1938–2015) in ki jo je leta 1972 izdala Založba Obzorja, (pa) je s svojimi slovenitvami Celana sodeloval Kajetan Kovič (1931–2014).²⁵⁴

Medtem ko lahko pri večini izmed nanizanih prevodov zazna(va)mo – precej – ohlapno, – hote ali nehot – poenostavljajoče razmerje do izvirnika, kon-tekstualno – tako vsebinsko

(1913–1997), Gerharda Neumanna (1928–2002), Rudolfa Hagelstangeja (1912–1984), Helmuta Heißenbüttla (1921–1996) in Christopha Meckla (1935–2020). V dvodelnem eseu »Sodobna nemška poezija«, ki – z besedami o splošnejšem dogajanju in z besedami o vsakem avtorju posebej – spremlja izbor (iz) sočasnega nemškega pesništva, Grafenauer Celanovo delo umesti v na-sledništvo (tradicije) ekspresionizma in nadrealizma, pri čemer naj bi se pesnik oddaljil od meja vsega fiksnega in skušal prodreti skozi čas, »/.../ globoko v človeško usodo, do resnice naše situacije« (Grafenauer 1963c, 1037).

251 Prim. Celan 1966a in b.

252 Prevajalka in prevajalec, urednika izbora sta ob Celanovih pesmih (prim. 1970a, 1055) objavila besedila Wolfganga Bächlerja (1925–2007), Sachsove, Petra Huchla (1903–1981), Johannesa Poethna (1928–2001), Petra Jokostre (1912–2007), Ernsta Meistra (1911–1979), Karla Otna (1889–1963), Dieterja Hoffmanna (1934), Karla Krolowa (1915–1999), Walterja Neumanna (1926), Heinza Piontko (1925–2003), Eicha, Georga von der Vringa (1889–1968), Heißenbüttla in Hansa Arpa (1886–1966) (prim. Medved in Medved 1970). Spremni zapis Andreja Medveda z naslovom »Nekaj uvodnih misli« raz-(z)grinja, izhajajoč iz avtorjevega pojmovanja – (post-)moder(nistič)ne – poezije kot igre, raznorodnost usmeritev (znotraj) nemške literature in Celana, čigar delo naj bi se odlikovalo »z nenavadno metaforiko« (Medved 1970, 1046), raz-(z)vrsti – podobno kot Grafenauer – v (pozni) nadrealizem.

253 Prim. Celan 1971a. V zgoščenem predstavitvenem sestavku, v obsežnem pojasnjevalnem pripisu k prevodom Udovič povzame Celanovo življenjsko usodo in razvoj njegovega dela zajame (tudi) z upoštevanjem pesnikovih lastnih avto-poetoloških razmišljanj (prim. Udovič 1971, 536 isl.).

254 Prim. Ebner in Kramberger 1972, 47–53. Nekoliko nenavadno, nihajoče umeščanje Celana zdaj v avstrijsko, zdaj v nemško literaturo je (morda) – ne-(u)temelj(e)na? – »posledica« (dvo-edinega) »dejstva«, da se je, čeprav tedaj ni več obstajala, rodil na (učinkovnem, duhovnem) ozemlju (nekdanje) avstro-ogrske monarhije (prim. tudi predgovor v: *ibid.*, 5) in da je – zato? –, čeprav je (domala) vse svoje samostojne zbirke (razen umaknjenega dunajskega prvenca, razen bibliofilskih knjig) objavil v Nemčiji, od leta 1948 dalje bil član Avstrijskega društva pisateljev (Österreichischer Schriftstellerverband) in med letoma 1961 in 1964 (tudi) član Avstrijskega P.E.N.-kluba (Der Österreichische P.E.N.-Club) (prim. Wiedemann 2000, 320–325).

kot oblikovno – odmikanje od njega, je Grafenauer – tudi glede na svoje prvotne prevajalske poskuse –, s – prvo! – slovensko knjižno re-prezentacijo – izbora iz – (celote) Celanovega pesništva – v zbirki *Lirika* – leta 1985, z natančnimi pre-(u-/iz-)beseditvami, z zavezujočnimi pre-(iz-/u-)pesnitvami, s pre-(za)pis(ov)anjem njegovih pesmi, pričujočem o prefinjenem posluhu zanje, (za) njihovo ob-čut(en)je, za-(ob)jel rekanje in spovedovanje, (kompleksno) petje pesnikove govorice, njen glas.²⁵⁵ Z njegovim posredovanjem s prostorom slovenskega jezika je Grafenauer nadaljeval tudi kasneje, kakor kažejo številni prevodi, priobčeni (predvsem) v *Novi reviji*.²⁵⁶

Na – utrti? – sledi Grafenauerjeve knjige, na – utrjeni? – sledi njegovih prevodov, so, (zaznamovani) z – ne-?ogibnim? – raz-govorom (soočnja?) z njo, – poslej, doslej – v slovenskem literarnem tisku izšli (tudi) drug(ačn)i poskusi prepesnjevanja Celanove govorice. Za revijo *Literatura* sta leta 1997 Gorazd Kocijančič (1964) in Vid Snoj (1965) pripravila (izbor – z naslovom –) »Pesmi« (zlasti) iz pesnikovega o-srednjega, zrelega obdobja.²⁵⁷ V reviji *Poetikon* je Amalija Maček (1971) leta 2005 objavila prevoda dveh poznih besedil.²⁵⁸ Leta 2007 je Zoran Pevec (1955) – sedem – pesmi – Celanu v poklon – poslovenil za revijo *Rp./Lirikon* 21.²⁵⁹

Ob – bližnji, bližajoči se – stoti obletnici rojstva je svoja dolgoletna prevajalska in raziskovalna prizadevanja glede Celana – poleg posameznih znanstvenih člankov jih predstavljata prepesnitev nekaterih najzgodnejših pesmi za antologijo bukovinskih avtorjev z naslovom

255 Z esejem »Kumi ori ali o Paulu Celanu«, s svojimi pojasnili in s svojimi opombami, z načrtanjem (svojega) raz-umevanja razvoja Celanovega dela in njegove življenjske usode ni Grafenauer s knjižnim pregledom celotnega opusa samo zaokrožil pesnikovega portreta, temveč je obenem bralcu omogočil – mu postavil, tako rekoč, temeljni »orientir« za – pristop(an)je k obširnejšim obzorjem njegove ustvarjalnosti (prim. Grafenauer 1985, 141 isl.).

256 Ob govoru »Meridian« (prim. Celan 1982/83), ob prozi »Gespräch im Gebirg« (prim. Celan 1993b) in ob pesmi »Todtnauberg« (prim. Celan 1999b) se je Grafenauer posvetil zlasti prevajanju besedil iz zapuščine: v *Novi reviji* je – leta 1993 – objavil pesmi iz (okrožja) deloma že za časa pesnikovega življenja izdanega cikla »Eingedunkelt« (prim. *GW III*, 139–151), ki je leta 1991 izšel (tudi) v knjigi z naslovom *Eingedunkelt und Gedichte aus dem Umkreis von Eingedunkelt* (z uporabo Grafenauerjevega prevoda bi naslov lahko prevedli takole: *Utemnjeno in pesmi iz okrožja [cikla] Utemnjeno*) (prim. Celan 1993a, 1192–1196), in – leta 1999 – pesmi – iz leta 1997 priobčene knjige *Die Gedichte aus dem Nachlaß* (*Pesmi iz zapuščine*), ki je bila kasneje vključena (tudi) v Celanova *Zbrana dela* kot njihov sedmi zvezek (prim. Celan 1999a, 116–132). V *Antologiji nemške poezije 20. stoletja* (1998) – uredila sta jo (skupaj) s Kajetanom Kovičem – (pa) je Grafenauer ponatisnil nekatere, že za Celanovo knjižno predstavitev prevedene pesmi (prim. Kovič in Grafenauer 1998, 377–403).

257 Prim. Celan 1997.

258 Ob zgoraj obravnavani »Die Pole« je Mačkova prevedla tudi pesem »Ortswechsel« (prim. *GW III*, 118) iz zadnjega cikla zbirke *Zeitgehöft* (prim. Celan 2005b, 136–137).

259 Prim. Celan 2007.

Potonjena dežela (2015) in prevod biografije spod peresa Johna Felstinerja *Paul Celan: pesnik, preživelec*, Jud (2017) – Vid Snoj kronal z objavo *Zbranih pesmi*, ki z dvojezično izdajo v dveh zvezkih – razen zapuščine – združujejo domala celokupnost pesnikovih lastnih – zaživa priobčenih – stvaritev in ki z razsežnim študijskim aparatom – s poglobitnimi potezami povzetim po komentarjih Barbare Wiedemann – slovenskemu bralcu ponujajo pregleden interpretativni spoprijem s Celanovim zagonetnim pesništvom (prim. Celan 2019b in Celan 2020): (a) pri tem tako prevajalčev pripis kot njegovi prevodi sami iskreno pričujejo, čeprav ga hkrati tudi prvovrstno presegajo, o svojem dolgu, o svoji zadolženosti dosežku Grafenauerjevega – odkriteljsko pesniškega, pesniško odkriteljskega – predhodništva.²⁶⁰

Čeprav bi šele obširna, celostna in celovita, celokupna – ne-?komparativistična? – obravnava – ne-?primerljivih? – Celanovega pesništva, na eni strani, in, na drugi strani, pesništva slovenskih avtorjev in avtoric, tako njihovega prevajalskega kot njihovega samostojnega, vsega njihovega po-ustvarjalnega snovanja, obravnava, ki bi – ob »vzporejanju« izvirnikov in prevodov, ob »vzporejanju« pesmi samih, ob »vzporejanju« opusov – obenem k sebi pritegnila (tudi) delo (tistih, ónih) pisk in piscev – pesnikov in pisateljev, pisateljic in pesnic –, pri katerih se skozenj, brez raz-vidnega posredništva za-pis(a)nih poslovenitev, onkraj njega, – (a?) ne-?posred(ova)no? – zrcali nanašanje na Celanovo govorico, (morda), z vidika proti-(so)postavitve, z-mogla razpreti problem (skupne?) mere razmerja med njima, bom pričujoči kon-tekst sámo-raz-(o)mejil: osredotočil se bom na pesnjenje Nika Grafenauerja. Grafenauer (namreč) ni samo, s svojimi – knjižno in revijalno objavljenimi – prepesnitvami – temeljno, temeljito – so-opredelil (pogojev) recepcije Celanove poezije znotraj slovenskega – literarnega – prostora, temveč je hkrati pri-pustil, da se z njegovim lastnim pesniškim delom, v njem in iz njega – plodovito, plodno – raz-(o)glasi glas Celanove pesmi, iz njega in v njem: njeno petje.²⁶¹

Vprašanje – t(a)-istega nosilnega? – (znotraj) – ne-?(pre)nosljivega? – odnosa med Celanovo in Grafenauerjevo poezijo, med njunim pesniškim (sámo-)za-snovanjem in med njunim (sámo-)za-snovanjem pesniškega, odnosa – v in iz – ne-podobnosti, vprašanje – iz

260 Zaenkrat, seveda, ni mogoče presoditi, koliko – in kako – doslej so, poslej bodo Snojevi prevodi prispevali k nadaljnjemu sprejemanju (nagovora) govorice Celanovega pesništva na Slovenskem, so-oblikovali njegovo, njeno recepcijo, vendar objava *Zbranih pesmi* vsekakor zbuja za-upanje, da bo z njimi, z zanimanjem zanje dodaten zagon zadobilo ne samo znanstveno pre-spraševanje, temveč tudi pesniško pre-stvarjanje.

261 Vprašanje glede tega, kako – in koliko – je Celanovo pesništvo, ob Grafenauerjevem – in skupaj z njim: skozenj –, zaznamovalo (tudi) ustvarjalnost druga(ač)nih slovenskih – najsodobnejših in sodobnih, mlajših in najmlajših – pesnikov in pesnic, naj na tem mestu o(b)stane (kot) razprt problem: (kot) naloga za nadaljnje raziskovanje.

in v – skrivnosti srečanja, želim – z raz-(o)črtanjem (vsaj) njegovih osnovnih, (vsaj) njegovih poglobitnih kontur – pre-(o)pisati z interpretacijo sklepne pesnitve Grafenauerjeve zbirke elegij *Izbrisi* (1989), pesnitve – naslovljene –: »Samota«: – a – takó, da (si) za, če-tudi (zgolj) – (sredo-?)bežno? – za-znam(enova)no, obzorje jemljem celoto (dosedanjega) raz-vitja Grafenauerjevega pesništva, – a – pri čemer naj obenem poudarim, da Grafenauer – dvo-edin(stven)osti – svoje besede in svojega raz-umevanja avto-poetike ustvarjalnosti ne za-stavlja, ne o-gradi samo z razgovorom s Celanom, temveč spodbude zanju sprejema – tudi – od drugod, od drug(ačn)ega, od – predvsem nemško pišočih – mnogoličnih avtorjev – nemara zlasti tistih piscev, ki jih je sam prevajal, takšnih piscev, kakršni so, denimo: Hölderlin in Else Lasker-Schüler (1869–1945), Rilke, Benn in Enzensberger –, od – kakor pričujejo eseji, zbrani v knjigi *Odisej v labirintu* (2001) ²⁶² strukturalistične in fenomenološke filozofije – morda posebej Heideggrovega mišljenja biti in njegovega pre-tolmačenja pri Dušanu Pirjevcu (1921–1977) –, (in), najprej, od dogajanja in od zgodovine, od tradicije in od sodobnosti slovenske književnosti (in kulture) same. A: kako se znotraj mreže, znotraj razmreženosti Grafenauerjevega pesnjenja – kot eden izmed njegovih sámo-rodno lastnih, kot eden izmed njegovih razno-rodno tujih glasov? – pri-kaže Celanova govorica: kako se – sama (na) sebi? – raz-(s)teka skozenj?

Medtem ko je za – zgodnji, začetni – o-snutek – celote? – Grafenauerjevega pesniškega dela – »za odrasle« –, za njegov prvenec *Večer pred praznikom* (1962), značilen metrično razgiban – raz-?(o)brzdan? – prosti verz, napolnjen z razslojenim podobjem, z impresijami narave, ekspresivno preobraženimi, predrugačenimi iz in v notranjosti pesemskega – pesnikovega? – »jaz«-a, sámo-(po)uživajoče (se) pre-dajajočega se (srhu) slasti – užitja in užitka – (pre-žitka) biti in bitja, z naslednjo zbirko, z zbirko *Stiska jezika* (1965), kakor naznanja njen naslov sam, – v njega in iz njega – stopijo (skozenj) na plan(o) vprašanja tesn(obn)osti človekovega svet(ov)nega pre-bivanja, njegove samosti in njegove smrtnosti, njegove – in-dividuacijsko – neizprosne končnosti, in – z njimi – (tudi) vprašanja ne-moči – ne-pesniške, vsak(ršn)e – govorice: verz pesmi se zlagoma, bolj in bolj, umirja in umerja sam s sabo, se primika k strožjim, bolj »tradicionalnim« kitičnim oblikam, zlasti k štirivrstičnici. Štukature (1975) pomenijo, na eni strani, pre-lom (znotraj) Grafenauerjeve poezije in, na drugi strani, enega njenih najvišjih, enega njenih najglobljih vrhov: z zbirko, scela sestavljeno iz sonetov, je pesnik nanovo, na novi – spremenjeni? – o-snovi za-snoval takó – sicer ozko zamejeno – sonetno formo sámo kot sámo naravo – lastnega – pesnjenja: pesem

262 Obsežna knjiga »esejev o slovenskem pesništvu« je – ob vanjo vključenih kasnejših besedilih – skupni podatki spisov, objavljenih v treh Grafenauerjevih zbirkah avto-poetoloških razmišljanj: *Kritika in poetika* (1974), *Izročnost pesmi* (1982) in *Tretja beseda* (1991).

ni več ne – ne-mimetična – preslikava in ne – ne-simbolična – odslikava sveta, temveč sama sebi pesni samo sebe in s sabo prek nje – fragmentarno – pre-sevajoči, sijoči svet: njeno pri-godênje, njen (do)god(ek) opredeljuje igra, mnogoplastno razplasteni s-(pre)plet medsebojnega prežemanja zvočnih in pomenskih – marsikdaj presenetljivih, arheološko iz-najdenih in alkimistično iz-ločenih – nanosov, eterična in estetska igra besed – (in) ne besedno igra(čka)nje (in) ne igra(čka)nje z besedami –, igra de-(kon)strukcije, raz-(z)gradnje – struktur(e) – (ne-?)smisla,²⁶³ zato – (tudi) z raz-mikom (od) »jaz«-a –, po-vzet iz nje vanjo samo, v ospredje pr(e)ide – avto-poetološki – problem nič(a) (v/iz) pesmi. V zbirki *Palimpsesti* (1984) pesnik – stopnjujoč zastavljene pesniške »principe« – razpre tudi obliko soneta samo: verz njegovih pesmi se, z za-bris(ov)anjem, s raz-(s)krivanjem (palimpsestov) ne-zgubljenega s-poročila, ponovno sprosti, krči se in se širi, spet za-diha, in se, nazadnje, z elegično pesnitvijo »Crngrob« (prim. Grafenauer 1984, 85–93), raz-veji in raz-veje, raz-(z)valovi ob s-pomnjenju usode mrtvih, pomorjenih, v nič poteptanih Slovencev, ob spominjajočem se »so-čutju« z njimi.²⁶⁴ Elegije knjige *Izbrisi* (1989) – v njej je, kot (za) uvod vanjo, kot njena prva pesem, po-natisnjena pesnitev »Crngrob« (prim. Grafenauer 1989, 7–9) – nadaljujejo in razvijajo – s *Palimpsesti* spočet – govor o temeljnih, spričo – (njihovega?) ne-raz-(u)ničujočega (se) – nič(en)ja razpirajočih (se) eksistencialnih pre-bivanja: pojejo o strašljivi možnosti (popolnega) pre-črtanja (vsega) človeštva z atomsko bombo, o trpljenju na Golem otoku, o ljubezenski združitvi, o polarnosti (ne-?)erotičnega – slehernega? – razmerja med dvema in, slednjič, o samo(s)ti-biti-sredi-sveta-pri/ob-drug(ačn)em.²⁶⁵ Zadnji Grafenauerjevi samostojni pesniški zbirki, *Odtisi* (1999) in *Nočitve* (2005), se z raz-gledišča (izkustva) osamljenosti, ne da bi ga, jo raz-(o)pustili, ne da bi jo, ga ukinili, na formalni ravni, po-vrneta k prevladujoči obliki štirivrstičnih kitic in, na vsebinski ravni, od-vrneta k spraševanju o časenju časa, o njegovem pre-menjavanju in o njegovem pre-minevanju, njegovem teku, (in) k spraševanju o drug(ačn)em, o daljavi in o bližini med »jaz«-om in »ti«-jem, med tabo in mano, med nami, o srečanju dveh v – ne-?svet(l)i? – vse-enosti, v – brez-?(z)danjem? brez-?svet(ov)nem? – »vsejezdaj«.²⁶⁶

Že (in še) s takó skopim, še (in že) s takó grobim o(b)-risom raz-vitja Grafenauerjeve ustvarjalnosti je mogoče raz-(z)brati nekatere oblikovne in vsebinske vzporednice s Celanovim pesnjenjem.²⁶⁷ Sled (skrivnosti) srečanja med njima, sled (skrivnosti) receptivnega

263 Prim. Kermauner 1975, 71.

264 Prim. Hribar 1984b, 109.

265 Prim. Štoka 1996, 180 isl.

266 O razvoju Grafenauerjevega pesništva prim. (tudi) spremno besedo Aleša Štegra h knjigi pesnikovih zbranih (in novejših) pesmi *Diham, da ne zaide zrak* (2010), spremno besedo z naslovom »Najgloblje v zraku«.

267 Na Grafenauerjevo pesniško nanašanje na Celana so opozorili (zlasti): Tine Hribar (prim. Hribar 1984b,

prevzetja, morebitno sled morebitnega Celanovega »vpliva« pri Grafenauerju, nanj, morda prvič razločneje zaslutimo z(a) zbirko *Palimpsesti*, ki je izšla leto pred objavo knjige prevodov Celanovih pesmi, ki je verjetno nastajala tudi ali deloma med prepesnjevanjem samim. Je, na eni strani, Grafenauer natanko od Celana sprejel zase enega izmed njegovih nezamenljivih, pri njem do popolnosti mojstrstva izpeljanih načinov »pro-iz-vajanja« ne-raz-(s)kritega (ne-?)smisla besed samih: (njihovo?) delitev in (njihovo?) deleženje, (njihov?) raz-(z)drobljeni, raz-deljeni delež (v/iz) pesmi? Ni, na drugi strani, mogoče za-slišati, za-ču(ti)ti – bližnje-daljnega, daljno-bližnjega, celo citatnega in celo citirajočega – od-jeka Celanove govorice v posameznih motivnih okruških, v sintagmah in v sintaksi (iz/v) pesmi?²⁶⁸ A: ne samo za časa prevajanja, med njim in ob njem, ne samo s *Palimpsesti* in ne samo z *Izbrisi*, temveč pogostokrat, tudi kasneje se Grafenauer za-obrača, vrača k Celanu, k njegovemu delu, k njegovi usodi: tako v pesmi »Usoda, zaprta v žari brez pepela, in dim« iz *Odtisov* (prim. Grafenauer 1999, 54) kot v pesmi »Sedim pod oknom v arhivu milosti« iz *Nočitev* (prim. Grafenauer 2005, 53) pesni pesnikovo smrt, njegov samomor, in, obenem, v pesmi iz slednje zbirke, v pesmi z naslovnim verzom »S svetlim rezom«, celo navede svoj prevod stiha iz »Sprich auch du« (prim. Grafenauer 2005, 11).²⁶⁹

101 in Hribar 1990, 128), Vid Snoj (prim. Snoj 1993, 118–130) in Aleš Šteger (prim. Šteger 2010, 559–563).

268 Sonet »Osuta roža listnatih trenutkov« iz *Palimpsestov* – njegov verz: »/.../ spomin, severno žgoč, južno svetel« (Grafenauer 1984, 19) – morda najizraziteje, (domala) »dobesedno« priključ s-pomnjenje Celanovega pesnjenja: zadnji stih pesmi z naslovom »Harnischstriemen« iz zbirke *Atemwende* se namreč – nanašajoč se na pesniško besedo (kot tako) samo? – glasi: »Nordwahr. Südhell.« (GW II, 28.)

269 V leta 2021 objavljeni knjigi spominov z naslovom *Plasti odzidanih daljav*, ki jo je uredila Tina Kozin, Grafenauer sam – ob poeziji in esejih Thomasa Stearnsa Eliota (1888–1965) – poudari edinstveno pomembnost srečanja s pesništvom Paula Celana: »Ne samo, da sem ga zavzeto prebiral in iskal v njegovi nenavadni in vznemirljivi modernistični poeziji tiste doživljajske sledove, ki dajejo tej liriki specifično duhovno tektoniko, v kateri je utemeljena njegova izjemna izpovedna in sporočilna vrednost. S svojo poetiko in pesniškimi upodobitvami lastne življenjske izkušnje me je vsega prevzel in tudi vplival name. Ni treba posebej poudarjati, da me je presunila usoda tega judovskega ahasverja in pesnika v eksodusu, v katerem je s poezijo kar naprej iskal samega sebe. Kaj šele, ko sem izvedel, da je v obupu pri petdesetih skočil v Seno. Zame je prav on vrhunec pesniške zgodbe in dometa pesništva v 20. stoletju, ki se konča v samomoru. Skratka pesnik, nad katerim si očaran, osupel in zgrožen. Če ni to veličina, ne rečem nič.« (Grafenauer 2021, 124.) Znotraj poglavja, scela posvečenega Celanu, v katerem zariše poglobljeno prelomnico na njegovi življenjski in ustvarjalni poti, Grafenauer tudi posebej izpostavi natanko pesem »Sprich auch du« in začrta njeno, svoje raz-tolmačenje (pesniškega poklica): »Omeniti moram še Celanovo razumevanje pesnika in njegove ujetosti, saj mi je v tem izjemno blizu. Namreč, pesnik je nenehno ujet v tisto temeljno protislovje, ki ga v pesmi Govori tudi ti upesnjuje Celan; govori o tem, kako živo postaja vsenaokrog v izkustvu smrti, in strne to svoje občutje z verzom ‚Res govori, kdor govori senco‘. Pesnik namreč hoče govoriti senco, ki življenju podarja njegovo živost, želi se oglašati tako iz smrti kot iz resnice življenja, hkrati pa mu je ta resnica izkustveno nedosegljiva. Sla, da bi jo pretvoril v živo besedo, v kateri bi hkrati plalo življenje in mirovala smrt, je samomorska, saj terja od pesnikov, da stopijo v senco lastne eksistence, v resnico smrti, in da so hkrati tudi njena usta, ki govorijo. A dovolj o tem.« (Ibid., 126.)

Kljub marsikakšni skupni témi ali marsikakšnemu skladnemu motivu pri Celanu in pri Grafenauerju, kljub obema enako sorodni, enako-rodni pozorni občutljivosti, skrbi za razsežnost in za presežnost (ne-?)možnosti (slovenske in nemške) pesniške govorice, je vendar potrebno opozoriti na – ne ne-negativni ne ne-pozitivni – »ne-« znotraj njune navidezne podobnosti, na bistveno razlikovanje obličja pesmi pri obeh, na razlike, ki se drugače odtiskujejo z vsebino upovedanega in izrečenega, iz nje in vanjo, skoznjo. Če Celanu govorica, spričo neznosnosti prenašanja teže zgodovinskega trpljenja – judovske usode, usode judovstva –, tesnobne groze preživetja, pre-stanja pre-bivanja, razpada z muko molka in z molkom muke, z-drsti – med (njegovimi, bralčevimi) prsti iz (bralčevih, njegovih) rok – v gluhoto tišine, v némost praznine, petje Grafenauerjeve pisave, nasprotno, neodjenljivo, z ne-zadrž(a)no (proti-?)glosolaličnostjo vztraja, tudi ob njegovem lomljenju, tudi njemu samemu navzlic, s »težno-poetskim« pre-formiranjem pesniške in-formacije (prim. Grafenauer 1981, 115 isl.), s tistim, v čemer in iz česar (sam) temelji, iz česar in v čemer (sam) tolmači svoje lastno – in sleherni? – snovanje, s preobračanjem od »filo-sofskega« k »filo-tehničnemu« pesništvu, s pre-meno k »težno-logiji« poezije (prim. Grafenauer 2001, 21 isl.), s palimpsestnim raz-(s)plastenjem de-(kon-)struiranja smisla igre (brez)zvočnosti in (brez)pomenskosti besed. Vztraja s hrepenenjem po raz-(s)piranju neznanega z znanim in znanega z neznanim, s hrepenenjem po ne-znanem: ne-domač(n)em.²⁷⁰

Elegična pesnitev »Samota« pôje, s tem ko sama postaja skladje, skladba njenega petja, s tem ko (si) sama pri-(o)svoji spev njenega glasu, o samo(s)ti, o boleči in o bolečinski pre-skušnj(av)i premagovanja radikalne osamljenosti, nepremagljivega oposameznjenja, singularnosti človekovega obstoja, njegovega ob-sta(ja)nja v medprostoru, v prosti razprostrtosti sveta: sredi njega, sredi nje. O njegovi eksistentni insistenci in o njegovi insistentni eksistenci znotraj – in spričo – vmesja sveta. O njegovi smrtnosti. O nezaustavljivem razsipanju, osipanju – od roba do roba, od smrti do rojstva in od rojstva do smrti, razli-vajočega se, v »tukaj« in v »zdaj« prelivajočega se – časa, o njegovem zajemanju v »zrnca trenutkov« (Grafenauer 1989, 44). O ranljivosti in o ranjenosti slehernega človeka in vsega med-človeškega. O slovesu (iz) poslovljenosti in o poslovljenosti (iz) slovesa. O nenehnem »zbogom«, zarinjenem v ljubezensko pričakovanje »brez spolnitve« (ibid.). O gluho v praznino viseči uganki »v zevajočem zraku« (ibid.). O prebivanju, z za-upanjem pogledujočem, izza (lastnega) začetka, izza (lastnega) konca, k drug(ačn)emu, k absolutno različnemu, k raz-ločenemu. O pre-bivanju, zazirajočem se, zorečem iz člo-večnosti v člo-večnost. Zadnji dve kitici elegije se glasita:

270 Ni, je potemtakem Grafenauerjeva poezija »dejansko« – »v resnici« – bolj – kakor Celanovemu – sorodna pesnjenju Stépšana Mallarméja ali Stefana Georgeja (1868–1933)? Je, ni?

v tlak bitja stisnjeno, kar je in ni,
visoko, brez izhoda. od-
večna, k zemlji uspavajoča teža
se zbira v sen, ki ga prekriva druga stran neba?
ne past in ne pregnanstvo, brez kraja
v svetobežnih krogih.
s koraki, ki sledijo rodilni smrti v vodi,
izhojena rešitev, mehko osenjen
Neben-
leben.

med priti in oditi enačbeno razmaknjen
jazinjaz.

koliko vmesnosti nabrane v dneve!

kje sem? resničnost je še golejša kot gola,

a nič popoln: onstran besed,

ki v sebi hranijo moj glas. (Grafenauer 1989, 45–46.)

Pesnitev raz-(s)klepa dvoumno, dvosmiselno »pripoznanje« končnosti človekovega svet(ov)nega pre-bivanja, »pripoznanje« njegove sanjave stisnjenosti s tesnobno protitežnostjo, k čez-nébesnemu težečo ne-navezanostjo na zemeljsko, na zemljo sólo: sprejemanje. Sprejetje končnosti spričo usojene, usodne samote samosti in samosti samote, spričo ne-(z)možnosti po-gledanja v večno, iz njega na zemljo, spričo ne-(z)možnosti po-bega iz večnega, z zemlje vanj. Spričo nič – (sredi?) sveta? –, ki nemi onstran besed, ki razgalja goloto in ogolelost, pušč(av)o sleherne res-ničnosti, njeno ne-resnico. Spričo tistega, kar vendar obenem – s pre-(o)čiščujočim krstom smrti – pusti, da se »med priti in oditi«, med prihajanjem in odhajanjem, med pre-hodom razpre lahna radost biti: rešilni kraj za srečanje s seboj in z drugim, z drugačnim kot s seboj in s seboj kot z drugačnim, za srečanje s povsem tujim: prisotno odsotna in odsotno prisotna pokrajina (našega) pre-(o)stajanja na zemlji, pod ne-milim nebom, pokrajina (našega) naseljevanja, raz-selitve sveta: – (kot) brez-?kraj? – človeškega.

Medtem ko Grafenauer v govorico »Samote«, v njen zaključek pritegne dvakratno enkratno besedo Else Lasker-Schüler, naslov sicer nedokončane, v pisateljičinem palestinskem eksilu snovane drame *Ichundich* (1940–1941), enkratno dvakratno besedo »jazinjaz«, najprej – v predpredzadnji kitici – njen izvirnik, nato – v zadnji kitici – njen prevod (prim. pesnikovo opombo v: Grafenauer 67 ,1989), v predzadnjo kitico neposredno, kot *citāt*, njegovo lastno spovedovanje in njegovo lastno rekanje, petje pesnitve – njen kontekst – potujočo tujko – kot »tujek«? –, brez (za-reza) narekovajev vtke Celanovo raz-(z)rimano besedno sestavljenko, raz-(z)lomljeno skovanko: »Neben- / leben.«

Pesem o »Neben- / leben«, zadnja pesem tretjega – o-srednjega – razdelka – od petih – zbirke *Lichtzwang*, pesem »Das Wildherz« se v Celanovem izvirniku glasí:

DAS WILDHERZ, verhäuslicht
vom halbblinden Stich

in die Lunge,

Veratmetes sprudelt,

langsam, blutunterwaschen
konfiguriert sich
das selten verheißne
rechte
Neben-
leben. (GW II, 279.)

Grafenauerjeva prepesnitev pesmi (na levi strani) – k njej (na desni strani) prilagam, zaradi (ne-?)možnosti slehernikrat različne in vsakokrat razlikovane, če-tudi ne-tematizirano drug(ačn)e razlage, svoj poskus prevoda – za-zveni:

DIVJE SRCE, udomljeno v luč
s polslepim vbodom

v pljuča,

vse, kar je vdahnjeno, vrvra,

počasi, s krvjo spodplaknjeno,
se konfigurira
redko obljubljen
pravo
ob-
življenje. (Celan 1985, 119.)

ZDIVJANO SRCE, zdomljeno
s polslepim zboldljajem

v pljučno krilo,

zdihamo brbota,

zlagoma, s krvjo spodprano
se konfigurira
redko obetano
právo
para-
žitje.

Celan je pesem²⁷¹ napisal 8. septembra 1967, na vlaku, na poti med italijanskim mestom Domodossola in švicarskim mestom Locarno, na poti na obisk k prijateljem v Tegni, v švicarskem kantonu Ticino (oz. Tessin).²⁷²

Brez nadrobne, natančne interpretacije – brez-številnih, ne-(pre)števnihih – konotacij Celanove pesmi, njenega pesnjenja divjega srca, njegove divjosti in njegove divjine, neudomačenega in neudomačljivega – zdivjanega? – srca, v ne-domač(n)o, tujo hišo skritega, z njo za-varovanega srca, udomljenega – zdomljenega? – v – kakor (nemara nekoliko) pre-poudarjeno pravi Grafenauerjev prevod – (njeno?) luč, v (njeno?) svetlobo s polslepim, s polvidečim vbodom v pljuča, zboldljajem v pljučno krilo, njenega pesnjenja vrvarja in klokotanja – brbotanja? – tistega, ónega – vsega? –, kar je z(a)-dihamo – pre-?diha? –, in počasnega, s krvjo spodplaknjenegega – zlagoma s krvjo s(pod)pranega? –, z njo pre-barvanega re-konfiguriranja redko obljubljenega – redkokdaj in redkokje obetanega? –, (a) pra-

271 Prim. Celan 1970c, *HKA* 9.1, 57 in *TCA/LZ*, 93.

272 Prim. Celan 2005a, 813 in Celan 2018, 1002. »Das Wildherz« – prvotni naslov pesmi se glasi: »Einer Lärche zuhanden [Macesnu izročeno; tudi: Macesnu v roke]« (*TCA/LZ*, 93 in *HKA* 9.2, 159) – je – z maloštevilnimi kasnejšimi rokopisnimi popravki – nastala ob spominu na poskus samomora z vbodom v srce januarja istega leta, poskus, pri katerem si je Celan hudo poškodoval levo pljučno krilo: pesem, kot opomin, hrani skrivnost (pesnikovega) s-pomnjenja stika s smrtjo (prim. *TCA/LZ*, 93).

vega – in (zato?) resničnega? – »ob- / življenja« – z namenom ohranitve trikratne, ritmične ponovitve dvožložnega (trohejskega, asonirano-rimanega) sklad(an)ja se moj prevod zateka k za-silni raz-rešitvi dvojn(ostn)e potujitve z domače-tujo in s tuje-domačo besedo: »para- / žitje« –, brez natančne, nadrobne interpretacije – ne-(pre)števnihi, brez-številnihi – konotacij Grafenauerjeve prepesnitve, ne-primernosti in ne-ustreznosti njenega razumetja originala, njenega pre-(za)pisa, morda celo za-brisa z(a) govorico »Samote«, naj, čeprav bi nemara (še)le) takšna, (še)le) tovrstna obravnava najrazločnejše (lahko) raz-(z)jasnila razmerje med Celanom in Grafenauerjem, med njunima pesništvo, prikazala njun – ne-?kazni? – odnos, predvsem podčrtam, da je Grafenauer besedo »ob- / življenje«, besedo »Neben- / leben«, povezoval tako s Celanovim ustvarjalnim delom, z njegovim avto-poetološkim samo-pojmovanjem, kot z njegovo osebno usodo, s samomorom. V lastnih opombah k svojim *Izbrisom* je namreč smoter svojega citiranja Celana označil takole – s citatom –:

Moj citat pesnikovo prostovoljno smrt v Seni povezuje z židovskim ritualom »oblačenje Imena« in iniciacijo, ki pomeni vstop v »ob-življenje«, kot to v obravnavi pesnikove zapuščine v zbirki *Zeitgehöft* interpretira Bernhard Böschenstein, ki meni, da se je pesnik s tem dejanjem odločil »svoje življenje, ki ga ločuje od resničnosti, odložiti v smrt, da bi bil končno prost za Jeruzalem.« (Grafenauer 1989, 68.)²⁷³

Pesni Grafenauerjeva pesnitev »Samota«, s tem ko odgovarja na nagovor Celanove pozicije, s tem ko njeno tujo, njeno lastno govorico jemlje za svojo lastno, svojo tujo govorico, možnost »Neben- / leben«, možnost »ob- / življenja« kot prelaganje življenja v smrt, v onstranstvo nébesnega, kot pre-beg iz sveta, ali kot preskok življenja iz biti, v tostranstvo zemeljskega, kot pre-ostajanje v svetu? Kot oboje obenem: kot pre-bivanje (iz) učasenja njegovega razprtega zastrtja in (iz) uprostorjenja njegovega zastrtega razprtja? Se, potem-takem, ob sklepu poglavja, ob sklepu poskusa raz-(o)predelitve odnosa med Celanovim in Grafenauerjevim pesniškim snovanjem, njunega razmerja, (ne) z-najdemo pred zagato: pred raz-(s)pornostjo vprašljivosti: pred zagonetko vprašanja? Pred – kakor tolikokrat na poti – skrivnostjo?

Lahko morda natanko s pesniško – paradigmatsko? – sintagmo »Neben- / leben«, »ob- / življenje«, z besedo, ki je Celanova lastna beseda, a ki je hkrati postala Grafenauerjeva lastna beseda, zagledamo in zaslišimo, z njo za-(ob)jamemo figuro razmerja med Celanovim in slovenskim pesništvom? Figuro vsakokrat, pri slehernem, Celanovo govorico sprejemajočem avtorskem glasu drugače re-konfigurirajočega (se) odnosa? Odnosa brez vsem

273 Prim. tudi Grafenauer 1985, 142–143 in 159.

skupne, odnosa brez eno(s)tne, po-enotujoče mere? Njen model? Njeno ime? Lahko morda natanko »ob- / življenje«, »Neben- / leben« poimenuje medsebojno vzporednost, vzajemno paralelnost dveh raznovzniklih življenj, dveh raznolikih kultur in dveh različnih jezikov, ne-(so)pripadnost so-postavljanja (nas)proti-postavitve, njihovo raz-(s)tekanje? Skrivnost (njihovega) sreč(ev)anja?

Kajti: pesništvo kot táko – in z njim sleherna pesem in z njo tudi njeno prevajanje – je, kakor (si) je Celan zabeležil 21. decembra 1966, »zadeva prepada [affaire d'abîme]« (Celan 2005c, 121), zadeva ob zdanjost brezdanjosti in brezdanjost zdanjosti pre-pada brez-te-meljnosti človekovega pre-bivanja sredi sveta, pesem kot taka – in z njo sleherno pesništvo in z njim tudi njegovo prevajanje –, je, kolikor se z raz-mikom hkratnosti zrimanja in razri-manja obenem razmešča nad prepad med »neben«/»ob« in »življenje«/»Leben«, le-bdi nad njim in ga s svojim petjem prepenja, pre-dih ne-raz-ločenja – (ne-?)raz-vezava? – njunega raz-(s)tika.²⁷⁴

274 Razmišljanje ob Celanovem pesništvu, kakršno želi biti, kakršnokoli je pričujoče delo, ki sloni na za-(ob)krože(va)nju besede »predih«, ki ga ona sama – s svojim smiselnim okrožjem, s svojimi pomenskimi okrožji – nosi, tudi sámo seveda ne skriva in nikakor noče prikriti svoje zadolženosti, svojega dolga prevajalskim – (in) stvariteljskim – prizadevanjem Nika Grafenauerja.

★

Steigt und
spielt mit -

In der Eulenflucht, beim
versteinerten Aussatz,
bei
unsern geflohenen Händen, in
der jüngsten Verwerfung,
überm
Kugelfang an
der verschütteten Mauer:

sichtbar, aufs
neue: die
Rillen, die

Chöre, damals, die
Psalmen. Ho, ho-
sianna.

Also
stehen noch Tempel. Ein
Stern
hat wohl noch Licht.
Nichts,
nichts ist verloren.

★

Popne in
poigra -

V sovjem zatoku, ob
zakamneli zgobávi,
ob
naših prebeglih rokah, v
najzadnji zavržbi,
nad
kroglobranom na
zasipanem zidu:

vidni, spet
znova: ti
rezi, ti

zbori, tedaj, ti
psalmi. Ho, ho-
zana.

Torej
stojijo še templji. Kakšna
zvezda
bržda premore še luč.
Nič,
nič ni zgubljeno.

Ho-
sianna.

In der Eulenflucht, hier,
die Gespräche, taggrau,
der Grundwasserspuren.

Ho-
zana.

V sovjem zatoku, tu,
razgovori, zornosivi,
med sledmi vâd podtalja.

VIII. LEBENSSCHRIFT

— STESNJAVA —

... l'heure, minutée, te seconde ...

Paul Celan

Ob – nikoli za-ključ(e)nem, vedno (zgolj) ne-zadostnem – sklepu poti razdaljujočega (se) pri-bliž(ev)anja in približujočega (se) raz-dalj(ev)anja k Celanovemu pesništvu, poti (poskusov) pomujanja in mujenja ob njegovih pesmih, poti, kakršne se morda same (na) sebi raz-(z)gubljajo med brezpotji spraševanja, naj se z raz-gledišča raz-(z)grnitve celote pričujoče razprave na koncu zazrem k začetku: k pesnitvi »Engführung«. Kako z njenim tekstom, skozenj, spregovarjajo obravnavani konteksti ustvarjalnosti Paula Celana, – sploh? – so-opredeljujejo njeno govorico?

Pismo, ki ga je pesnik dne 12. novembra 1949 poslal svoji dunajski prijateljici, avstrijski pisateljici Eriči Lillegg (1907–1988) – z njo naj bi tedaj Celana vezalo skrbno pred njenim možem Edgarjem Jenéjem skrivano ljubezensko razmerje –, pismo, ki, razpeto med razigranost radoživosti in žalobnost osamljenosti, obenem opisuje zanj usodno srečanje z zakoncema Goll, – s skorajda melanholičnim pridihom – prekine misel, s katero, s pomočjo katere je (nemara) mogoče, kakor s (pris)podobo, zajeti ne samo, na eni strani, pesnikovo ob-čut(en)je – sredi – (prvega leta) pariškega eksila, temveč hkrati, na drugi strani, tako o-kraj posamične pesmi med stvaritvami celokupne po-krajine avtorjevega opusa in z njo, z njim odnos med teksti in njihovimi, skozi razraščajočimi se konteksti kot – nenazadnje – bralčevo, interpretovo so-delovanje pri – inter-(kon)tekstualnem – sprejemanju – nagovora – besedila samega, misel, s pomočjo katere, s katero je (nemara) mogoče, kakor s (pris)podobo, začrtati osnovni zaris tega (– ne samó? – sklepnega) razmišljanja: »Jaz sem samo list, ki mu je sleherni dan nanovo potrebno pripovedovati, da obstajajo drevesa.« (Celan 2019a, 62.)²⁷⁵

201

275 Nemški izvirnik se glasi: »Ich bin nur ein Blatt, dem man jeden Tag aufs neue erzählen muß, daß es

Kolikor (namreč) drevo – kot celota – in – kot del – list – (ne) glede na mnogoterost oblikovanja, (ne) glede na zvrstno raznolikost – medsebojno bistveno pripadata drug drugemu, kolikor sta – z rastjo sámo, s pretakanjem ohranjajočih snovi – vezana, (a) kolikor sta – s pretakanjem letnih časov, z rastjo sámo – ločena, kolikor (še)le takó, kot takšna, raz-ločena in raz-vezana, »ista«, a – (kot) vse-eno – drugačna, »drugačna«, a – (kot) vse-eno – ista, skupaj – (tudi) s trenutkom (jesenskega) osutja orumenelega listja s krošnje – za-rišeta – célo: po-polno – po-dobo drevesa – njegovo svet(ov)no po-stavo –: ni (potemtakem) interpretovo, bralčevo naprezanje nekakšno – slehernikrat naknadno: pre-?pozno? – pripovedovanje, po-pripovedovanje, ki skuša, čeprav sámo ostaja, mora ostati breztemeljno – več-stransko breztemeljno: bolj brez temelja kot zveneli list, pre-puščen sapam pre-pada pod drevesom, podenj –, z ne-zvestobo zasledovanja – (za) zmeraj – tuje besedi pesniške govorice, njeni lástnosti in njeni lastnósti, čeprav sámo spominja na herbarijsko delo (ljubiteljskega) zbiratelja, zapolniti za-zevajočo praznino med enim in drugim zdanje razprtega brezna, ni (potemtakem) obzorje kontekstov pesnikove ustvarjalnosti, kakršno zaznamuje po-rajanje, nastajanje teksta, kakršno se zaznačuje za nastalim, po-rojenim tekstom, takšno drevo, ki listu – kljub vsemu, vsemu navkljub – podarja oporo, ni (potemtakem) – Celanova – pesem sama – tudi »Engführung« – list, ki – vsemu navkljub, kljub vsemu – pričuje o – ne-?živem? ne-?smrtnem? – drevesu, o njegovem – ne-?minljivem? ne-?trajnem? – obstoju? O stanju (sredi) sveta? O stanju (sredi) skrivnosti srečanja? Je? Ni?

Pesnitev »Engführung« je kot zadnji – med šestimi edini naslovljeni, med šestimi edini neoštevilčeni – cikel *Sprachgitter* najdaljša pesem Celanove najkrajše zbirke: (relacijsko, relativno) sámo-stojna ne-odvisnost njegovih, njenih devetih gradnikov sestavlja (relativno, relacijsko) so-odvisnost sámo-stojnosti njene, njegove zapletene celote: – snežno? snažno? – belino prostor(j)a molka med njimi naseljujejo zgolj začetek posamezne »partije« razmerjajoče črne zvezd(ic)e – obeležje (ne-kakšne?) omadeževanosti? – in, za njimi, z globino grafičnega zamika zazvenevajoči »refreni« vmesnih, posredujočih – od enega do drugega dela pesnitve prehajajočih, prehodnih – verzov, kakršni z re-iteracijo, z re-formulacijo, vendar značilno modulirani, trajajo sredi sledečega kot predgovor predhodnega, kot njegov prelomljen prizven sredi nadalje (spre)govorjenega: na takšen način, takó, kakor »Todesfuge« – na njeni sledi? onkraj nje? za njo? –, (si) »Engführung« jemlje, daje mero z naslovnim pri-klic(ev)anjem muzikološke, glasbene terminologije: medsebojno s-prepletanje glasov, njihovo polifono so-oglašanje, prežarjeno – kontra-punktirano – s tišinami, njihovo stopnjujoče (se) raz-(s)peljevanje skoz z-ožine (kon-teksta), njihova stesnjava, tvori – nosilno – strukturo, – ogrodno – »partituro« pesnitve. O čem pôje?

Analiza »Engführung« – kot (celovito-enovitega in enovito-celovitega: singularnega) goda (pesniške) govorice – bi – seveda –, če bi želela postati obsežna, sleherno – veliko in majhno – podrobnost (manj ali bolj) zasegajoča – »resnična« in »prava« – interpretacija, ne zgolj spremni, spremljajoči komentar, zahtevala natančen razmislek tako o sestavnih delih celote cikla kot o njegovem mestu – njegovi »vlogi« in njegovi »vrednosti« – znotraj razmestitve obnebij, najprej, zbirke same in, nato, pesnikove ustvarjalnosti kot take: tovrstno »védenje« in tovrstno »ozaveščenost«, bodisi eksplicitno in »jasno« bodisi »bežno« in implicitno, pravzaprav, kot svoj lastni, svoj tuji pred-pogoj, predpostavlja.²⁷⁶ Ob raznotero ko-notiranih pomenskih nanosih in smiselnih prenosih – nōšnji (sámo-)nanašanja nase, (kot) na drug(ačn)o – pesmi same bi – kajpada – morala takšna, k izčrpnosti stremeča interpretacija, njen poskus, upoštevati tudi tisto, kar je – poleg pesnikovih sporadičnih pripomb – o njej, skoznjo sámo, razprostrlo »celanoslovje«: pesnitev »Engführung« je – in ostaja –, kakor – pred njo? onkraj nje? na njeni sledi? – »Todesfuge«, zagotovo eno izmed najtemeljiteje, iz najrazličnejših, marsikrat nasprotujočih (si) perspektiv pretresanih Celanovih besedil. Mnogovrstno množino pristopov številnih študij, posvečenih pesnitvi, njenim specifičnim ali njenim splošnim aspektom, je morda mogoče zlasti razvidno ponazoriti z navzkrižjem, kakršnega prikazujeta zajemajoče zasnovani obravnavi Petra Szondija in Jürgena Lehmana, kakršno kaže na t(a)-isto – óno – pre-(s)križanje poti, pred katerim se, soočen z brezmernim »bogastvom« (razgaljenih, golih) besed pesmi, z-najde, pred katerim – kot tujec, kot tujca – z-najde (samega?) sebe, vsak(ršen) raz-tolmač.

Medtem ko Szondi, na eni strani, v svojem eseju »o razumljivosti moderne pesmi«, ki je – v francoskem izvirniku, s prvenstvenim sklicevanjem na francoski prevod »Engführung« spod peresa Jeana Daiva (1941); k podobi prevoda je tehtno prispeval pesnik sam – najprej

276 V pismu z dne 21. marca 1959 nemškemu literarnemu zgodovinarju in pisatelju Walterju Jensu (1923–2013) je Celan glede so-pripadnosti »Engführung« in celote zbirke *Sprachgitter* pomenljivo zapisal: »Cikli niso samo strukturni elementi (toda tudi to), so tudi, in predvsem, óna leta, óne ure, óne (Vam smem to povedati? Smem: óne strahotne) cezure. / Besede, glasove sem resnično stesnil [speljal skoz zožino] (se jim sam pustil stesniti [speljati skoz zožino]) – v tisto neizprosno zadnje pesmi. (Časovno ni bila zadnja, toda vedel sem, da je bila zadnja.) [Die Zyklen sind nicht nur Strukturelemente (aber auch das), es sind auch, und vor allem, die Jahre, die Stunden, die (darf ich es Ihnen sagen? Ich darf es: die furchtbaren) Zäsuren. / Ich habe die Worte, die Stimmen wirklich enggeführt (mich von ihnen engführen lassen) – ins Unerbittliche des letzten Gedichts. (Zeitlich war es nicht das letzte, aber ich wußte, daß es das letzte war.)]« (Celan 2019a, 352.) Medtem ko Grafenauerjev prevod (naslova) pesnitve – »Stretta« – poudarja glasbeni, muzikološki izvor tērmina »Engführung«, Snojeva različica – »Stesnitev« – naglasi natanko gibanje prehoda skoz ožino (eksistencialne) stiske. Pri svojem prevodu sem se odločil za nemara nekoliko začudujočo, potujočo rešitev »Stesnjava«, ki želi z zvočno sorodnostjo z besedo »izpeljava« hkrati ohraniti tudi (naznačeno) tesn(obn)ost (beseda je izpričana tudi v *Slovensko-nemškem slovarju* [1894–1895] Maksa Pleteršnika [1840–1923]; po njem je njena najprej izpostavljena, njena prva nemška ustreznica »Einengung«).

izšel leta 1971 z naslovom »Lecture de Strette« (»Branje Strette«) v reviji *Critique* in ki je bil – v nemškem prevodu z naslovom »Durch die Enge geführt« (»Odpeljan skozi ozino«) – kasneje vključen v avtorjevo zbirko razprav *Študije o Celanu* (*Celan-Studien*; 1972), pri razpletanju kompleksne semantične teksture prepričljivo podarja pozornost (predvsem) strukturni (»glasbeni«) kompoziciji teksta (prim. Szondi 1996, 345–389; 426–428), in medtem ko, na drugi strani, poglobljeno besedilo, ki ga je Lehmann pripravil za zbornik komentarjev k zbirki *Sprachgitter*, z marljivostjo, ustrezno znanstveni nameri in namembnosti knjige, tekst Celanove pesmi razsloji znotraj dešifriranja »odkritih« navedkov in »prikritih« namigov, ne-tekst(ual)nih (avto-)»referenc«, morebiti – ali (tudi?) ne? – bistvenih za (njeno, njegovo) razumevanje (prim. Lehmann 2005, 431–480),²⁷⁷ skušajo spisi – sicer Szondijeve študentke – Marlies Janz – ne samo knjižni prvenec z naslovom *O angažmaju absolutne poezije* (*Vom Engagement absoluter Poesie*; 1976), temveč tudi v okviru enajstega zvezka *Celanovega letopisa* objavljen esej z naslovom »Involucija kot ,pisava življenja« (»Involution als ,Lebensschrift«; 2020) –, spisi, ki pričujejo o njenem dolgoletnem, nepopustljivem spoprijemanju posebej z »Engführung« in s Celanom nasploh, – ne s premoščanjem, temveč s kontrastiranjem protislovnega, z interpretativnim pre-(s)pajanjem – smiselno združevati poglavitne poteze obeh – povsem? – kontradiktornih, a – povsem? – komplementarnih načinov prisluškovanja pesniški govorici.

S sklepom razmišljanja ob Celanovem pesništvu, s potjo k njemu, želim v zadnjem poglavju »Engführung«, njen tekst, pre-(o)svetliti z vidika raz-(po)stavljenih kontekstov, kakor sem si jih v poprejšnjih delih razprave prizadeval za-beležiti z raz-(z)b(i)ranjem – ne-?smisla? – pesnikovih stvaritev. A: kolikor kakršenkoli – uglajeno prefinjen, tekoč ali zatikajoč se, nebogljen jecljajoč – razgovor s tekstom, z njegovo govorico, brez prestanka zvršuje – in pre-skuša – dvo-edin(stven)o, s samim sabo podvojeno, vendar poenoteno pre-(z)gibanje kontekstualizacije in dekontekstualizacije, pre-(z)gibanje de-kontekstualizacije, kolikor se raz-(s)penja med kon-tekstom in kon-tekstom, sredi med-prostora (raze) raz-(z)vezaja kon-teksta, kolikor (ga) prenaša in raznaša s-tkanje inter-(kon)tekstualnosti, med-igra med-besedilnosti, si – komaj – »komentar«, kar, ki sledi, nikakor ne las-ti pretenzije po s-konč(a)nosti, temveč je namen so-postavljajoče, nasproti-postavljajoče, povzemajoče in paralelizirajoče – hkrati vsebinske in oblikovne: motivno-tematske: brez-konč(a)ne – prepeljave komentiranega besedila skozi z-ožino komentirajočega in prepeljave komentirajočega besedila skozi z-ožino komentiranega, sklepne speljave ónega – t(a)-istega

²⁷⁷ Prim. tudi Lehmannovo razpravo z naslovom »Hoditi po ,neprevarljivi sledi« (»Gehen in der ,untrüglichen Spur«), ki je bila leta 2002 objavljena v zborniku *Interpretacije. Pesmi Paula Celana* in ki pravzaprav predstavlja zgoščen sežetek avtorjevega komentarja k »Engführung«.

– ne-skladnega – ne-?(so-)odvisnega? – skupaj – pred()vsem: zoper raz-(z)laganje sámo – razlastitev za zagonetno tujstvo Celanove pesnitve same. Raz-(o)svojitev (govorice) pesmi. Stesnjava (pesmi) pre-diha: pre-dih (pesmi) stesnjava.

Sklicujoč se, ne-posredno, na »Engführung« je pesnik v »Meridianu« zapisal napotilo – veljavno (tudi?) za »umetnost razumevanja«? –: »Umetnost razširiti [razširjati]? / Ne. Temveč pojdi z umetnostjo v svojo najlastnejšo ožino. In se osvobodi [se sprosti].« (GW III, 200.)²⁷⁸

★

Prvi del, prva partija – prvi part –²⁷⁹ pesnitve »Engführung«, kot nastop poglavitnega, vodilnega tematsko-motivnega glasu, za-pôje – z rabo za Celanovo zgodnjo poezijo redkih, za njegovo pozno poezijo značilnih (navadno) naslovnih kapitelk – o tem, da je (bilo) – danes? nekdanj? – nekaj, o čemer uvodoma nikakor ni mogoče s samoumevnostjo rêči, na koga ali na kaj se nanaša, kaj ali kdo (to) – nekdanj? danes? – je (bilo), zaneseno ali prepeljano – ne z lastno silo, ne prostovoljno, temveč spričo tuje (sámo-?)volje, nasilno: (kot) deportirano? –²⁸⁰ na – ne-?zagrajeno? – ozemlje, ki – ne-?znano? –²⁸¹ (ne) raz-(s)kriva »kje« nahajanja, a ga navzlic temu preči – se skozenj raz-vije – neprevarljiva, nevarljiva – torej: (kot ostalina bivšega?) očitna: raz-berljiva: res-nična – sled – čigava sled? sled česa? –²⁸² otvoritveno kitico pesmi – pesnitve same –, načinovnost njenega rekanja, zaznamuje – mnogo-povedna: ča-

205

278 Nemški izvirnik: »Die Kunst erweitern? / Nein. Sondern geh mit der Kunst in deine allereigenste Enge. Und setze dich frei.«

279 Prvih pet pesmi cikla »Engführung« je pesnik skončal 17. februarja 1958 v Parizu, ko je tudi začel z zadnjo razdelavo celot(n)e pesnitve. Prim. Celan 2018, 774.

280 Vstopni verz, kolikor je bil nemški glagol »verbringen« v času nacionalsocializma evfemistično rabljen za označevanje deportacij, masovnega transporta ljudi v taborišča, pesnitvi, (razumevanju) poti, ki jo očrtava, od samega začetka podeljuje – ne-?dvoumno? – smer. Tudi francoski prevod, na katerega se sklicuje Szondi, se začne: »Dé- / porté / .../«. Prim. Szondi 1996, 426.

281 Zgodnji osnutek pesmi ozemlje, skoz katerega se giblje sled, imenuje kot »fremde [tuje]« (prim. TCA/SG, 88 in HKA 5.2, 300).

282 Besedilo govornega komentarja za znameniti film o nacističnih koncentracijskih taboriščih francoskega režiserja Alaina Resnaisa (1922–2014) *Noč in megla* (fr. izvirnik: *Nuit et brouillard*; nem. prevod: *Nacht und Nebel*; 1956) je sestavil francoski pisatelj Jean Cayrol (1911–2005): na prošnjo avtorja samega (prim. Gellhaus 1997, 223–234) je za nemško distribucijo dela besedilo prevedel in priredil Celan. V njegovem prevodu komentar, mdr., spre-govori: »Ista železniška proga danes: dnevna svetloba in sonce. Počasi jo obhodimo – v iskanju česa? / Sledi trupel? [Dieselbe Bahnstrecke heute: Tageslicht und Sonne. Langsam schreitet man sie ab – auf der Suche wonach? / Nach einer Spur der Leichen?]« (GW IV, 79–81.)

sovno-prostorska – ne-gotovost, raz-(z)jasnitev katere (morda) obljublja – blodeče? raziskujoče? iščoče? – raz-vid(e)va)nje nadalje, k nadaljevanju – iskanja? raziskovanja? blodenja? – usmerjajoče dvopičje: óno, kar (se) z njim, skozenj – za premorom premolka –, razprostre, je – pričujoče? – prizor(išče) travja, – sedanji? – razgled na – padlo? pokošeno? posušeno? – travo, razpisano vsaksebi, pisano narazen, s slehernó – suho (ali vendar zelenečo: živo)? – bilko posebej. Je trava tisto na ozemlje prepeljano ali zaneseno? Je travje sled, ki (se), kot – sicer ne(pre)varljiva, a z njeno resničnostjo zničena, ne (več?) raz-berljiva? – pisava – kot nepisava? – zadaje, predaja (za) branje? Za koga? Komu? Čemu? Zakaj? Ob soočenju s travjem – s tišino njegovega teksta? –, ki z osenjavami, s sencami posamičnega bilja pada na kamne in tako raz-kaže njihovo – od žgočega sonca razbarvano? – belino, se povedni – opisovalni, beležeči – naklon spremení – spričo kažoče, raz-padajoče pisave? spričo sledi? – v za-poved – prošnjo? –, kakršna – z dvakratnim zanikanjem, z dvakratnim popravkom – raz-vid(e)va)nju, raz-bega(va)jočem, razgledujočem se po prizor(išč)u travja in kamenja, namesto – zastónjskega napora? – branja – zb(i)ranja med kamenje raztresenega travja v zgodbo? – za-ukazuje pogledovanje, kakršna, namesto – brezpotno begavega? – pogledovanja – (o)gledanja (z)godenega? – za-ukazuje, naj gre, naj se sámó poda – vrne? – na – svojo lastno? – pot: »/.../ – pojdi!« Kakršna si, kakršna pesmi sami – najprej posredno, nato neposredno – pri-kliče njen, svoj »ti«, »ti« svojega, njenega na-govora, »ti«, h kateremu – in z njim k (njegoví) sedanjosti, k (njegoví) pričujočnosti – se za-obrne tretja kitica in ga spodbudi, naj pre-meri pot – sledi? –, kajti čas je, kolikor je »tvoja« ura »brez sester«, kolikor je slednja »ura« (lahko) s-krajna, zadnja – (kot) smrtna ura? (kot) ura smrti? –, (skopo?) raz-merjen, a tudi (obilno?) raz-dan: kot čas pre-bivanja, kot čas pre-živetja: življenja: takó se ozemlje s sledjo, kjer se »ti« – nenadoma in nenadejano? vedno (zanaprej)? – z-najde kot osameli popotnik, kot samotni sledilec, razpre kot – »tvoje«, njegovo (tudi »moje«?) »pravo«? – domovanje, kot – njegov, »tvoj« (tudi »moj«?) »pravi«? – dom. Dom – brez zavetja zidov? brez zavetja strehe? –, ki ga ogroža zlagoma, zložno – brez-?obzirno? – premikajoče se – sámó-gibno, sámó-hodno – kolo – god(ênj)a (preteklo? ne-davne?) zgodovine? časenja časa samega? –, ki ga, čeprav njega samega nemara sploh ni mogoče niti za-slutiti, čeprav se sámó zgreza z(a) ne-(za)znatnim, ogrožajo povsod plezajoče, vsakogar in vse zase zasegajoče, vse in vsakogar zauživajoče prečke, ostre napere – špice – njegovega za-sukanja. Dom sredi – ozemlja? – črnkastega polja, dom sredi – ozemlja? – brezzvezdne noči. Dom brez neba, dom brez tal. Dom: tisti, óni »nikoder«, óna, tista »nikjeršnjost«, sredi katere nič in nihče ne sprašuje po tebi, sredi katere nihče in nič ne premore zate niti vprašanja? Sploh dom? Dom sploh?

Kakor (prva pesem) »Engführung« sama s svojim s-povedovanjem zariše, čeprav zgolj z zaznačitvijo (nuje) nadaljnje (sámó-)raz-(z)jasnitve (njene) lastne temine, sem tudi sam

znotraj začetnega, prvega poglavja razpravljanja ob pesništvu Paula Celana začrtal njegovo življenjsko usodo in razvoj njegove ustvarjalnosti, pri čemer sem v osredje obravnave kot njeno temeljno avto-poetološko načelo postavil dialoškost. Pre-skušnja holokavsta, nacističnega zločinskega poskusa popolnega izbrisa judovske tradicije in kulture, judovskega človeka, človeštva samega, in z njo notrinsko prežeta pre-skušnja izkoreninjenosti, nemoči pesniške govorice spričo prestanega trpljenja, Celanovo pesnjenje spravita na pot – upajočega? brezupnega? – razgovora z drugim in/kot drugačnim, z drugačnim kot/in drugim – (tudi?) z (ab-solutno raz-ločenim) Drug(ačn)im? –: skoz eno, skoz pesem se dialoškost raz-(s)klenja z dvema nasprotno usmerjenima, a dopolnjujočima se proti-gibanjema, z gibanjem potujevanja lastnega in z gibanjem polastnjevanja tujega, kar skrivnostno govorico pesnikovih stvaritev zapečatuje s poli-foničnostjo, kakršna spoprijemanju z njo zastavlja nalogo sámo-razmisleka o ne-možnosti(h) razumevanja, kakršno spričuje tudi (prva pesem) »Engführung« sama.

★

Z (ne-zaznavno) variacijo (sredi) ponovitve, z resolutnostjo velike začetnice, z retardacijo zamika, z razprtostjo končnega pomišljaja – to p-ostane prevladujoči »lik« pre-oblikujoče trans-figuracije –, prvi izmed »refrenov« pesnitve, pred njenim drugim delom, spet za-zveni s zadnjima verzoma prejšnje partije: s tem ko (spet) kliče – ne-kakšen? – »nikoder«, obenem – z negacijo (imena?) – (spet) kliče kraj, okraj spraševanja – (p)o »tebi«, »zate«? »zate«, (p)o »tebi«? –, čeprav – zaradi »anonimnega« srednjega spola, zaradi »nevtralne« dikcije »fragt es« – ni mogoče z zanesljivostjo dognati niti odkod in od koga, niti za koga in zakaj, čemu, komu se spraševanje (sploh) pri-reka: raste. Kako?²⁸³

Dve kitici, sestavljajoči drugi del, drugo pesem pesnitve, se – z(a) le-bdečim spraševanjem, z(a) njegovo suspenzijo – s povedjo svojega za-rekanja scela za-okreneta – od sledi (sredi) bivše sedanjosti? od sedanjosti (sredi) sledi bivšega? – k preteklemu, – od »ti« – k »oni« – h ko-lekciji (kakšne? katere?) skupnosti? k z-branju (katerega? kakšnega?) občestva? –: sku-

²⁸³ Kolikor sleherno prevajanje (pesništva) bistvenostno opredeljuje za-ostajanje za mnogo-smiselnim preobiljem izvirnika, (poenostavljajoče) pre-(o)svetljevanje (kompleksnosti) njegovih raznostranih pomenskih razsežnosti, pri slovenjenju vseh »refrenov« pesnitve – z namenom razločne zaznačitve (prevajalske, prevajalčeve) pomanjkljivosti –, čeprav si vsekakor prizadevam za-varovati s-povednost njihovega rekanja, izpuščam kakšnega izmed elementov ponovitve.

šata – zaman? – s-pesniti mesto in ime – ime mesta? mesto imena? – okraja, kraja – ozemlja s sledjo, znotraj katere(ga) se za-drži prvi del? njegove »nikjeršnjosti«? –, kjer so – in niso – ležali, kjer niso – in so – legli »oni«, a kjer je »nekaj« leglo, ležalo med »njimi«, skoz kar – zaradi česar – (se) niso mogli videti, zaradi česar – skoz kar – se je zast(i)ralo njihovo gledanje – medtem ko nemški izvirnik izpostavlja »pasivnost«, »dejstvenost« po-ležanja, prevod naglašuje »aktivnost«, »dejanje« po-leganja –: njuno gibanje nosi (sámo-korekcijsko, sámó-korektivno) raz-(za)n(i)kanje hkratnosti imetja in manjkanja, dajanja in jemanja mesta, hkratnosti jemanja in dajanja, manjkanja in imetja imena, negacije (pri-poznavajoče za-trditve) ne-gotovosti, ki je spričo ne-pregledne ne-(raz)vidnosti in ne-(raz)vidne ne-preglednosti ónega – vmesnost med »njimi« naseljujočega? »njihovo« vzajemno razmeščenost razseljujočega? – »nekaj«, spričo »to« opredeljujoče ne-zasegljivosti – spričo slepote? spričo zaslepljenosti? –, od – sproščenega? svobodnega? – razgovora – s-pregovarjanja mnenj, z-menjavanja besed med drugim in drugim – zakrnela do govorjenja, do govoričenja o besedah – od njih samih? od njihove ne-moči? –: ker se – z njim(i)? – nobena – izmed njih? – ni zbudila, ker se – z njim(i)? – nobeno – izmed njih? – ni zbudilo – original ohranja, hrani ga mnoštvo more-bitnosti nanašanja na besede ali na ne-kaj drugega od njih –, jih je – besede? –, je »njih« prešel, se je nadnje – besede? –, nad »njih« spustil spanec. Sen brez sanj? Sen smrti?²⁸⁴

Spričo govorce Celanovega pesništva, spričo njene raznoslojne skrivnostnosti, ki (se) – tudi pri »Engführung« – pre-giblje (skoz) njegov(e) kon-tekst(e), sem drugo poglavje posvetil – (ne samó) metodičnemu, (ne samó) metodološkemu – spraševanju o pogojih pristopa(nja) k njej, spraševanju o interpretaciji: ob pesmi »Du liegst« sem Gadamerjevo razumevanje hermenevtičnega izkustva kritično pretehtal z obzorja njegovega soočenja z Derridajevim zasnutkom diseminalne dekonstrukcije, na eni strani, in, na drugi strani, z Waldenfelsovo mislijo responzivne racionalnosti. Če Gadamer, tako znotraj svoje teorije kot znotraj svoje prakse, znotraj s-prepletenosti njune so-pripadnosti, podčrtava – če-tudi raz-(z)drobljeno – eno(tno)st (smisla) pesniškega besedila, njegovo – nad- in čez-individualno – univerzalnost, in njegovo razlago, interpretiranje sámó, dojame kot pristopanje k pogovoru z upovedanim, kot prisluškovanje neupovedanemu v njem, Derrida opozarja na razenotujoče klice nesmisla znotraj njega samega, na njegovo nezamenljivo singularnost, medtem ko Waldenfels, s sistematičnim premislekom problema nagovora tujega kot izrednega in kot zunajredne-

284 Osnutek pesmi, ki jo je Celan – kakor tudi naslednjo – sprva v celoti postavil med narekovaje – direktnega govora? – in med oklepaje – indirektno interpolacije? –, ki je najprej, namesto o o-kraju, pela o »postelji [Bett]«, s-pesnjeno »nekaj« imenuje »srce [Herz]« (prim. TCA/SG, 88–89 in HKA 5.2, 301). Hkratnost ohranjanja (končne) ne-določ(e)nosti »nekaj« in (začetne) ne-določ(e)nosti »srca« je botrovala odločitvi za rabo srednjega spola pri prevajanju tretje partije pesnitve.

ga, problema našega odgovarjanja nanj, z možnostjo gibanja na mejah med različnimi redovi zastavi besedo za indirektni način obravnave. A: oba, tako Derrida kot Waldenfels, poudarita notranjo zamejenost hermenevtičnega naprezanja, zamejenost, ki njega samega sicer ne more, noče ukiniti, a terja, s tem da kaže (na) njegov izvor sam, (na) nerazumljivo znotraj in sredi njega samega, njegovo radikalizacijo, če naj ne prezre in ne presliši apeliranja, celo interpelacije pesmi, če naj ne presliši in ne prezre inter-(a)pelativne narave – Celanove (in sleherne) – pesniške govorice. Terja pozornost za njeno pre-(raz)sežnost in za njeno raz-(pre)sežnost, za njeno, njej lastno tujost. Oglašanje njenih (raz-?)glasov. Za – njihovo, njeno – petje.

★

Stanovitno vz-trajanje in vz-trajnost stanovitnosti kraja brez (imena) okraja, okraja brez (imena) kraja spraševanja – persistenco (ne-?imenovane? ne-?imenljive?) eksistence sredi sveta: rezistenco (brezimnega?) stanja ónega »oni« –, je, takó – ponavljajoč (si) – pôje prehod »refrena« pred tretjim delom, (k) njemu, prešlo – šlo skoz to – tisto, kar je druga partija pesnitve ogovorila kot »sen«, (a) kar je zdaj (spet?) za-padlo z(a) anonimnostjo: preteklik »prešel, prešel«, ki bi ga bilo (zdaj?) spet mogoče razumeti kot »prišel, prišel« in kot »prišla, prišla«, ki zaznačuje bivšost dogodka, njegovo re-iteracijo – re-iteracijo njegove bivšosti? –, (tudi) – vsaj kot potencialnost obet(anj)a: *per negationem*? – beleži bodočnost – za-puščanja – (pri- in od-)hoda in s tem (od- in pri-)mičnost – ne-?zadrž(a)nega? – (teka) časa. Pre-mik: pre-hod. Pre-?dih?

Enokitična pesem, ki tvori tretji del pesnitve, s prvo-osebnim s-povedovanjem (vsaj navedi: na prvi pogled) razvidno razloči, da je, sem »nekaj«, kar je leglo »mednje«, kar je ležalo »med njimi«, kar je ležalo »med vami«, kar je leglo »med vas«, bilo in je, sem »jaz«, vendar – (kot) ne-(po)imenovan(i) – »jaz« sam ostaja(m), kljub mnogokratno zaklinjajočemu (se) zagotavljanju – ali: natanko zaradi njega? – natančneje – kot takšen? – nezajemljiv, zajemljiv – kot takšen? – zgolj z načini svojega prisostvovanja in svojega delovanja – (tudi) zato se prevod posluži rabe srednjega spola –: kot razprt – tisto razprto – in kot slišen – tisto slišno –: kot óni, ki je – s svojim dihom? z lastnim dihanjem? – tikal, ki je – pri-trka(va)joč? – tik-takal »k vam«, óni, ki je – pri-trka(va)joč? – sledil, ki je bil – z lastnim tiktakanjem? s svojim tikanjem? – poslušen »vašemu dihu«: kot óno, kar je takšno – tikajoče in dihaajoče, slišno in razprto – še vedno, kar o(b)staja, kar – pre-(z)gibano z utripanjem življenja? – ob-stoji,

medtem ko »vi« spite, medtem ko »oni« – še vedno? – (zgolj?) – (kot) mrtvi: brez(-)bitja? – spijo. Kdo – s(m?)o? –: »oni«, »vi«? Kdo – sem? je? –: »jaz«?²⁸⁵

Sledeč dialoškosti kot bistveni potezi Celanove poezije in njegovih avto-poetoloških razmišljanj, zaokroženih z govorom »Meridian«, sem tretje poglavje spopolnil s kratkim komentarjem (ob) pesmi »Weggebeizt«. Pesem, ki pomni svoje datume, ki se rojeva z njihovim s-pomnjenjem, je usodnostno – s svojim brez-upom, s svojim za-upanjem – up-osamljeni dogodek, god govorice posameznika – njegov, njen »jaz«? –, je njena, njegova – večkratno-enkratna in enkratno-večkratna – (re-?)aktualizacija. Kot taka, samotna, a napotena drugam, na medpotju k drugačnemu stoječa v skrivnosti srečanja s tujim, se pesem zoperstavlja skrepenelosti umetnosti: pri-sili (njenega) nasilja. Je pismo v steklenici. Pesništvo je popotujoče razmerjanje res-ničnosti ne-možnega, je sámo-(sebe-)sproščajoče, osvobajajoče (se) pričevanje (med-)človeškosti osebe. Pre-obrat, pre-mena diha. Pre-dih.

★

210

Četrto partijo »Engführung«, samo-stojnost njene edine kitice, spočenja pri-seganje, z(a) za-rečenostjo glagola zakritega – skrivajočega (se)? – »jaza«, najsibo kar- in kdorkoli, kdor- in karkoli je (bil – in bo? –), »jaza«, ki – pred tujim? – spre-govori skoz lastno ne-(spre)govor(je)nost, skoz ne-izrecnost ne-izrečenosti: še vedno: (kot) tak(šn)o: čvrsto trpeč in pretrpevajoč, trajno prestajajoč in stoječ sredi toka, pre-tek(anj)a časa. Pri-klican(o), morda, da – kot »jaz« – pri-čuje (o) svetu?

Pesem – s trojno, z različno skandirano re-peticijo – pôje o letih, o njihovem – ne-?(pri)-zanesljivem? – za-padanju skoz mene – ek-staz – časa, skoz – koledarsko raz-(z)listani – hod – brez-?zgodovinskega? – godênja, kakršno (se) sicer sámo – (na) sebi? – za-drži

285 Pesnik je celotno tretjo partijo »Engführung« – kakor tudi prejšnjo – najprej, znotraj (prvega?) zasnutka, opremil z oklepaji in narekovaji (prim. *TCA/SG*, 90 in *HKA* 5.2, 301). Če besede (znotraj) pesmi – njo sámo? – reka, tako se zdi, – če-tudi natančneje nedoločen, če-tudi natančneje nedoločljiv – »jaz«, se s tik(tak)anjem – njegovega trkanja? – (morda) – sredi nje? – obenem kaže (tudi?) tisto, kar pesnitev podrobneje pripusti k besedi – »obesedi« – nekoliko kasneje, znotraj šestega dela. Po pričevanju Dietlind Meinecke, ki je pri pripravi knjige z naslovom *Beseda in ime pri Paulu Celanu* (*Wort und Name bei Paul Celan*; 1970) s pesnikom opravila več razgovorov, naj bi Celan o »Engführung« nekoč namreč pripomnil, »da ,v tej pesmi tiktakajo bombe«, da se nekaj naznanja« (Meinecke 1970, 177). Prim. tudi Janz 1976, 81.

znotraj – ne-?očit(a)nosti? – ne-(raz)vidnega, (a) kakršnega pre-(o)tipava – samotni, sam (in) samcati – prstec, – čigav? – prst – katere roke? –, s tem ko – zaslepljeno? slepo? – polzi po letih navzgor in navzdol, vse-(na)okrog po njih, skozi, da bi – s svojim tik(tak)ajočim (se), z za-seganjem svojega trkajočega s-tikanja – ob- in začutil stike, tista – ne-?(za)znatna? – mesta – pre-šiv(anj)a (časov?)? –, kjer – kje: »tu«? – (že, še zmeraj) – v sedanjosti? – širno vsaksebi, narazen zeva, kjer – »tu«: kje? – se je spet (že, še zdavnaj) – v preteklosti? – zaraslo, zraslo skupaj, kjer – če-tudi zraščeno – zeva, kjer se – če-tudi zevajoče – zrašča óno »to« – »es« –, kar (se) – ne? – kaže s pritegovanjem (svoje lastne) tujosti, kar (se) – ne? – kaže z odtegovanjem (svoje tuje) lástnosti, kar jè (morda) – samó? – (kot) – zakrita, sebe-prekri-vajoča? prekrita, sebe-zakrivajoča? – skrivnost. Kdo – sprašuje pesem – je »to« – (kot) skrivnost? – prekril? Sploh »to« kdo zmore prekriti? Kdo? »To«?²⁸⁶

Na problematiko (morebitnega) filozofskega konteksta Celanovega pesništva – kot »vzporednega« literarnozgodovinskemu – sem se – znotraj četrtega poglavja – osredotočil z zasledovanjem vprašanja razmerja med pesnjenjem in mišljenjem, pri čemer sem v ospredje postavil odnos do filozofije (in osebnosti) Martina Heideggra. Z interpretacijo, s poskusom interpretacije pesmi »Todtnauberg« in »Largo«, skozi kateri se nemara najjasneje – ne-posred(ova)no – za-zrcali Celanov dvoumni odnos do Heideggrove misli, njegovo nihanje med pritrdjevanjem in zavračanjem, njegovo raz-očaranje nad njo, z njo, sem skušal, spričo njune enako- in njune razno-, njune sorodnosti, raz-(o)predeliti razmerje med poezijo in filozofijo, med pojmom in pesmijo, skozi raz-(s)tik(anje) njunega (ne-?)raz-ločenja. Medtem ko je Celan, od petdesetih let dalje – in zlasti v obdobju nastajanja pesmi za zbirko *Sprachgitter* –, zvesto spremljal razvoj Heideggrovega mišljenja, medtem ko je spoprijemanje z njegovimi spisi temeljno zaznamovalo avto-poetološko sámo-pojmovanje, za-snovanje njegovega lastnega pesnjenja, je srečanje obeh osebnosti – srečanje judovskega pesnika, obteženega s krivdo preživetja, in nemškega misleca, obteženega s krivdo soudeležbe – za-(o)senčila – zdanje zevajoča, nikdar zarasla – rana grozave brezdanjosti (»dejstva«) holokavsta. Pesniško sprejemanje nagovora filozofske misli in miselno sprejemanje nagovora pesnjenja, kljub bližini med njima, celo njuni podobnosti, zadeva ob – ne-?premagljivo? ne-?premostljivo? – daljavo raznašanja – in (zato?) z njegovim pre-našanjem pre-danega – tistega nosilnega njunega – ne-?uskla-

286 Medtem ko končna različica četrte pesmi »Engführung«, pesmi, ki se je, kakor je mogoče sklepati na podlagi pred-stopenj njenega nastajanja, Celanu porodila z en(kratn)im zamahom in je pesnik – z izjemo izpeljave verznihi prelomov – kasneje ni bistveno spreminjal, poudari, da (za- in občutni) »stiki« zevajo tudi znotraj današnjosti, so sprva – z rabo preteklika »klaffte [je zevalo]« (TCA/SG, 90–91 in HKA 5.2, 302) – (kot taki?) pripadali bivšosti.

dljivega? ne-?posredljivega? – so-odnosa: – brez-?končno? – brez-(z)mer(je)nega (pre-di-ha) razmerja.

★

Čeprav brezosebni, tretjeosebni – »nevtralni«? – »es« pesmi – pesnitve same? – pre-ostaja – zaenkrat? – (kot) nedoločljiv, (kot) nedoločen – a: natanko spričo z-manjkanja jasne raz-ločitve »interpretativno« zapolnjen, zapolnljiv s presežnim pre-obiljem de-terminacije? –, zaznačeno »dejanje«, »delovanje« – pri-(s)krivajočega (se) – prekrivanja, sámo s sabo, obenem namiguje na proti-gibanje – raz-(o)devajočega (se) – razkrivanja, na – ne-?name-noma? – (sámo-?)zatajeno sebe-razpiranje, raz-(s)pletanje – »resnice« – skoz stična mesta med preteklostjo današnjega in sedanjostjo včerajšnjega, med današnjostjo preteklega in včerajšnjostjo sedanjega, skoz medsebojno prežetje časov pre-sevajočega brezna: »refren« k peti partiji anagramatično – z za-obratom ob nevidni osi verzne preloma, zdaj zajetega, zdaj zajeti z vidnim za-risom pomišljaja – transkribira sklepno spraševanje četrtega dela pesnitve in tako poudarek pozornosti – z odloč(e)nostjo zahtevanja raz-govora: raz-sodbe? – prenese na tistega, na ónega, ki – brez-?osebno? – »povzročá« – kot činitelj? –, da se »to« prekriva, da se »to« prekrije. »To«? Kdo?

Namesto odgovora, na njegovem mestu, kot odgovor, – (zgolj?) numerično? – o-srednja, središčna partija »Engführung«, s svojima dvema skoraj simetričnima kiticama, s svojima dvema deloma, ki ju – prek (brezna) središčnega, o-srednjega pre-loma raz-(pre)deljujo-če prazne, spraznjene vrstice – vzajemno vendar veže, zvezuje rima – prevod jo podaja s pomočjo neprav(iln)e, z(a)maknjene asonance –, ²⁸⁷ s-pesni, na eni strani (prepada), – za prehodom sna? z njim? – prihod besede, njeno, njegovo (preteklo?) prebivanje skoz noč – sveta? –, njegovo, njeno (preteklo?) gorečo željo, da bi se svet – noči? – raz-(o)svetlil z raz-ža-renjem – z imeno(vanje)m (raz-[z]jasnitve) ónega »kdo?«? –, a, na drugi strani (prepada),

287 Zdi se, da osnovno kal pesmi predstavlja (skozinsko) z-rimana in ritmično ravnovesna štirivrstičnica, znotraj katere se, med po-tekem do-konč(ev)anja, »naseli« – in takó »razseljuje« njeno rekanje – pre-lom – os? – a-ritmičnega (neravnovesja) raz-rimanja. Osnutek partije (namreč) – z grobim, zgolj zasilnim prevodom – pôje: »Prišla je beseda, prišla skoz noč, / želela žarenja, želela žarenja. / Kar pepel[je] je postalo, ostaja nerazneteno, / Do očesa pojdi, do mokrega! [Es kam ein Wort, kam durch die Nacht, / wollt leuchten, wollt leuchten. / Was Asche ward, bleibt unentfacht, / Zum Aug geh, zum feuchten!]« (TCA/SG, 90 in HKA 5.2, 302.) Na os – pre-lom? – spraznjene, prazne verzne vrstice – za-molka sredi središčne, o-srednje pesmi – je – (kot) prvi? – znotraj svojega razmišljanja o »Engführung« poudarjeno opozoril Szondi (prim. 1996, 361–364).

s-pesni tudi tisto, kar je žareči ogenj besede – pristnega besedovanja? nepristnega besedičenja? – za-pustil za seboj, kar za njim – danes? – traja, kar jè – (kot) njegova (sedanja?) res-ničnost? –: – ne-?(pre)števno? – mnoštvo pepela: – kar (s smotrom podčrtanja pri-zvoka [ne-]»biti«) prepesnjujem s star(insk)o besedo: – pepelje. Se (ne) za-zdi (natanko?) zaradi kupov in kupov pepelja, zato, ker pepel (sploh) jè – moral biti? –, noč – kljub gorečnemu prizadevanju besede –, kot »noč-in-noč«, bolj in bolj – celo bolj, kakor pred ognjem, pred pepelom: pred prepadom – za-trdna: nepredirn(ejš)a? Se (ne) za-obrne pesem (natanko?) zaradi tega – ob osi zareze zopetnega pomišljaja – (spet) k za-ukazujočemu s-povedovanju, s tem ko narekuje pot do očesa, k njemu, k mokremu (očesu), do njega (kot mokrega?) Komu (se) pri-reka?

Na problematiko (morebitnega) literarnozgodovinskega konteksta Celanovega pesništva – kot »vzporednega« filozofskemu – sem se – znotraj petega poglavja – osredotočil z zasledovanjem vprašanja statusa in funkcije citata, pri čemer sem v ospredje postavil odnos do (osebnosti in) ustvarjalnosti Osipa Mandelštama. S poskusom interpretacije, z interpretacijo pesmi »Sprich auch du« in »Nachmittag mit Zirkus und Zitadelle« sem skušal raz-(o)predeliti mnogoliko citatno nanašanje znotraj Celanovega pesništva in z njim, skozenj tudi njegovo soočenje z usodo in z delom ruskega pesnika judovskega rodu, čigar stvaritve, čigar stremljenja glede književnosti in kulture so pomembno so-(pre)oblikovali podobo kreativnosti Celana, ki je Mandelštama (kot) prvi – in zlasti v obdobju nastajanja pesmi za zbirko *Sprachgitter* – prevajal v nemški jezik. Citat kot ne-posred(ov)ano – če-tudi kot táko ne-okarakterizirano – obeležje inter-(kon)tekstualnega navezovanja, kot pri-puščanje (pri-sostvovanja) tujega sredi govornice lastnega, kot njegovo pre-drugače(va)nje, kot drugovanje z njim, raz-(s)kriva (ne-?)so-(raz-)merje pesnikovega odnosa do dogajanja literature, tako do njene tradicije kot do njene sodobnosti, do njene zgodovinskosti. Citat je, kot znamenje s-prejemanja na-govora drug(ačn)ega, kot znak njegove recepcije, lik (pesniškega) pre-di-ha. Kolikor znotraj splošnega razvoja Celanovega celotnega opusa Mandelštam zavzema scela specifično, raz-loč(e)no mesto, kolikor se z razgovorom z njegovo poezijo in z njegovo poetiko za Celana bistveno skristalizira lastna pesniška pozicija, srečanje z njim (tudi) razpre ne-možnost za-držanja (sredi) raz-(o)svojitve – tujega svojstva? svojine tujosti? – po-rekla: judovstva kot ónega, kar, kot tisto ne-zgubljeno – kakor pepel-je –, tli, traja – kljub smrti – kot razlikova(l)na oblika – življenja – človeškosti.

Za dodaten verzni prelom razširjena, z njegovim zamikom spočasnjena (do-besedna, pre-prosta) ponovitve »refrena« rekanje šestega – najdaljšega in (nemara) najkompleksnejšega – dela – Celanove (nemara) najkompleksnejše in najdaljše – pesnitve uvaja z zahtevanjem – in zahtevnostjo – napotitve, s katero terja, naj se sam poda, naj gre – sleherni? katerikoli? – »ti«, njen – katerikoli? sleherni? – nagovorjenec, – (nazaj? naprej?) od brezplodnih ugibanj o krivdi glede »tega«, »ónega«, kar je (kot beseda?) »prišlo«? (naprej? nazaj?) od brezpogojnih podmen o dolžnosti glede »ónega«, »tega«, kar bo (kot beseda?) »prišlo«? – na pot do – ne-?vid(eč)nega? slepega? – očesa, do – čigavega? – mokrega očesa. Očesa, mokrega morda spričo solz trpljenja, mokrega spričo tistega, kar hrani s-pomnjenje – sled? – (skrivnosti) ónega pre-(s)kritega? Na pot k srečanju? S čim?

Šesta – desetkitična – partija »Engführung«, njena s-poved(nost),²⁸⁸ se razsloji znotraj razmrežene gosto-besednosti, kakršna, z a-ritmičnostjo za-vračajočega (se) za-prečenja besede z(a) besedo, njihovega hia(zma)tičnega s-(pre)pleta(nja), pre-luknjanega z za-(z)molčanim, ustreza – njenemu: skoznjo, z njo – s-poved(a)nemu samemu, s tem ko, za-obračajoč se – od (sedanjiškega? sedanjostnega?) imperativa »refrena«? – k – ne-?bivšosti? – preteklosti in k – ne-?preteklosti? – bivšosti – k (njuni?) ne-?bivajočnosti? –, sama – iščoč mokrega (očesa?) sredi pre-minulega? – za-pôje o orkanih, o orkanskem – kot kdaj: od nekdanj, od zdavnaj raz-(z)gibanem – raz-(z)vrtinčenju, raz-pršenju – ne-?razdeljivih? ne-?razpršljivih? – raz-delcev, ples(anj)u – prvinskih? prvobitnih? – partikul, njihovega pre-(s)pajanja – znotraj praznega med-prostora? znotraj med-prostora praznine? –, in o drugem, o ónem, o čemer je (bilo) mogoče, kakor – z določno dvojino prevoda, z možno množino originala – skuša – s pri-klic(ev)anjem skupnosti védenja – spomniti (njen, svoj) »ti«, brati v – kateri? – knjigi – v (katerih?) knjigah? –, o čemer je (bilo) zapisano pričevanje, čeprav sám morda ne poseduje nikakršne zagotovljene osnove, o mnenju. O dogodnosti orkanov, ki – od zmeraj? in tudi danes? – (zgolj?) s svojo raz-(z)viharjenostjo za-jemljejo vse, na eni strani, in, na drugi strani, o dozdevnosti mnenja, ki – danes? in tudi od zmeraj? – vsemu za-stavlja (zgolj?) svojo para-doks(ič)nost.²⁸⁹ O tem, kar je, ne glede

288 Pesem je nastala, kakor priča pesnikova datacija, 27. februarja 1957 v Parizu. Prim. Celan 2018, 774.

289 Če rekanje šestega dela »Engführung«, njegovo petje, kakor poudarjajo mnogi interpreti, bistveno so-opredeljuje – izrecno in neizrecno, neposredno in posredno – citatno nanašanje na pesnikova raznolika branja, med katerimi je – ob člankih o problemih atomskega oboroževanja znotraj sočasnega časopisja, ob poljudnoznanstvenih publikacijah – mogoče posebej omeniti, denimo, roman *Siebenkäs* (1796–1797) Jeana Paula ali radijsko igro Ingeborg Bachmann *Dobri bog z Manhattna* (*Der gute Gott von Manhattan*; 1957), sta – med njimi – posebnega pomena, zlasti za razumevanje otvoritvene kitice, – drug znotraj drugega zastavljeni, medsebojno s-prepleteni – sklicevanji na nauk o atomih starogrškega misleca Demokrita (460/459–ok. 370 pr. n. št.) in na Dantejevo *Božansko komedijo* ([*Divina*] *Commedia*; ok. 1307–1320). Prim. Celan 2005a, 668–669 in Celan 2018, 774–776. O obeh – ne-navedenih – mestih, o njuni pomenljivosti za (raz-tolmačenje) »Engführung«,

na lastno brez-temeljno brez-bi(s)t(ve)nost, – kot (po-slednje?) človeško? – (vendar – tudi? –) bilo? Kar je moralo biti, če naj bi se, sredi – brez-?človeškega? – atomarnega meteža, roke lahko – kako? – zgrabile, če naj bi – med »nama«? med »nami«? – sploh bil – (kot) ne-?možen? – dotik? Z mnenjem, raz-(z)b(i)ranje katerega o-hrani pisava, njena sled, ki (jo) za-ščiti književnost, se pesem, kakor naznanja – sicer (na) sebi zasekano skopljena – biblična formula o (stanju) zapisanosti – v prvem verzu tretje kitice –, pre-stopajoč od »ti« – prek (morebitnega) »midva« – do »mi«, posveti pre-skušnj(av)i (občestvenega?) za-varovanja sporočenega izročila in izročenega sporočila – (ne samó?) judovstva? – spričo (vse) okrožujočega in (vse) ogrožajočega viharja – (ne samó?) zgodovine? –, nad kar »smo« – kdo? – zgrnili, nad kar »smo« morali zgrniti molčanje, za-vdano – s strupom napojeno, z njim zmirjeno –, véliko molčanje, kar »smo«, tudi sami obmolkli – brez govornice? – in

Celan spregovori v – v opombi – že citiranjem pismu Walterju Jensu: medtem ko glede Demokrita pravi, da je nanj naletel med prebiranjem knjige avstrijskega fizika Arthurja Marcha (1891–1957) z naslovom *Novo mišljenje moderne fizike* (*Das neue Denken der modernen Physik*; 1957), medtem ko je torej nanašanje nanj in-direktno »inficirano« s sodobnostjo, o citiranju Danteja zapiše: »V ‚Engführung‘ (danes! danes! danes!) ‚citiram‘ tudi (ah, tako pogosto citirano ...) mesto iz Pekla, Peti spev, verz 138: ‚quel giorno più non vi leggemmo avante [več brati pótlej ni bilo mogoče].‘ (V ‚Engführung‘: ‚Saj brala sva v knjigi.‘) Seveda pri tem ne gre za branje ‚o Lancelotu‘, temveč natanko za óne Demokritove besede. Dasi je v tem morda mogoče ‚sobrat‘ tudi tole mesto: ‚Ob branju večkrat sva oko sklenila, / blede v obraz‘ ... [Zitiert‘ wird (heute! heute! heute!) in der ‚Engführung‘ auch die (ach so oft zitierte ...) Stelle aus Inferno, Fünfter Gesang, Vers 138: ‚quel giorno più non vi leggemmo avante.‘ (In der ‚Engführung‘: ‚Wir lasens im Buche.‘) Allerdings wird nicht ‚von Lancelott‘ gelesen, sondern eben jenes Demokrit-Wort. Obgleich auch diese Stelle darin ‚mitgelesen‘ werden könnte: ‚... seine Schilderungen / Sie trieben aus den Wangen uns das Blut‘ ...]« (Celan 2019a, 353; Dantejeve verze povzemam po prevodu Andreja Capudra: Dante 1994, 36.) K – znotraj narekovajev pisani – besedi ‚citiram‘ pesnik na koncu, na dnu pisma (sicer) pripominja: »Citiram? Ne, te besede se pojavijo [se zgodijo] ... [Zitiert? Nein, diese Worte kommen vor ...]« (Celan 2019a, 353.) Osebe, o (branju) katerih govori Dante, ljubimca Paolo in Francesca, literarni junak Lancelot, so pesnika morebiti spomnile (tudi) na njegovo lastno ime, na njegovo francosko ženo in na romunizirano različico njegovega lastnega priimka (Ancel). Prim. Celan 2005a, 669. V pismu – v Rusijo prebeglemu, v Moskvi prebivajočemu – mladostnemu prijatelju iz Černivcev, Erichu Einhornu (1920–1974), v pismu z dne 10. avgusta 1962 je Celan o Demokritovem atomizmu in o atomizmu modernega sveta zapisal: »V moji zadnji pesemski zbirki (‚Sprachgitter‘) najdeš pesem, ‚Engführung‘, ki evocira opustošenja atomske bombe. Na osrednjem mestu stoji, fragmentarno, tale beseda Demokrita: ‚Ne obstaja nič razen atomi in prazen prostor; vse drugo je mnenje.‘ Sploh mi ni potrebno niti poudariti, da je pesem bila napisana zavoljo tega mnenja – zavoljo *ljudi*, torej proti vsej praznini in atomizaciji. [In meinem letzten Gedichtband (‚Sprachgitter‘) findest Du ein Gedicht, ‚Engführung‘, das die Verheerungen der Atombombe evoziert. An einer zentralen Stelle steht, fragmentarisch, dieses Wort von Demokrit: ‚Es gibt nichts als die Atome und den leeren Raum; alles andere ist Meinung.‘ Ich brauche nicht erst hervorzuheben, daß das Gedicht um dieser Meinung – um der *Menschen* willen, also gegen alle Leere und Atomisierung geschrieben ist.]« (Celan in Einhorn 2001, 7.) Za podrobno obravnavo Celanovega nanašanja na Demokrita in Danteja, njunega potencialnega »vpliva« na njegovo pesnjenje prim. članek Marie Behre z naslovom »Naravoslovni sprehodi z Demokritom in Dantejem« (»Naturgeschichtliche Gänge mit Demokrit und Dante«), ki je bil leta 1993 objavljen v zborniku *Žareče prazno besedilo*. Prim. tudi Lehmann 2005, 454–455.

(zato?) za-vdani – s strupom zmirjeni, z njim napojeni –, véliki – nemški izvirnik (namreč) omogoča obe raz-tolmačenji –, morali obdati, kar »smo« – kdo? – obdali s čašnim listom zelenega – (za) vedno zelenečega? – molka, na katerega se je – pod zlonamernim, zlohottim in zlobnim, pod zločestim nebom –, kot na (p)odpirajočega, kvišku spenjajočega – zoperstavljaajočega? – (se) nosilca cveta, pripelo spomnjenje in je na njem visela misel na (tisto) rastlinsko, na (tisto) rastlinje sámo.²⁹⁰ Kljubovanje zatrjevanja – živosti? –, kakršno kljub – ne-?gotovi? – grožnji – smrti? – sredi orkanov – (raz-?gradnje?) sveta? – z mislijo, s spomnjenjem rastlinja, njegove rasti, o-riše pripadnost zemlji, spadanje k njenemu okrožju, razprostre, je – in bo (v bodočnosti?) spet? – razprostrlo presežno razsežje časa, njegovega – ne-?strjenega? – pre-(o)stajanja, ki o(ne?)mogoča poskušanje – pre-skušnj(av)o za-molčanja? – s kamnom, ob njem: ob trdnosti njegove sámo-(ob)stojnosti, z njo. Kot trajanju, časenju časa pritrjujoči – domače-tuji in tuje-domači – gòst – kot z-gostitev, kot s-trditev – pre-bivanja, kot njegov pre-bitek – (kot) njegova (pris)podoba? –, se kamen človeku prikazuje hkrati znotraj in zunaj njegovega območja, s svojo znano domačnostjo sodi in ne sodi k njemu, k njemu ne sodi in sodi s svojo neznano tujostjo, je obenem gostoljubno gostaški in gostaško gostoljuben: kot takšen – takó – ne z-more prepasti besede, raz-trgati raz-govora, pada skoz, a natanko s svojo diskretno sebe-zadržanostjo pri sebi, k sebi kliče (spreminjavo?) govorico – molka? –, kadar si, kakor za-(o)črta ad-verb(i)alno bogato na-nizanje (besed) sedme kitice, prizadeva – s pre-(o)pisom – (zaman?) zajeti, kako (»nam«) je – kdaj? – bilo.²⁹¹ Kajti: kamen, on sam, ôno, za kar stoji – kar zastopa? –, pada skoz, ne z-more raz-trgati raz-govora, prepasti besede, a natanko takó – kot takšno – govori: je rad/o (spre)govoril/o suhim – osušenim? sušnim? – očem – očem, suhim, ker jim je zmanjkalo solz? očem, suhim, ker ne premorejo solz? –, preden jih je – brez solz? s solzami? – zaprlo, preden jih je – s solzami? brez solz? – zatisnilo. Preden je – s smrtjo? – z-gasnila njihova – življenjska? – luč? Ôno – kaj? – je govorilo: bilo je – kaj? – ôno. A: medtem »mi« – kdo? –, zaseženi z orkani in z mnenji, raz-(s)peti sredi – z osmo kitico – zaznačenega, sámo-razdvajajočega (se) paralelizma govorice (in) biti, biti (in) govorice, prestajajoč – brez-?temeljni? – raz-mik med njima, skušajoč – spričo (sámo-)za-drž(ev)anja ónega kamna – (si) z(a)-držati oboje, stoječ med osredjem raz-mikajočega (se), stoječ sredi, nis(m)o zrahljali prijema, nis(m)o (se) prepustili, temveč s(m)o – (kot), kakor pravi osnutek: »aufgetan [razprti; razdeti]« (TCA/SG, 95 in HKA 5.2, 307) –, kot »pórasta zgradba« – kot z-gradientja (zgolj?) por?

290 O tem prim., zlasti, Janz 1976, 83–84 in Janz 2020, 35.

291 Besedje (sedme kitice) pesmi izhaja iz izrazja za opisovanje oblikovanja mineralov, kakor ga je Celan spoznal z branjem poljudnoznanstvene naravoslovne knjižice Rudolfa Börnerja *Kateri kamen je to?* (*Welcher Stein ist das?*; 1952), izrazja, ki se, kakor (tudi) pesem sama, pre-(z)giblje na mejah an-organskega. Prim. Celan 2005a, 669 in Celan 2018, 777. Prim. tudi Börner 1956, zlasti 14–79.

–, (si) – sami kot porozni se-stav prepustnosti same? – pripustili, da je – kaj: (kot) beseda ali (kot) sen? – prišlo. Da je – kaj: (kot) sen ali (kot) beseda? – prišlo, prišlo scela, kot táko, in pričelo, če-tudi sámó – kot táko? – ne(raz)vidno, s-krpati ob – »naši«? – poslednji – ne-?predirni? – membrani, ob slednji – ne-?porozni? – membrani sleherne izmed celic »naših« – ne-?mrtvih? ne-?živih? – teles. Pripustili, da (se) je svetovje – s-krpano skupaj? –, (kot) »tavžentkristal«, pognalo. Da je svet (spet?) začel rasti s tisočerimi lesketavimi, sebe in pogled prelamljajočimi fasetami: kot kristal? Da je svet (spet?) začel kristalizirati s tisočerimi brstečimi, pogled in sebe prebarvajočimi lističi: kot roža? Svet(ovje)?²⁹²

Spraševanje o filozofskem in o literarnozgodovinskem kontekstu Celanovega pesništva se bistveno pre-(s)križa z zagonetko pesnikovega pojmovanja njegovega lastnega porekla, svoje judovskosti: posvečeno ji je šesto poglavje pričujočega dela. Čeprav je bil Celan v mladostnem obdobju deležen (ortodoksne) judovske vzgoje, se je spričo skušnje druge svetovne vojne k judovstvu v svojem pariškem eksilu (lahko) spet vrnil samo s posredništvom prebiranja avtorjev – tako mislecev kot pesnikov, tako pisateljev kot filozofov – judovskega rodu. Raz-(s)peto sredi polarnosti izvoljenosti in izgnanstva, pre-(o)žarjeno z brez-(z)dajnostjo zgodovinske zareze holokavsta, se Celanu lastno poreklo daje kot eksplicitna in kot implicitna, kot pnevmatična razsežnost njegovih pesmi, kot njihov presežni dih. Pesem »Die Pole« pôje o Jeruzalemu, svetem mestu (tudi) judovske religije, s tem ko kliče ob-stanje njegove eksistence, medtem ko pesem »Stehen«, ob obravnavi katere sem – s pomočjo razmišljanja Gustava Landauerja – opredelil obzorje za razumevanje razmerja med nemštvom in judovstvom znotraj Celanovega opusa, kliče ob-stanje sredi sveta, s tem ko pôje o znamenju rane: toda: obe pričujeta o raz-(s)tik(anj)u ne-zgubljenega med ruševinami, o pre-(o)stajanju (– književne – kulture) – (celo) spričo pre-pada pre-loma (biblične) tradicije –: o pre-dihu – duha – judovstva.

★

292 Prevod Celanove skovanke »Tausendkristall« – tako Grafenauer kot Snoj jo slovenita kot »tisočkristal« (prim. Celan 1985, 55 in Celan 2019b, 329) – skuša, s pritegnitvijo (pri-zvena) besede »tavžentroža« – nemško ime za rastlino je sicer »Tausendgüldenkraut« –, poudariti paralelnost – (lingvistične?) so-pripadnosti? – organskega in anorganskega, mineralnega in botaničnega, kakršna nosi rekanje pesmi. Glagol »anschießen«, znotraj katerega ni mogoče preslišati (pri-zvoka) streljanja (»schießen«), – v intranzitivni rabi (in) v mineraloškem besedišču – označuje proces kristaliziranja. Na pris-podobno – »metaforično«? – rabo besede naj bi Celan, kakor v svojem komentarju k »Engführung« navaja Wiedemannova, naletel (tudi) pri branju slovite knjige nemškega romanista Ernsta Roberta Curtiusa (1886–1956) z naslovom *Evropska literatura in latinski srednji vek* (*Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 1948). Prim. Celan 2018, 777.

Predgovor »refrena« k sedmemu delu »Engführung«, kakršen sledi zamotanemu, skoraj zabuhlemu raz-(s)plet(anj)u – besed(ja) – (psevdo-?)kozmogoničnega dogajanja predhodne partije, kakršen z osamosvojenim od-jekom njenega zadnjega verza ne zabi-riše so-(za)zven(enj)a grozečega glasu spremnih – tako rekoč, »alikvotnih« – tonov skoznjo s-pesnjenega – po-rajanja? pre-poroda? – svet(ovj)a – po (sámo-?)morilnem, (samó-?)moril-skem raz-(z)let(enj)u (atomske?) bombe? –, za *crescendom*, s-proži – z (edinim, edinstvenim) pri-(pa)stavkom dodatne (časovne) de-markacije: »Potem –«: strela, prekinjajočega ne-glas (brezmoči) hrupa? strela, prekinjajočega brezglasje (ne-moči) tišine? – s-krčenje *diminuen-da*. Novega – drug(ačn)ega? – spočetja: pričetka – predružače(va)nja? – prenove?

Za raz-(z)vejanim šestim delom, z njim, se – z(a) osjo pa-(pri)stavka »refrena« – nadaljnja partija pesnitve (spet) – enovito, enokitično – za-obrbe k – (tudi?) dan-današnji? – sedanjosti – kot (k) nasledku (preteklega?) poganjanja (krogle?) sveta? –:²⁹³ če je »Engführung« s peto pesmijo – popolnoma? – zatemnila zgoščena – brezbarvna? brezrazlična? – »noč-in-noč«, se – po raz-(s)paranju pogleda skoz pre-šiv(anj)e raz-(na)nosov časa – eno(tno)st noči zdaj – kdaj? – raz-(s)plasti, raz-(z)meša na mnoštvo, množino – posamičnih? samotnih? – noči. Noči, med katerimi, sredi katerih svet, kot svetli(kajoči), svetleči (se) kristal, – dnevoma? danzadnevno? – stavi in zastavlja svoje – prvobitne? prvinske? – oblike, zastavlja in stavi svoje – raznolič-no? barvno? – najnotršnje, najlastnejšo notrino – atome? –, za igro – za (ne-?zavezujoče?) igra(čka)nje? – z novimi – brez-?sestrskimi? – urami. Toda – tako, napovedujoč zaporedne raz-lome sledečih verzov, (morda) kaže za-rez(a) premora pomišljaja – tudi: noči, sredi ka-terih, med katerimi se – danzadnevno? dnevoma? – »nikakšno / lètno osenčje« – nikakršna (od zgoraj navzdol, z neba na zemljo po-segajoča) senca letala (z bombami?)? –, »nikakšno / méрно orodje« – nikakršna miza s pripomočki za (geo-strateško? tehno-log[ist]ično?) razmer-janje (sredinskega: zemeljskega) terena? –, »nikakšna / dimna duša« – nikakršno (z zemlje na nebo, od spodaj navzgor po-segajoče) vitje dima (skoz kamine krematorijev?)? – ne popne in ne poigra oziroma, nasprotno, se poigra in se popne, (ne) pri-stopa k igri sveta, (ne) so-de-luje pri njej (samó) kot óno (ne-?)pri-(po)znano, – od nje (povsem?)? – (ne-?)raz-ločeno: kot prisotno (sredi) odsotnega, kot odsotno (sredi) prisotnega. Igri – pre-čistega, raz-(s)čiščenega – sveta? Sveta brez sveta?²⁹⁴

293 Sedmo pesem cikla je Celan skončal v Parizu 12. maja 1958, vanjo naj bi povzel dva samostojna fragmenta, napisana 21. julija 1957 in 17. januarja 1958. Prim. Celan 2018, 777.

294 Pre-stopanje enjambementov in raba (nemškega) nikalnega člena, mnogo-(s)povednost katerih slovenski prevod komaj zmore podati, so-opredeljujeta pesem od začetka njenega nastajanja. Prim. TCA/SG, 95–97 in HKA 5.2, 314.

Recepcijo Celanovega pesništva na Slovenskem, kakor se za-zrcali najprej zlasti s številnimi revijalnimi in antologijskimi prevodi in nato tudi s knjižnima predstavitvama pe-semskega izbora in ustvarjalne celote opusa, kakor jo je posebej mogoče za-slediti pri Niku Grafenauerju, sem znotraj predhodnega, predzadnjega poglavja skušal za-objeti z besedo »ob- / življenje«, z besedo »Neben- / leben«, z besedo, ki izhaja iz Celanove pesmi »Das Wildherz« in ki jo je Grafenauer v nemškem izvirniku povzel v pesnitvi »Samota«: z besedo, ki (sprva) je in (potem) tudi ni Celanova beseda, z besedo, ki (sprva) ni in (potem) tudi je Grafenauerjeva beseda. Z raz-(z)lomljeno besedo: z besedo pre-loma. Kolikor med življen-jem Celanove in življenjem Grafenauerjeve poezije, med slovenskim in Celanovim pesni-štvom zija prepadno brezno – jezikovnih in kulturnih in zgodovinskih: svet(ov)nih – razlik, njuno razmerje, kljub marsikateri (vsebinski in formalni) sorodnosti, kljub morebitnim (formalnim in vsebinskim) podobnostim, za-preči z-manjkanje skupne – en(otn)e? – mere, zaradi česar se mnogokratno raz-(s)plasteno gibanje prevzemanja tujega z lastnim in pre-vzemanja lastnega s tujim, njunega so-vpliv(anj)a, kakršno sploh (še)le – lahko? – poganja nujo njunega medsebojnega prevajanja, s sleherno avtorsko pesmijo re-(kon)figurira na – brez-?temeljno? – drug(ačen), vsakokrat p-oseben, radikalno singularen način.

★

219

Medtem ko sedmi del »Engführung« za-beleži – raz-(z)noč(e)ni – god igre sveta, – idealite-te? realitete? – njegovih najbolj notranjih – realnih? idealnih? – oblik, subtilna modulacija gramatičnega naklona, ki jo prevod lahko samó stežka, če sploh, primerno prenese v slo-venski jezik, – resignirano? – re-kapitulacijo »refrena« pred osmo partijo pesnitve pretvori v – zapovedujočo? – pro-vokacijo: – za-upajoč? – poziv, naj s-pomnjenje – preteklega? – spet – sredi sedanjosti? – raz-(z)bere (skupaj?) temino – so-mračno stran, zasenčeno in zavrženo, ob-robno stran – (znotraj) – (zgolj?) pri-vidno? (zgolj?) na-videzno? – skoziinskoz raz-(o)svetljenega, pre-svetlega sveta. Klic – za prihodnost (pre-bivanja?)? – k pre-meni – pre-?dihu? – (atomske?) sodobnosti?

Pre-(z)gibanje predzadnje, osme – šestkitične – pesmi pesnitve »Engführung«, njeno petje,²⁹⁵ nosi raz-(s)krivanje – prostorsko-časovne: mnogo-povedne – raz-(o)predelitve:

295 Celan je pesem napisal – ali vsaj skončal (tako priča polno zapisani, pomenljivo zlovešči datum) – 20. aprila 1958 v Parizu. Prim. Celan 2018, 778. Pogled v genezo raz-(s)kriva težavnost in zapletenost, pazljivo z-gradnjo nastanka finalne formulacije besedila, toda – tako se zdi – njegovo petje se znotraj vseh osnutkov pne

preden (se) z(a) razprostirajočim (se) dvopičjem rekanje razpre (za) razgled, skuša s-po-ved prve kitice raznosmerno razločiti čas kraja in kraj časa, znotraj katerih se (morda), sredi s-premešanih plasti, sredi – preneseno in dobesedno – z-mešanega sveta, zazna-čuje pre-(s)pojitev – brez (ne-?)raz-(z)ve(zav)e (brezoblične?) združitve? – (njegovega) svetlega in temnega, (njegovega) preteklega in sedanjega: med (njegovim) pre-hodom: »v sovjem zatoku«, v času med nočjo in dnevom, ko pod varovalnim okriljem somra-ka poleti sova – beseda »Eulenflucht« (lahko), poleg (časa) večernega zatona sonca, po *Nemškem slovarju* (*Deutsches Wörterbuch*; od 1838 naprej) bratov Jakoba (1785–1863) in Wilhelma (1786–1859) Grimm, pomeni tudi (prostemu preletavanju ptic namenjeno) trikotno lino na vrhu zatrepa hiše, zaradi česar se prevod zasilno »zateče« k »zatoku« –, ob – in pri – »zakamneli zgobávi«, gobavosti – nekoliko nenavadno poslovenjeni sa-mostalnik »Aussatz« (»gobavost, lepra«) sicer izhaja iz navade, da so gobavce spričo nalegljivosti bolezni naseljevali zunaj mest, da so bili, kot pahnjeni na obrobje družbe, »izpostavljeni« –, otrdeli kot kamen, privzeti za svojo, pri – in ob – »naših prebeglih ro-kah«, rokah, pobeglih pred zblaznelostjo, odsotno-prisotnih in prisotno-odsotnih – eden izmed (pre-črtanih) osnutkov pravi: »sprhnelih [verwitterten; preperelih]« (prim. TCA/SG, 96 in HKA 5.2, 311) – rokah, »v / najzadnji zavržbi«, v času med (naj)novejšim popačenjem podobe človeštva, ko se nad njim korenito razbesneva najnižkotnejše zlo – beseda »Verwerfung« (lahko), poleg zavrnitve in poleg zavračanja, v nemškem jeziku namiguje tudi na gubanje tektonskih plošč –,²⁹⁶ nad ostalino kroglobrana, lovilca krogel »na / zasipanem zidu«, ki, oba, – ne-?pozabljeno? – sama – ne-?osamelo? – pričujeta o (padlih) streljih in o (padlih) truplih, o padlih:²⁹⁷ sredi raz-(s)tekajočih se brezpotij med-prostorja sveta, sredi ničesar: med (njegovim) pre-hodom: tu: spet – (in) nanovo? – p-ostajajo – danes in za vselej? – vidni (samó tedanji? nekdanji?) rezi – zareze nohtov

med »Aussatz« in »Grundwassersp(ur)en«. Med opuščenimi verzi, denimo, lahko beremo (tudi): »/.../ Stimmen, / enggeführt, bis / der Schrei sich belebte /.../ [/.../ glasovi, / stesnje(va)ni, dokler / se krik ni razživel /.../].« Prim. TCA/SG, 96–97, 100–101 in HKA 5.2, 307–314.

296 Geološki términ (si) Celan (kasneje – 10. oktobra 1980 –) privzame pri pripravljanju govora »Meridian«, s tem ko si zabeleži – (skoz) razprto (segajočo) – misel: »Mogočnost [Silnost]: razumeti jo je potrebno od [na podlagi] geološkega, torej od lahnih katastrof in strašnih zavržb govorice [sēm] – – – [Mächtigkeit: vom Geologischen, also von den leisen Katastrophen und den furchtbaren Verwerfungen der Sprache her zu verstehen – – –]« (TCA/M, 97.) Prim. tudi Celan 2018, 778–779.

297 Cayrolov komentar k Resnaisovemu filmu o zloglasnem dvorišču znotraj Auschwitza v Celanovem prevodu pravi: »Pred pogledi skrito, za ustrelitve urejeno dvorišče bloka enajst; zid s kroglobranom. [Der den Blicken verborgene, für Erschießungen eingerichtete Hof von Block elf; die Mauer mit Kugelfang.]« (GW IV, 87.) Pesnik z zgoščeno dikcijo poda nekoliko ohlapnejši opis francoskega izvirnika: »le mur protégé contre le ricochet des balles« (GW IV, 86).

na betonskih stenah plinskih celic? –²⁹⁸ in, z(a) njimi, (tudi), brez-glasni (zgolj) z lastnim za-molčanjem, – za vselej in danes? – (samó nekdanji? tedanji?) zbori – kriki obnemoglih za zapahnjenimi vrati plinskih celic? –.²⁹⁹ (kot) psalmi, s katerimi se posmehljivo spakovanje žaljivega režanja, skoz trp(lj)enje preganjanja, skoz – ne-?trajno? – smrt, spreminja v slavno hvalnico – ne-?minljivemu? – življenju. Zato: torej – samó? – (takó), takó (torej): (ne-kakšni?) templji, če-tudi kot ne-(za)znatne ruševine – sled judovskih sinagog med drug(ačn)imi templji? –, še stojijo in se z zemlje stezajo kvišku, proti nebu, in (ne-kakšna?) zvezda, če-tudi kot ne-(za)znaten soj – sled znamenja judovskosti med drug(ačn)imi zvezdami? –, še premore luč in se, proti zemlji, sveti z neba.³⁰⁰ Zato: takó (torej), torej – samó? – (takó): nič ni zgubljeno, nič. Nič, pre-(za)pisan z raz-(z)vezajem raz-(z)lomljene, (kot) skoz stesnjavo zanesene (– [ne samó?] psalmistove – besede) »Ho- / zana.«, je pre-dih, ki, kot njihov prevoj – s pesmijo –, ohranja – sam s-hranjen z njimi – razgovore ónih, besede katerih se razblinjajo z raz-(z)nikajočimi (se), z raz-(z)ničujočimi (se) sledmi podtalnih vod, razgovore, kakršni, kot »zornosivi«, sivi od naznanjajočega (se) svita – po sleherni izmed prestanih noči: po noči brez zvezd, po noči-in-noči, po nočeh, splastenih –, obetajo, če smo jim pripravljeni prisluhniti, če jih (lahko) za-slišimo, nastop – za-zor(j)enje – jutra. Skrivnost srečanja? Pre-dih? Dih?

S-tkanje tekstov z njihovimi konteksti in s-tkanje kontekstov z njihovimi teksti, s-tkanje, kakor sem mu, z razgovorom z njim, želel slediti ob Celanovem pesništvu, kakor sem ga, ob sklepu razprave, želel zarisati z osnutkom komentarja k »Engführung«, – ne-?izčrpno? ne-izčrpljivo? – s-tkanje (med-igre) kon-tekstov Celanove pesmi, njenega glasu, njenih glasov, je, kot prehajanje lastnega v tuje, iz njega, in kot prehajanje tujega iz lastnega, vanj, pre-hod skoz z-ožino – (ne-?)pesniškega? – pre-bivanja, je pre-hod življenja sredi razprostrtega raz-časenja sveta, sredi – takó réka ena izmed redkih v francoščini napisanih pesmi, postumno objavljena pesem, posvečena pesnikovemu sinu Ericu (1955), pesem z začetnim verzom »Ô les hâbleurs« – vse nas, tebe in tebe, mene in mene, naju oba, nama obema sekundirajočih, (a?) raz-(z)minutenih ur: »/.../ l'heure, minutee,

298 Celan takole prevaja besedilo k filmu *Noč in megla*, ki spremlja pogled v brezno plinske celice: »Edino znamenje – toda to je vendar potrebno vedeti – je od nohtov razorani strop. Beton je mogoče omečiti. [Das einzige Zeichen – aber das muß man ja wissen – ist die von Fingernägeln gepflügte Decke. Beton läßt sich erweichen.]« (GW IV, 95.)

299 Lehmannov komentar k »Engführung« ob besedi »zbori«, kot (morebiten) vir navdiha za pesnika, celo kot (morebiten) vpliv, navaja znamenito kantato Arnolda Schönberga (1874–1951) z naslovom *Preživeli iz Varšave* (*A Survivor from Warsaw*, op. 46; 1947). Prim. Lehmann, 2005, 471 in 479.

300 Zgodnji zasnitek pesmi za-poje: »Es / stehen noch Tempelreste, ein / Stern hat noch Licht, er / reimt sie zusammen [Še / stojijo ostanki templja (templjev), kakšna [ena] / zvezda še premore luč, ona / jih zrima skupaj]« (TCA/SG, 96 in HKA 5.2, 311).

te seconde /.../« (GW VII, 229).³⁰¹

Celanovo pesništvo je pisava pre-hoda – pre-?diha? – življenja, pisava pre-diha – pre-?hoda? – življenja, je pisava življenja: *Lebensschrift*.

Med pripravljanjem »Meridiana« (si) je Celan (namreč) zapisal:

Pričujočnost [prisotnost] pesmi je – in to <nima> nič[esar] <opraviti> z biografskimi datumi [podatki], pesem je pisava življenja [*Lebensschrift*] – pričujočnost [prisotnost] pesmi je pričujočnost [prisotnost] osebe. Ta oseba participira – je kot samostalnik – in to lahko <ostane> neizgovorjeno, ker [je] morda neizgovorljivo –, ni razberljiva kot zaimek. – S pesmijo, s času odprto, s čas prepuščajočo, s porozno pesmijo stoji noter v čas. (*TCA/M*, 113.)³⁰²

★

222

Pesnitev »Engführung« se raz-(s)sklene, za »refrensko« ponovitvijo, znotraj katere za razgovori, ki jih s-pesni prejšnja partija, pre-(o)stane samó zaznačitev njihovega zamirajočega z-manjkanja z dvakratnim, raz-(z)dvojenim pomišljajem, znotraj katere ob zórni sivini rastočega dne pritajeno za-žuborijo samó sledi podtalnih vodnih tokov, z vrnitvijo k rekanju, k s-povedovanju (glasu) svojega tujega, svojega lastnega, njenega prvega dela, (a) z vrnitvijo, ki se k petju o zanesenosti na ozemlje z neprevarljivo sledjo, o travju, vsaksebi razpisanem, (spet) za-obrne z držo, z zadržanostjo počasnega, spočasnjenege – spotikajočega se? – koraka.

Ob Celanovem, ob slehernem pesništvu, ob njegovi – »naši«, »moji« – zaznamovanosti s smrtjo, je mogoče biti zgolj s pre-bivanjem samim: kakor raz-(s)krivajoča (se), ne-(raz)berljiva sled kliče k spoprijemu s potjo, kamor kaže, takó tudi nagovoru pesmi, njenemu prigovarjanju

301 Naslov – (samó) posvetilne? – pesmi(ce?), polne besednih iger, bi morda lahko prevedli takole: »Oh, ti bahači«. Natančen datum njenega nastanka ni znan, komentatorka Celanovih celokupnih pesnitev domneva, da naj bi jo pesnik napisal v Parizu ob koncu julija leta 1968. Prim. Celan 2005a, 973 in Celan 2018, 1203.

302 Celanov izvirnik se glasi: »Die Gegenwart des Gedichts ist – und das <hat> nichts mit biographischen Daten zu <tun>, das Gedicht ist Lebensschrift – die Gegenwart des Gedichts ist die Gegenwart einer Person. Diese Person partizipiert – sie ist als Nomen – und das kann unausgesprochen weil vielleicht unaussprechbar <bleiben> –, nicht ablesbar als Pronomen. – Mit dem Gedicht, dem zeitoffenen, dem zeitdurchlässigen, dem porösen Gedicht steht sie in die Zeit hinein.«

(lahko) odgovor dá, ne branje (o njej), ne besede (o njej), temveč: z-drhtenje, z-drhtljaj – pisave – življenja. Dih.

Zadnja partija – zadnji part –, zadnji del pesnitve »Engführung«, ³⁰³ z zaziranjem k začetku, na koncu (spet), z(a)-grajen z oklepajem, – pridušeno, pridihnjeno – za-pôje:

303 Medtem ko je Celan finalizirano različico pesmi datiral 3. novembra 1958, naj bi oklepaje, ki jo obdajajo, pripisal šele kasneje: med korekturami krtačnih odtisov, med pripravo zbirke *Sprachgitter* za tisk. Prim. Celan 2018, 779 in *TCA/SG*, 99.

★

(- - taggrau,

der

Grundwasserspuren -

Verbracht
ins Gelände
mit
der untrüglichen
Spur:

Gras.

Gras,
auseinandergeschrieben.)

★

(- - zornosivi,

med

sledmi vod podtalja -

Zaneseno

na ozemlje

z

neprevarljivo

sledjo:

trávje.

Travje,

razpisano vsaksebi.)

1

Adorno, Theodor W., in Paul Celan. 2003. »Briefwechsel 1960–1968.« V *Frankfurter Adorno Blätter VIII*, ur. R. Tiedemann, 177–200. München: edition text + kritik.

Allemann, Beda. 1970. »Zu Paul Celans neuem Gedichtband ‚Atemwende‘.« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 194–197. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1987. »Paul Celans Sprachgebrauch.« V *Argumentum e Silentio. International Paul Celan Symposium*, ur. A. D. Colin, 3–15. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Améry, Jean. 1977. *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*. Stuttgart: Klett-Cotta.

---. 2017. »Na mejah duha.« *Apokalipsa* 24 (207-208): 216–237.

André, Robert. 2003. *Gespräche von Text zu Text: Celan – Heidegger – Hölderlin*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.

Bachmann, Ingeborg, in Paul Celan. 2008. *Herzzeit. Der Briefwechsel*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bajt, Drago. 1984a. »Mandelštamova poezija.« V O. Mandelštam, *Mandelštam*, 153–162. Ljubljana: Mladinska knjiga.

---. 1984b. »Življenje in delo Osipa Mandelštama.« V O. Mandelštam, *Mandelštam*, 123–152. Ljubljana: Mladinska knjiga.

---. 1988. »Mandelštamova esejistika.« *Nova revija* 17 (194-195): 148–149.

---. 2013. »Kako hrumi čas Osipa Mandelštama.« V O. Mandelštam, *Hrum časa*, 255–267. Ljubljana: Študentska založba.

Bambach, Charles. 2013. *Thinking the Poetic Measure of Justice. Hölderlin–Heidegger–Celan*. Albany: State University of New York.

Barnert, Arno. 2007. *Mit dem fremden Wort. Poetisches Zitieren bei Paul Celan*. Frankfurt am Main – Basel: Stroemfeld Verlag.

Baumann, Gerhart. 1995. *Erinnerungen an Paul Celan*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Becker, Oskar. 1963. *Dasein und Dawesen. Gesammelte philosophische Aufsätze*. Pfullingen: Verlag Günther Neske.

Behre, Maria. 1993. »Naturgeschichtliche Gänge mit Demokrit und Dante. Paul Celans ‚Engführung‘.« V »Der glühende Leertext«. *Annäherungen an Paul Celans Dichtung*, ur. C. Jamme in O. Pöggeler, 165–184. München: Fink.

Benjamin, Walter. 1998. *Izbrani spisi*. Ljubljana: SH Zavod za založniško dejavnost.

---. 2021a. »Johann Peter Hebel.« *Apokalipsa* 28 (247-249): 202–207.

---. 2021b. »Pripovedovalec.« *Apokalipsa* 28 (247-249): 208–231.

Benn, Gottfried. 1997. *Dvojno življenje*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.

Bergmann, Hugo. 1914. »Die Heiligung des Namens.« V *Vom Judentum. Ein Sammelbuch*, 32–43. Leipzig: Kurt Wolff Verlag.

Bogumil, Sieghild. 1988. »Todtnauberg‘.« V *Celan-Jahrbuch 2 (1988)*, ur. H.-M. Speier, 36–51. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

---. 2002. »Das Letzte was bleibt.« V *Interpretationen. Gedichte von Paul Celan*, ur. H.-M. Speier, 134–147. Stuttgart: Reclam.

Bollack, Jean. 1988. »‚Eden‘ nach Szondi.« V *Celan-Jahrbuch 2 (1988)*, ur. H. -M. Speier (ur.), 81–105. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

---. 2000. *Paul Celan. Poetik der Fremdheit*. Wien: Paul Zsolnay Verlag.

---. 2006 *Dichtung wider Dichtung. Paul Celan und die Literatur*. Göttingen: Wallstein Verlag.

Börner, Rudolf. 1956. *Welcher Stein ist das?* Stuttgart: Franckh'sche Verlagshandlung, W. Keller & Co.

Böschenstein, Bernhard. 1988. »Celan und Mandelstamm. Beobachtungen zu ihrem Verhältnis.« V *Celan-Jahrbuch 2 (1988)*, ur. H.-M. Speier, 155–168. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

---. 2006. *Von Morgen nach Abend. Filiationen der Dichtung von Hölderlin zu Celan*. München: Fink.

Božič, Andrej. 2007. »Približevanje. Hans-Georg Gadamer in hermenevtično vprašanje interpretacije pesniškega besedila.« *Nova revija* 26 (304-306): 361–374.

---. 2008. »Sámo-predstavljanje biti. Hermenevtična ontologija in vprašanje umetnosti pri Hansu-Georgu Gadamerju.« *Phainomena* 17 (64-65): 151–172.

---. 2009. »‚Reci, da Jeruzalem je.‘ Paul Celan in vprašanje judovstva.« *Phainomena* 18 (70-71): 245–267.

---. 2012. »Iz majhnega daljnega / z željami prepredenega / sosedstva.« *Phainomena* 21 (80-81): 35–44.

- . 2013. »... in der Dünung / wandernder Worte.‘ Literarnozgodovinski kontekst pesništva Paula Celana.« *Primerjalna književnost* 36 (3): 133–157.
- . 2014. »Gustav Landauer.« *Apokalipsa* 21 (185–186): 139–144.
- . 2015. »The Secret of the Encounter. Paul Celan’s Poetry between Hermeneutics and Deconstruction.« V *Hermeneutics – Ethics – Education*, ur. A. Wierciński, 161–176. Zürich: Lit Verlag.
- . 2017a. »On the Pathways of Breath.‘ Paul Celan’s Poem ‚Weggebeizt‘.« *Apokalipsa* 24 (216): 83–96.
- . 2017b. »The Other in Dialogue. Between Hermeneutic Experience and Responsive Rationality.« *Phainomena* 26 (100–101): 155–178.
- . 2018. »Hearing Voices: Paul Celan with Bernhard Waldenfels.« *Filozofija i društvo* 29 (3): 387–398.
- . 2019. »Pesniški kon-tekst(i). Ob rob pesmi Paula Celana ‚Unlesbarkeit‘.« *Annales, Series historia et sociologia* 29 (4): 603–612.
- . 2020. »... im Lichte der U-topie.‘ Paul Celan und Gustav Landauer.« V *Paul Celan: Interpretationen, Kommentare, Didaktisierungen: Internationale Lyrikstage der Germanistik Ljubljana (Ljurik, Bd. 9)*, ur. J. G. Lughofer, 104–115. Wien: Praesens.
- Broda, Martine. 1988. »An Niemand gerichtet.‘ Paul Celan als Leser von Mandelstamms ‚Gegenüber‘.« V *Paul Celan*, ur. W. Hamacher in W. Menninghaus, 209–221. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bruns, Gerald L. 1997. »The Remembrance of Language: An Introduction to Gadamer’s Poetics.« V H.-G. Gadamer, *Gadamer on Celan. »Who Am I and Who Are You?« and Other Essays*, 1–54. Albany: State University of New York.
- Buber, Martin. 1919. *Daniel. Gespräche von der Verwirklichung*. Leipzig: Insel Verlag.
- Büchner, Georg. 1997. *Drame in proza*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Buck, Theo. 2020. *Paul Celan (1920–1970). Ein jüdischer Dichter deutscher Sprache aus der Bukowina. Die Biographie*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag.
- Buhr, Gerhard. 1976. *Celans Poetik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Busse, Walter (ur.). 1968. *Ist eine Revolution unvermeidlich?* Hamburg: SPIEGEL-Verlag.
- Camera, Franco. 1997. »Ledig allen Gebets‘: pesništvo in molitev pri Paulu Celanu.« *Literatura* 9 (77–78): 103–143.
- Celan, Paul. *Werke. Historisch-kritische Ausgabe. I. Abteilung: Lyrik und Prosa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990–2017. Sigla: HKA.
- HKA 1: Frühe Gedichte. 1. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003.
- HKA 2-3: Der Sand aus den Urnen. Mohn und Gedächtnis. 2.-3. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003.

HKA 4: *Von Schwelle zu Schwelle. 4. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat).* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2004.

HKA 5: *Sprachgitter. 5. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat).* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002.

HKA 6: *Die Niemandsrose. 6. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat).* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.

HKA 7: *Atemwende. 7. Band. (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat).* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990.

HKA 8: *Fadensonnen. 8. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat).* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991.

HKA 9: *Lichtzwang. 9. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat).* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997.

HKA 10: *Schneepart. 10. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat).* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.

HKA 11: *Verstreut gedruckte Gedichte. Nachgelassene Gedichte bis 1963. 11. Band.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.

HKA 12: *Eingedunkelt. 12. Band.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.

HKA 13: *Nachgelassene Gedichte 1963 bis 1968. 13. Band.* Berlin: Suhrkamp, 2011.

HKA 14: *Nachgelassene Gedichte 1968 bis 1970. 14. Band.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008.

HKA 15: *Prosa I. Zu Lebzeiten publizierte Prosa und Reden. 15. Band (1. Teil: Text. 2. Teil: Apparat).* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2014.

HKA 16: *Prosa II. Materialien zu Band 15. Prosa im Nachlaß.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2017.

Celan, Paul. *Werke. Tübinger Ausgabe.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996–2004. Sigla: TCA.

TCA/AW: *Atemwende. Vorstufen – Textgenese – Endfassung.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000.

TCA/FS: *Fadensonnen. Vorstufen – Textgenese – Endfassung.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000.

TCA/LZ: *Lichtzwang. Vorstufen – Textgenese – Endfassung.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.

TCA/M: *Der Meridian. Endfassung – Entwürfe – Materialien.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999.

TCA/MG: *Mohn und Gedächtnis. Vorstufen – Textgenese – Endfassung.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2004.

TCA/NR: *Die Niemandsrose. Vorstufen – Textgenese – Endfassung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996.

TCA/SG: *Sprachgitter. Vorstufen – Textgenese – Endfassung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996.

TCA/SP: *Schneepart. Vorstufen – Textgenese – Reinschrift*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002.

TCA/VS: *Von Schwelle zu Schwelle. Vorstufen – Textgenese – Endfassung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002.

Celan, Paul. 1948. *Edgar Jené. Der Traum vom Traume. Mit 30 Abbildungen und einer Vorbemerkung von Otto Basil*. Wien: Agathon Verlag.

---. 1952. *Mohn und Gedächtnis*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH.

---. 1955. *Von Schwelle zu Schwelle*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH.

---. 1959. *Sprachgitter*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

---. 1961. *Der Meridian. Rede anlässlich der Verleihung des Georg-Büchner-Preises*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

---. 1963a. *Die Niemandsrose*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

---. 1963b. »Poletje; Prvi pijem; Glasovi.« *Sodobnost* 11 (11): 996–997.

---. 1966a. »Fuga o smrti.« *Dialogi* 2 (12): 624.

---. 1966b. »Vrnitev.« *Dialogi* 2 (12): 625.

---. 1967. *Atemwende*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1968. *Fadensonnen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1970a. »Beseda o poti-v-globino; K obema rokama.« *Sodobnost* 18 (10): 1055.

---. 1970b. »Holzgesichtiger...« *L'Éphémère* 14: 171–184.

---. 1970c. *Lichtzwang*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1971a. »Pesmi.« *Prostor in čas* 3 (9/10): 461–465.

---. 1971b. *Schneepart*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1976. *Zeitgehöft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1982/83. »Meridian.« *Nova revija* 1 (7-8): 786–792.

---. 1985. *Celan*. Prev. N. Grafenauer. Ljubljana: Mladinska knjiga.

---. 1993a. »Pesmi iz zapuščine.« *Nova revija* 12 (138): 1192–1196.

---. 1993b. »Pogovor v gorah.« *Nova revija* 12 (138): 1190–1191.

---. 1997. »Pesmi.« *Literatura* 9 (77-78): 91–102.

---. 1999a. »Pesmi [iz zapuščine].« *Nova revija* 18 (202-203): 116–132.

---. 1999b. »Todtnauberg.« *Nova revija* 18 (202-203): 139.

---. 2000. *Gesammelte Werke in sieben Bänden*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. Sigla: GW.

---. 2004. *La Bibliothèque philosophique. Die philosophische Bibliothek. Catalogue raisonné des annotations établi par Alexandra Richter, Patrik Alac et Bertrand Badiou*. Paris: Éditions Rue d'Ulm/ Presses de l'École normale supérieure.

---. 2005a. *Die Gedichte. Kommentierte Gesamtausgabe in einem Band*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 2005b. »Dve pesmi.« *Poetikon* 1 (1): 136–137.

---. 2005c. *Mikrolithen sinds, Steinchen. Die Prosa aus dem Nachlaß*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 2007. »Paul Celan.« *Rp./Lirikon* 21 3(1): 189–196.

---. 2018. *Die Gedichte. Neue kommentierte Gesamtausgabe in einem Band*. Berlin: Suhrkamp.

---. 2019a. »etwas ganz und gar Persönliches«. *Briefe 1934–1970*. Berlin: Suhrkamp.

---. 2019b. *Zbrane pesmi I*. Prev. V. Snoj. Ljubljana: Beletrina.

---. 2020. *Zbrane pesmi II*. Prev. V. Snoj. Ljubljana: Beletrina.

Celan, Paul, in Gisèle Celan-Lestrange. 2001. *Briefwechsel. I. Band: Die Briefe. II. Band: Kommentar*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Celan, Paul, in Gustav Chomed. 2010. »Ich brauche Deine Briefe«. Berlin: Suhrkamp.

Celan, Paul, in Gisela Dischner. 2012. »Wie aus weiter Ferne zu Dir«. *Briefwechsel*. Berlin: Suhrkamp.

Celan, Paul, in Erich Einhorn. 2001. *Einhorn: du weißt um die Steine... Briefwechsel*. Berlin: Friedenauer Presse.

Celan, Paul, in Margarete Susman. 2003. »Der Briefwechsel aus den Jahren 1963–1965.« *V Celan-Jahrbuch* 8 (2001/02), ur. H.-M. Speier, 33–61. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

Celan, Paul, in Nelly Sachs. 1996. *Briefwechsel*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Celan, Paul, in Ilana Shmueli. 2004. *Briefwechsel*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Chalfen, Israel. 1979. *Paul Celan. Eine Biographie seiner Jugend*. Frankfurt am Main: Insel Verlag.

Daive, Jean. 2009. *Unter der Kuppel. Erinnerungen an Paul Celan*. Basel – Weil am Rhein: Urs Engeler Editor.

Dante Alighieri. 1994. *Božanska komedija*. Prev. A. Capuder. Ljubljana: Mihelač.

Derrida, Jacques. 1986. *Schibboleth. Pour Paul Celan*. Paris: Éditions Galilée.

---. 1988. *Glas in fenomen*. Ljubljana: ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

---. 1994. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze.

- . 1998. *O gramatologiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- . 1999a. »Dobra volja do moči [I.]«. *Phainomena* 8 (27-28): 123–126.
- . 1999b. »Dobra volja do moči [II.]«. *Phainomena* 8 (27-28): 131–148.
- . 2003. *Béliers. Le dialogue ininterrompu: entre deux infinis, le poème*. Paris: Éditions Galilée.
- . 2005. *Sovereignities in Question. The Poetics of Paul Celan*. New York: Fordham University Press.
- . 2007. *Schibboleth. Für Paul Celan*. Wien: Passagen Verlag.
- . 2020. *Šiboleť. Ovni*. Prev. A. Koželj. Ljubljana: KUD Apokalipsa.
- Derrida, Jacques, in Hans-Georg Gadamer. 2004. *Der ununterbrochene Dialog*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2004.
- Di Cesare, Donatella Ester. 2012. *Utopia of Understanding. Between Babel and Auschwitz*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Dolinar, Darko. 2001. »Gadamer, filozofska hermenevtika in znanosti.« V H.-G. Gadamer, *Resnica in metoda*, 445–468. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Ebner, Jeannie, in Marijan Kramberger (ur.). 1972. *Nova avstrijska lirika*. Maribor: Založba Obzorja.
- Eisenreich, Brigitta. 2010. *Celans Kreidestern. Ein Bericht*. Berlin: Suhrkamp.
- Emmerich, Wolfgang. 2006. *Paul Celan*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Felstiner, John. 1995. *Paul Celan: Poet, Survivor, Jew*. New Haven and London: Yale University Press.
- . 2017. *Paul Celan: pesnik, preživelec, Jud*. Prev. V. Snoj. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Forget, Philippe (ur.). 1984. *Text und Interpretation. Deutsch-französische Debatte*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- France-Lanord, Hadrien. 2004. *Paul Celan et Martin Heidegger. Le sens d'un dialogue*. Paris: Fayard.
- Frey, Eleonore. 1987. »La poésie ne s'impose plus, elle s'expose.« 'Zu Paul Celans Poetik.« V *Psalm und Hawdalah. Zum Werk Paul Celans*, ur. J. P. Strelka, 22–36. Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris: Peter Lang.
- Fußl, Irene. 2008. »Geschenke an Aufmerksame«. *Hebräische Intertextualität und mystische Weltauffassung in der Lyrik Paul Celans*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Gadamer, Hans-Georg. 1986. *Wer bin Ich und wer bist Du? Ein Kommentar zu Paul Celans Gedichtfolge 'Atemkristall'*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 1988. »Konec umetnosti?« *Nova revija* 7 (75-76): 1229–1237.
- . 1997. »Univerzalni aspekt hermenevtike.« *Literatura* 9 (73-74): 176–195.

- . 1998a. *Die Aktualität des Schönen. Kunst als Spiel, Symbol und Fest*. Stuttgart: Reclam.
- . 1998a. »Kaj je resnica?« *Phainomena* 7 (23-24): 47–60.
- . 1999a. »Destrukcija in dekonstrukcija.« *Phainomena* 8 (29-30): 247–259.
- . 1999b. »Im Schatten des Nihilismus.« V H.-G. Gadamer, *Gesammelte Werke 9. Ästhetik und Poetik II*, 367–382. Tübingen: Mohr Siebeck.
- . 1999c. »In vendarle moč dobre volje.« *Phainomena* 8 (27-28): 127–130.
- . 1999d. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Nova revija.
- . 1999e. »Phänomenologischer und semantischer Zugang zu Celan?« V H.-G. Gadamer, *Gesammelte Werke 9. Ästhetik und Poetik II*, 461–469. Tübingen: Mohr Siebeck.
- . 1999f. »Sinn und Sinnverhüllung bei Paul Celan.« V H.-G. Gadamer, *Gesammelte Werke 9. Ästhetik und Poetik II*, 452–460. Tübingen: Mohr Siebeck.
- . 1999g. »Verstummen die Dichter?« V H.-G. Gadamer, *Gesammelte Werke 9. Ästhetik und Poetik II*, 362–366. Tübingen: Mohr Siebeck.
- . 2001. *Resnica in metoda*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- . 2009. »Tekst in interpretacija.« *Phainomena* 18 (70-71): 183–212.
- . 2015. *Kdo sem Jaz in kdo si Ti? Komentar k nizu pesmi 'Kristal diha' Paula Celana*. Prev. A. Božič. Ljubljana: KUD Apokalipsa.
- Gellhaus, Axel. 1993. »Marginalien. Paul Celan als Leser.« V »Der glühende Leertext«. *Annäherungen an Paul Celans Dichtung*, ur. C. Jamme in O. Pöggeler, 41–65. München: Fink.
- . 1995. »Die Polarisierung von Poesie und Kunst bei Paul Celan.« V *Celan-Jahrbuch 6 (1995)*, ur. H.-M. Speier, 51–91. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- . 2002. »... seit ein Gespräch wir sind ...« *Paul Celan bei Martin Heidegger in Todtnauberg*. Marbach am Neckar: Deutsche Schillergesellschaft.
- Gellhaus, Axel (ur.). 1997. »Fremde Nähe«. *Celan als Übersetzer*. Marbach am Neckar: Deutsche Schillergesellschaft.
- Goltschnigg, Dietmar. 1987. »Das Zitat in Celans Dichtergedichten.« V *Psalm und Hawdalach. Zum Werk Paul Celans*, ur. J. P. Strelka, 50–63. Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris: Lang.
- Grafenauer, Niko. 1962. *Večer pred praznikom*. Ljubljana: Državna založba Slovenija.
- . 1963a. »Izbor iz sodobne nemške poezije I.« *Sodobnost* 11 (11): 992–1000.
- . 1963b. »Izbor iz sodobne nemške poezije II.« *Sodobnost* 11 (12): 1105–1111.
- . 1963c. »Sodobna nemška poezija I.« *Sodobnost* 11 (11): 1034–1037.
- . 1963d. »Sodobna nemška poezija II.« *Sodobnost* 11 (12): 1133–1134.
- . 1965. *Stiska jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1975. *Štukature*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

- . 1979. *Pesmi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1981. »Niko Grafenauer.« V *Med modernizmom in avantgardo. Pričevanja o sodobni poeziji*, ur. F. Pibernik, 105–120. Ljubljana: Slovenska matica.
- . 1984. *Palimpsesti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- . 1985. »Kumi ori ali o Paulu Celanu.« V P. Celan, *Celan*, 141–159. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- . 1989. *Izbrisi: elegije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- . 1990. *Samota: izbor pesmi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- . 1996. *Vezi daljav: izbrane pesmi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- . 1999. *Odtisi*. Ljubljana: Nova revija.
- . 2001. *Odisej v labirintu: eseji o slovenskem pesništvu*. Ljubljana: Nova revija.
- . 2005. *Nočitve*. Ljubljana: Nova revija.
- . 2010. *Diham, da ne zaide zrak: zbrane in nove pesmi*. Ljubljana: Študentska založba.
- . 2021. *Plasti odzidanih daljav. Spomini*. Zapisala in sestavila T. Kozin. Ljubljana: Beletrina.
- Greisch, Jean. 1993. »Zeitgehöft‘ und ‚Anwesen‘. Zur Dia-chronie des Gedichts.« V »*Der glühende Leertext*«. *Annäherungen an Paul Celans Dichtung*, ur. C. Jamme in O. Pöggeler, 257–273. München: Fink.
- Günzel, Elke. 1995. *Das wandernde Zitat: Paul Celan im jüdischen Kontext*. Würzburg: Königshausen und Neumann.
- Hamacher, Werner. 2012. »Wasen. Um Celans Todtnauberg.« V *Das Robert Altmann Projekt. Quaderno III. Paul Celan in Vaduz*, ur. N. Haas, V. Haas in H. Quaderer, 35–83. Schaan: edition eupanolos ∞.
- Hannover-Drück, Elisabeth, in Heinrich Hannover (ur.). 1968. *Der Mord an Rosa Luxemburg und Karl Liebknecht. Dokumentation eines politischen Verbrechens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Häny, Arthur. 1970. »Paul Celans ‚Atemwende‘.« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 207–209. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hartung, Harald. 1993. »Pozna pošta v steklenici.« *Nova revija* 12 (138): 1197–1199.
- Hartung, Rudolf. 1970. »An der Grenze zum Schweigen.« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 252–257. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hebel, Johann Peter. 2021. »Zakladnica porenskega hišnega prijatelja.« *Apokalipsa* 28 (247-249): 168–187.
- Heidegger, Martin. 1967. *Izbrane razprave*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1995. *Na poti do govorice*. Ljubljana: Slovenska matica.
- . 1996. *Wegmarken*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- . 1997a. *Bit in čas*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.

---. 1997b. »Samouveljavitev nemške univerze.« *Phainomena* 6 (21-22): 233–242.

---. 2001a. »Čemu pesniki?« *Nova revija* 20 (230-231): 215–250.

---. 2001b. *Razjasnjenja ob Hölderlinovem pesništvu*. Ljubljana: Nova revija.

---. 2003. *Holzwege*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

---. 2007. *Gedachtes. Gesamtausgabe. III. Abteilung: Unveröffentlichte Abhandlungen – Vorträge – Gedachtes. Band 81*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

---. 2017. *Kaj se pravi misliti?* Prev. A. Košar. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

---. 2021. »Hebel – hišni prijatelj.« *Apokalipsa* 28 (247-249): 188–201.

---. 2022. *Vorläufiges I–IV (Schwarze Hefte 1963–1970). Gesamtausgabe. IV. Abteilung: Hinweise und Aufzeichnungen*. Band 102. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Höck, Wilhelm. 1970. »Von welchem Gott ist die Rede?« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 265–276. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Hölderlin, Friedrich. 1978. *Hölderlin*. Prev. N. Grafenauer. Ljubljana: Mladinska knjiga.

---. 1997. *Gedichte*. Stuttgart: Reclam.

Hoelzel, Alfred. 1987. »Paul Celan: An Authentic Jewish Voice?« V *Argumentum e silentio. International Paul Celan Symposium*, ur. A. D. Colin, 352–358. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Hribar, Tine. 1984a. »Sodobna slovenska poezija.« V *Sodobna slovenska poezija*, ur. T. Hribar, 173–283. Maribor: Založba Obzorja.

---. 1984b. »V nič razcveteni čas.« *Palimpsesti*. Niko Grafenauer. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.

---. 1990. »Poezija Nika Grafenauerja.« V N. Grafenauer, *Samota: izbor pesmi*, 115–129. Ljubljana: Mladinska knjiga.

---. 2005. »Vse-je-zdaj.« V N. Grafenauer, *Nočitve*, 61–75. Ljubljana: Nova revija.

Huber, Martin. 2020. »Was wurde aus der ‚Hoffnung [...] auf eines Denkenden kommendes Wort‘? Zu Paul Celans Begegnung mit Martin Heidegger.« V *Paul Celan: Interpretationen, Kommentare, Didaktisierungen: Internationale Lyrikstage der Germanistik Ljubljana (Ljurik, Bd. 9)*, ur. J. G. Lughofer, 116–126. Wien: Praesens.

Hünneke, Evelyn. 2003. »Namengebung im Dichtungsakt. Lyrische Proprialisierung im Werk Paul Celans.« V *Celan-Jahrbuch 8 (2001/02)*, ur. H.-M. Speier, 131–152. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

Ingen, Ferdinand van. 1987. »Das Problem der lyrischen Mehrsprachigkeit bei Paul Celan.« V *Psalm und Hawdalāh. Zum Werk Paul Celans*, ur. J. P. Strelka, 64–78. Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris: Lang.

Ivanović, Christine. 1996a. *Das Gedicht im Geheimnis der Begegnung. Dichtung und Poetik Celans im Kontext seiner russischen Lektüren*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

--- (ur.). 1996b. »Kyrillisches, Freunde, auch das ...« *Die russische Bibliothek Paul Celans im Deutschen Literaturarchiv Marbach*. Marbach am Neckar: Deutsche Schillergesellschaft.

Jackson, John E. 1987. »Paul Celan's Poetics of Quotation.« V *Argumentum e Silentio. International Paul Celan Symposium*, ur. A. D. Colin, 214–222. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Jakob, Michael. 1993. *Das »Andere« Paul Celans oder Von den Paradoxien relationalen Dichtens*. München: Fink.

Jamme, Christoph. 1993. »Paul Celan: Sprache – Wort – Schweigen.« V »*Der glühende Leertext*«. *Annäherungen an Paul Celans Dichtung*, ur. C. Jamme in O. Pöggeler, 213–225. München: Fink.

Janz, Marlies. 1976. *Vom Engagement absoluter Poesie. Zur Lyrik und Ästhetik Paul Celans*. Frankfurt am Main: Syndikat.

---. 2018. »... den Himmel als Abgrund unter sich.« Celans Untergänge.« V *Celan-Jahrbuch 10*, ur. H.-M. Speier, 7–46. Würzburg: Königshausen & Neumann.

---. 2020. »Involution als ‚Lebensschrift‘. Zu einigen Gedichten des Bandes ‚Sprachgitter‘ und zur ‚Engführung‘.« V *Celan-Jahrbuch 11*, ur. H.-M. Speier, 7–52. Würzburg: Königshausen & Neumann.

Joris, Pierre. 2005. »Introduction: ‚Polysemy without mask‘.« V P. Celan, *Selections*, 3–35. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

---. 2021. *Celan / Heidegger: Translation at the Mountain of Death*. <http://writing.upenn.edu/epc/authors/joris/todtnauberg.html>. Zadnji dostop: 25. avgust.

Kalan, Valentin. 2001. »Pesnik na gozdni poti.« *Nova revija* 20 (230–231): 251–258.

Keiling, Tobias. 2011. »Ort und Zeit im *Meridian*. Heidegger in Derridas Celan-Interpretation.« V *Schreiben Dichten Denken. Zu Heideggers Sprachbegriff*, ur. D. Espinet, 177–195. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Kermauner, Taras. 1975. »Na nič odtisnjen bakrorez soneta.« V N. Grafenauer, *Štukature*, 53–75. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Koelle, Lydia. 1993. »Celans *Jerusalem*.« V »*Der glühende Leertext*«. *Annäherungen an Paul Celans Dichtung*, ur. C. Jamme in O. Pöggeler, 275–310. München: Fink.

---. 1997. *Paul Celans pneumatisches Judentum: Gott-Rede und menschliche Existenz nach der Shoah*. Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag.

---. 2003. »Aufrechte Worte‘. Paul Celan – Margarete Susman: eine ‚Cor-Respondenz‘.« V *Celan-Jahrbuch 8 (2001/02)*, ur. H.-M. Speier, 7–31. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

---. 2006. »‚Lichtsinn‘ – Gegensinn – ohne Sinn? Biblisch-religiöser Wortschatz in der Dichtung Paul Celans.« V *Bibel-Impulse. Film – Kunst – Literatur – Musik – Theater – Theologie*, ur. R. Dillmann, 58–85. Berlin – Münster – Wien – Zürich – London: LIT Verlag.

Komel, Dean. 1998. »Pogovor z Bernhardom Waldenfelsom.« V B. Waldenfels, *Želo tujega*, 243–253. Ljubljana: Nova revija.

- . 1999. »Gadamerjeva hermenevtika kot metoda in interpretacija.« V H.-G. Gadamer, *Izbrani spisi*, 209–215. Ljubljana: Nova revija.
- . 2001a. »Bernhard Waldenfels: Verfremdung der Moderne.« *Phainomena* 10 (37-38): 229–231.
- . 2001b. *Osnutja: k filozofski in kulturni hermenevtiki*. Ljubljana: Nova revija.
- . 2001c. »Prepisovanja pesmi. V N. Grafenauer, *Odisej v labirintu: eseji o slovenskem pesništvu*, 505–519. Ljubljana: Nova revija.
- . 2002. *Uvod v filozofsko in kulturno hermenevtiko*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo.
- . 2004. *Medpotja filozofije in kulture*. Maribor: Litera.
- . 2007. *Resnica in resničnost sodobnosti*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- . 2014. »Črno na belem in *chiaroscuro* v Heideggrovih Črnih zvezkih.« *Phainomena* 23 (90-91): 309–319.
- Koren, Evald. 2006. »Smrtna rima v prevodih Celanove *Fuge smrti*.« V *Prevajanje besedil iz prve polovice 20. stoletja*, ur. M. Ožbot, 72–101. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev.
- Kovič, Kajetan, in Niko Grafenauer. 1998. *Antologija nemške poezije 20. stoletja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Krass, Stephan. 1999. »Veliko sva si zamolčala.« *Nova revija* 18 (202-203): 133–138.
- Krušič, Samo. 2021. »Johann Peter Hebel.« *Apokalipsa* 28 (247-249): 161–167.
- Kuhlmann, Ulrike. 2010. *Das Dichten denken. Der Bezug von Dichten und Denken als Kernfrage im Werk Martin Heideggers*. Münster: Lit Verlag, 2010.
- Kutoš, Samo. 1997. »Uvod v Gadamerjevo filozofsko hermenevtiko.« *Literatura* 9 (73-74): 150–175.
- Lacoue-Labarthe, Philippe. 1999. *Poetry as Experience*. Stanford: Stanford University Press.
- . 2004. *La Poésie comme expérience*. Paris: Christian Bourgois Editeur.
- Landauer, Gustav. 1914. »Sind das Ketzergedanken?« V *Vom Judentum. Ein Sammelbuch*, 250–257. Leipzig: Kurt Wolff Verlag.
- . 1977. *Der werdende Mensch. Aufsätze über Leben und Schrifttum*. Telgte – Westbevern: Verlag Büchse der Pandora.
- . 2014a. »Nagovor pesnikom.« *Apokalipsa* (185-186): 209–215.
- . 2014b. »Pisma (1914–1919).« *Apokalipsa* (185-186): 181–208.
- . 2014c. »Protivojni spisi.« *Apokalipsa* (185-186): 145–180.
- . 2017. *Die Revolution. Ausgewählte Schriften. Band 13*. Lich / Hessen: Verlag Edition AV.
- Langer, Georg. 2006. *Die Erotik der Kabbala*. Neu Isenburg: Melzer Verlag.

Lehmann, Jürgen. 1991. »Atmen und Verstummen. Anmerkungen zu einem Motivkomplex bei Mandel'stam und Celan.« V *Paul Celan, »Atemwende«: Materialien*, ur. G. Buhr in R. Reuß, 187–199. Würzburg: Königshausen und Neumann.

---. 2002. »Gehen in der ,untrüglichen Spur'. Zu Paul Celans *Engführung*.« V *Interpretationen. Gedichte von Paul Celan*, ur. H.-M. Speier, 69–82. Stuttgart: Reclam.

--- (ur.). 2003. *Kommentar zu Paul Celans »Die Niemandsrose«*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

---. (ur.). 2005. *Kommentar zu Paul Celans »Sprachgitter«*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

Lemke, Anja. 2002. *Konstellation ohne Sterne. Zur poetischen und geschichtlichen Zäsur bei Martin Heidegger und Paul Celan*. München: Fink.

Levi, Primo. 2003. *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis.

---. 2004. *Ali je to človek. Premirje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Liliencron, Detlev von. 1911. *Gesammelte Werke. Zweiter Band: Gedichte*. Berlin: Schuster & Loeffler.

Lönker, Fred. 1987. »Überlegungen zu Celans Poetik der Übersetzung.« V *Datum und Zitat bei Paul Celan*, ur. C. Shoham in B. Witte, 211–228. Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris: Lang.

Lyon, James K. 2006. *Paul Celan and Martin Heidegger. An Unresolved Conversation, 1951–1970*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Mandelstamm, Ossip. 1988. »Vom Gegenüber.« V *Paul Celan*, ur. W. Hamacher in W. Mennighaus, 201–208. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Mandelstam, Ossip. 1991. »Über den Gesprächspartner.« V O. Mandelstam, *Über den Gesprächspartner. Gesammelte Essays I. 1913–1924*, 7–16. Zürich: Ammann.

---. 2004. *Gedichte*. Prev. P. Celan. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Mandel'stam, Nadežda. 1980. *Spomini*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Mandel'stam, Osip. 1984a. »Beseda in kultura.« *Nova revija* 3 (26-27): 3034–3037.

---. 1984b. »Četrta proza.« *Nova revija* 3 (26-27): 3026–3033.

---. 1984c. »Jutro akmeizma.« *Nova revija* 3 (26-27): 3038–3040.

---. 1984d. *Mandel'stam*. Prev. D. Bajt. Ljubljana: Mladinska knjiga.

---. 1984e. »Zadnje pismo Osipa Mandel'stama.« *Nova revija* 3 (26-27): 3040.

---. 1998a. »Konec romana.« *Nova revija* 17 (194-195): 107–109.

---. 1998b. »O naravi besede.« *Nova revija* 17 (194-195): 110–118.

---. 1998c. »Pogovor o Danteju.« *Nova revija* 17 (194-195): 119–147.

---. 2013. *Hrum časa*. Prev. D. Bajt. Ljubljana: Študentska založba.

Matzigkeit, Michael (ur.). 1995. »... die beste Sensation ist das Ewige ...« *Gustav Landauer – Leben, Werk und Wirkung*. Düsseldorf: Theatermuseum der Landeshauptstadt Düsseldorf, Dumont-Lindemann-Archiv.

May, Markus, Peter Goßens in Jürgen Lehmann (ur.). 2008. *Celan-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.

Medved, Andrej. 1970. »Nekaj uvodnih misli.« *Sodobnost* 18 (10): 1044–1047.

Medved, Andrej, in Sonja Medved. 1970. »Sodobna nemška poezija.« *Sodobnost* 18 (10): 1044–1057.

Meinecke, Dietlind. 1970. *Wort und Name bei Paul Celan. Zur Widerruflichkeit des Gedichts*. Bad Homburg v. d. H. – Berlin – Zürich: Verlag Gehlen.

Menninghaus, Winfried. 1987. »Wissen oder Nicht-Wissen. Überlegungen zum Problem des Zitats bei Celan und in der Celan-Philologie.« V *Datum und Zitat bei Paul Celan*, ur. C. Shoham in B. Witte, 81–96. Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris: Lang.

Mittelman, Hermann. 2008. *Illustrierter Führer durch die Bukowina. Reprint der Ausgabe von 1907*. Wien: Mandelbaum Verlag.

Moskovich, Wolf. 2000. »Czernowitz as a Major Centre of Jewish Identity and Culture.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71 (36.1-2): 315–321.

Navigante, Adrián. 2011. »Stimme des Seyns, Verstummen des Gedichts. Zum Denken der Diskontinuität bei Heidegger und Celan.« V *Schreiben Dichten Denken. Zu Heideggers Sprachbegriff*, ur. D. Espinet, 161–176. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Neumann, Peter Horst. 1970. »Atemwende‘ – ein neuer Gedichtband Paul Celans.« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 198–202. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Nilsson, Nils Åke. 1984. »Ossip Mandelštam in njegova poezija.« *Nova revija* 3 (26-27): 3041–3051.

Novak, Boris A. 1999. »Od: ti si.« V N. Grafenauer, *Odtisi*, 69–103. Ljubljana: Nova revija.

---. 2005. *Zven in pomen: študije o slovenskem pesniškem jeziku*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.

Olschner, Leonard. 1994. »Poetic Mutations of Silence. At the Nexus of Paul Celan and Osip Mandelstam.« V *Word Traces. Readings of Paul Celan*, ur. Aris Fioretos, 369–385. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.

Parry, Christoph. 1995. »Meridian und Flaschenpost. Intertextualität als Provokation des Lesers bei Paul Celan.« V *Celan-Jahrbuch 6 (1995)*, ur. H.-M. Speier (ur.), 25–50. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

Perels, Christoph. 1970. »Das Gedicht im Exil.« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 210–213. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1988. »Erhellende Metathesen. Zu einer poetischen Verfahrensweise Paul Celans.« V *Paul Celan*, ur. W. Hamacher in W. Menninghaus, 127–138. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Pöggeler, Otto. 1970. »– Ach, die Kunst!« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 77–94. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1986. *Spur des Worts: zur Lyrik Paul Celans*. Freiburg (Breisgau); München: Alber.

---. 2000. *Der Stein hinterm Aug. Studien zu Celans Gedichten*. München: Fink.

Potonjena dežela. Izbor poezije iz Bukovine. 2015. Prev. A. J. Oseban, N. Grošelj in V. Snoj. Ljubljana: KUD Logos.

Reichert, Klaus. 1988. »Hebräische Züge in der Sprache Paul Celans.« V *Paul Celan*, ur. W. Hamacher in W. Menninghaus, 156–169. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Reschika, Richard. 1991. *Poesie und Apokalypse. Paul Celans »Jerusalem-Gedichte« aus dem Nachlaßband »Zeitgehöft«*. Pfaffenweiler: Centaurus-Verl.-Ges.

Rosenzweig, Franz. 1937. »Geist und Epochen der jüdischen Geschichte.« V F. Rosenzweig, *Kleinere Schriften*, 12–25. Berlin: Schocken Verlag – Jüdischer Buchverlag.

Ryan, Judith. 1987. »Die ‚Lesbarkeit der Welt‘ in der Lyrik Paul Celans.« V *Psalm und Hawdalah. Zum Werk Paul Celans*, ur. J. P. Strelka, 14–21. Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris: Peter Lang.

Rychlo, Petro (ur.). 2020. *Mit den Augen von Zeitgenossen. Erinnerungen an Paul Celan*. Berlin: Suhrkamp.

Salminen, Antti. 2014. »February 13: Paul Celan's Political, Spiritual and Poetical Anarchies.« *SubStance* 43 (3): 120–138.

Schmitz-Emans, Monika. 1992. *Poesie als Dialog. Vergleichende Studien zu Paul Celan und seinem literarischen Umfeld*. Heidelberg: Winter.

Scholem, Gershom. 2003. *Poglavitni tokovi v judovski mistiki*. Ljubljana: Nova revija.

Schulz, Georg-Michael. 1977. »‚fort aus Kannitverstan‘. Bemerkungen zum Zitat in der Lyrik Paul Celans.« *Text + Kritik* (53/54): 26–41.

Schulze, Joachim. 1993. »Die reinsten Gletscher der Ästhetik.« V »Der glühende Leertext«. *Annäherungen an Paul Celans Dichtung*, ur. C. Jamme in O. Pöggeler, 227–243. München: Fink.

Segev, Alon. 2005. »Optimizem in pesimizem v Gadamerjevi knjigi o Celanu.« *Phainomena* 14 (51-52): 163–175.

Seng, Joachim. 1998. *Auf den Kreis-Wegen der Dichtung. Zyklische Komposition bei Paul Celan am Beispiel der Gedichtbände bis »Sprachgitter«*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

---. 2003. »‚Die wahre Flaschenpost‘. Zur Beziehung zwischen Theodor W. Adorno und Paul Celan.« V *Frankfurter Adorno Blätter VIII*, ur. R. Tiedemann, 151–176. München: edition text + kritik.

Shmueli, Ilana. 2010. *Sag, daß Jerusalem ist. Über Paul Celan. Oktober 1969 – April 1970*. Aachen: Rimbaud.

Snoj, Vid. 1993. »Niko Grafenauer – pesnik ubožnega časa?« V V. Snoj, *Zgodnost*, 49–139. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

---. 2006a. *Judovski sekstet*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 2006.

---. 2006b. »Svetovna literatura na ozadju drugega.« *Literatura* 18 (177): 61–78.

---. 2018. »Roža Niča: judovska katastrofa in kabala v ‚Psalmu‘ Paula Celana.« *Primerjalna književnost* 41 (1): 123–144.

Solomon, Petre. 1987. *Paul Celan. Dimensiunea românească*. București: Editura Kriterion.

Speier, Hans-Michael. 2002. »Celans Berlin. Daten einer poetischen Topographie.« V *Interpretationen. Gedichte von Paul Celan*, ur. H.-M. Speier, 175–196. Stuttgart: Reclam.

Susman, Margarete. 1914. »Spinoza und das jüdische Weltgefühl.« V *Vom Judentum. Ein Sammelbuch*, 51–70. Leipzig: Kurt Wolff Verlag.

---. 1996. *Das Buch Hiob und das Schicksal des jüdischen Volkes*. Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag.

Szondi, Peter. 1996. *Schriften II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Šlibar, Neva. 1986. »Zur Rezeption der österreichischen Literatur in Slowenien nach 1945, ausgehend von der Aufnahme der Werke Ilse Aichingers, Ingeborg Bachmanns und Paul Celans.« V *Jugoslawien – Österreich. Literarische Nachbarschaft*, ur. J. Holzner in W. Wiesmüller, 129–137. Innsbruck: Universität Innsbruck, Institut für Germanistik.

Šteger, Aleš. 2010. »Najgloblje v zraku.« V N. Grafenauer, *Diham, da ne zaide zrak: zbrane in nove pesmi*, 523–564. Ljubljana: Študentska založba.

Štoka, Tea. 1996. »Narcis, poezija in alkimija jezika.« V N. Grafenauer, *Vezi daljav: izbrane pesmi*, 165–187. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Tonkli Komel, Andrina. 2006. »Pogovor z Bernhardom Waldenfelsom.« V B. Waldenfels, *Potujitev moderne*, 161–170. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.

Trawny, Peter. 2012. »Brezpodobna pesem Paula Celana.« *Phainomena* 21 (80-81): 23–34.

---. 2014. *Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

---. 2015. »Celan und Heidegger. Noch einmal.« V *Heidegger, die Juden, noch einmal*, ur. P. Trawny in A. J. Mitchell, 233–251. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Udovič, Jože. 1971. »Paul Celan.« *Prostor in čas* 3 (9-10): 536–540.

Waldenfels, Bernhard. 1987. *Ordnung im Zwielficht*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 1992. *Einführung in die Phänomenologie*. München: Fink.

---. 1998. *Želo tujega*. Ljubljana: Nova revija.

---. 1999. *Vielstimmigkeit der Rede*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---. 2001. »Onstran smisla in razumevanja.« *Phainomena* 10 (37-38): 31–48.

- . 2002. »O ritmu čutov.« *Phainomena* 11 (39-40): 161–187.
- . 2004. *Phänomenologie der Aufmerksamkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 2006. *Potujitev moderne*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.
- . 2007. *Antwortregister*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 2008. *Philosophisches Tagebuch. Aus der Werkstatt des Denkens 1980–2005*. München: Wilhelm Fink.
- . 2009. *Ortsverschiebungen, Zeitverschiebungen. Modi leibhafter Erfahrung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 2012. *Hyperphänomene. Modi hyperbolischer Erfahrung*. Berlin: Suhrkamp.
- . 2015. »Homo respondens.« *Phainomena* 24 (94-95): 5–16.
- Weber, Werner. 1970. »Zum Gedicht ‚Du sei wie du‘.« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 277–280. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Weinrich, Harald. 1970. »Kontraktionen.« V *Über Paul Celan*, ur. D. Meinecke, 214–225. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Werberger, Annette. 1997. »Paul Celan und Osip Mandel'stam oder ‚Pavel Tselan‘ und ‚Joseph Mandelstamm‘ – Wiederbegegnung in der Begegnung.« *arcadia* 32 (1): 6–27.
- . 2003. »Das ‚sublunarisches Gedicht‘. Celans Dialog mit dem Akmeismus.« V *Celan-Jahrbuch* 8 (2001/02), ur. H.-M. Speier, 237–257. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Wieczorek, Michał. 2020. »The Movement of Truth. On the Revealing of Poetry.« *Phainomena* 29 (114-115): 131–154.
- Wiedemann, Barbara (ur.). 2000. *Paul Celan – Die Goll-Affäre. Dokumente zu einer »Infamie«*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 2007. *Jakobs Stehen. Jüdischer Widerstand in den Gedichten Paul Celans*. Warmbronn: Verlag Ulrich Keicher.
- Zajc, Neža. 2015. *Uvod v poetiko Anne A. Ahmatove*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Zanetti, Sandro. 2006. »zeitoffen«. *Zur Chronographie Paul Celans*. München: Fink, 2006.

1

— INDEKS IMEN —

- Adamovič, Georgij 130
Adorno, Theodor W. 96, 112, 159
Ahmatova, Anna 130
Aichinger, Ilse 182
Améry, Jean 160
Amihaj, Jehuda 161
Andersch, Alfred 103, 104, 122
André, Robert 102, 103
Apollinaire, Guillaume 122
Arp, Hans (Jean) 183
Austin, John L. 54
- Bächler, Wolfgang 183
Bachmann, Ingeborg 103, 105, 122, 182, 214
Badiou, Bertrand 76
Bahtin, Mihail 59
Bajt, Drago 129, 131, 133, 139
Bambach, Charles 103
Barnert, Arno 126
Baumann, Gerhart 94, 95, 96, 106
- Becker, Oskar 97
Behre, Maria 215
Bender, Hans 80
Benjamin, Walter 96, 124, 135, 147, 159
Benn, Gottfried 123, 186
Bergmann, Hugo 170
Best, Otto F. 32
Blok, Aleksander 19, 127, 132
Blot, Jean 130
Bobrowski, Johannes 182
Bogumil, Sieghild 82, 100
Böll, Heinrich 103, 104
Bollack, Jean 46, 97, 99
Börner, Rudolf 216
Böschenstein, Bernhard 129, 135, 136, 193
Bouchet, André du 123
Broda, Martine 129
Bruns, Gerald L. 48
Buber, Martin 96, 159, 165, 170, 174, 175
Büchner, Georg 17, 34, 70, 72, 74, 171

- Buhr, Gerhard 70
 Capuder, Andrej 215
 Cayrol, Jean 205, 220
 Celan, Eric 221
 Celan, Paul *passim*
 Celan-Lestrangé, Gisèle 36, 96, 98, 99, 167, 215
 Cevi, Sabataj 159
 Chalfen, Israel 157
 Chamisso, Adelbert von 170
 Char, René 19, 92, 122
 Curtius, Ernst Robert 217
 Cvetajeva, Marina 132, 148
 Čehov, Anton 131
 Daive, Jean 203
 Dante Alighieri 123, 133, 214, 215
 Demokrit 214, 215
 Derrida, Jacques 30, 31, 34, 37, 46–49, 50, 51, 60, 71, 86, 208, 209
 Di Cesare, Donatella 166
 Dickinson, Emily 122
 Dischner, Gisela 171, 172
 Ebner, Jeannie 183
 Eich, Günter 182, 183
 Einhorn, Erich 215
 Eisenreich, Brigitta 175
 Eliot, Thomas Stearns 188
 Enzensberger, Hans Magnus 173, 186
 Felstiner, John 13, 164, 185
 Filippov, Boris 127
 Foucault, Michel 54
 Fried, Erich 123
 Fußl, Irene 159
 Gadamer, Hans-Georg 29, 30, 31, 34, 36–46, 48, 49, 50, 51, 54, 60, 81, 82, 83, 84, 97, 125, 169, 208
 Gellhaus, Axel 85, 100
 George, Stefan 189
 Georgi, Walter 34
 Gerhardt, Paul 126
 Goebbels, Joseph 80, 81
 Goethe, Johann Wolfgang von 96
 Goldhagen, Daniel 69
 Goll, Claire 20, 21, 80, 81, 84, 133, 158, 167, 201
 Goll, Yvan (Iwan) 21, 80, 81, 84, 201
 Goltschnigg, Dietmar 125
 Gorodecki, Sergej 130
 Grafenauer, Niko 15, 16, 17, 20, 21, 23, 62, 73, 82, 84, 85, 86, 94, 101, 112, 120, 150, 153, 182, 183, 184, 185–194, 203, 217, 219
 Greisch, Jean 79
 Grimm, Jakob 220
 Grimm, Wilhelm 220
 Gumiljov, Nikolaj 130
 Günther, Siegmund 83, 84, 85
 Günzel, Elke 158, 166
 Habermas, Jürgen 54
 Hagelstange, Rudolf 183

Hamacher, Werner 101
 Hannover, Heinrich 35
 Hannover-Drück, Elisabeth 35
 Hartman, Bruno 34
 Hebel, Johann Peter 124
 Heidegger, Elfride 106
 Heidegger, Hermann 106
 Heidegger, Martin 23, 29, 30, 37, 38, 90–115,
 124, 186, 211
 Heine, Heinrich 123
 Heißenbüttel, Helmut 183
 Hergouth, Alois 183
 Hitler, Adolf 34, 132
 Hlebnikov, Velimir 123, 132, 137
 Hoffmann, Dieter 183
 Hofmannsthal, Hugo von 123
 Hölderlin, Friedrich 19, 101, 102, 103, 112,
 114, 122, 186
 Holthusen, Hans Egon 182
 Hribar, Tine 187
 Huchel, Peter 32, 183
 Hünnecke, Evelyn 137
 Husserl, Edmund 50, 53, 54, 97

 Ingen, Ferdinand von 125
 Ivanov, Georgij 130
 Ivanović, Christine 127, 131, 132, 137, 138

 Jabès, Edmond 159
 Jackson, John E. 125
 Jamme, Christoph 72, 82, 84
 Janz, Marlies 35, 166, 172, 204
 Jean Paul 96, 214

Jené, Edgar 15, 201
 Jens, Walter 203, 215
 Jerman, Frane 135
 Jesenin, Sergej 19, 127, 132
 Jevtušenko, Jevgenij 132
 Jokostra, Peter 183

 Kafka, Franz 19, 122, 147, 159
 Kalan, Valentin 112
 Kiefer, Anselm 126
 Kocbek, Edvard 183
 Koch, Norbert 80
 Kocijančič, Gorazd 184
 Koelle, Lydia 163, 166
 Koren, Evald 14
 Kos, Matevž 23
 Košar, Aleš 94, 104
 Kovič, Kajetan 183, 184
 Koželj, Alenka 46
 Kraft, Gideon 84, 170
 Kramberger, Marijan 183
 Krass, Stephan 105
 Krolow, Karl 183
 Kropotkin, Peter (Pjotr) 165, 170
 Krušič, Samo 50, 124
 Kuhlmann, Ulrike 114

 Landauer, Gustav 164–174, 217
 Langer, Georg 175
 Lao Zi 96
 Lasker-Schüler, Else 186, 191
 Lehmann, Jürgen 130, 203, 204, 221

- Leibniz, Gottfried Wilhelm 97
Lemke, Anja 103
Lenz, Jakob Michael Reinhold 72, 74
Lermontov, Mihail 131
Levi, Primo 16
Lichtenberg, Georg Christoph 123
Liebknecht, Karl 35, 45
Liliencron, Detlev von 111
Lillegg, Erica 201
Lönker, Fred 136
Lukács, György 97
Lurija, Izak 159
Luxemburg, Rosa 35, 45
Lyon, James K. 101
- Maček, Amalija 150, 153, 184
Majakovski, Vladimir 132
Mallarmé, Stéphane 72, 189
Mandelštam, Nadežda 131
Mandelštam, Osip E. 19, 23, 127–139, 159, 213
March, Arthur 215
Margul-Sperber, Alfred 134
Marx, Karl 135, 165
Matzigkeit, Michael 165
Meckel, Christoph 183
Medved, Andrej 183
Medved, Sonja 183
Meinecke, Dietlind 210
Meister, Ernst 183
Menninghaus, Winfried 125
Merleau-Ponty, Maurice 50
- Michael, Friedrich 96
Michaux, Henri 19
Mittelman, Hermann 13
Mojster Eckhart 169
- Narbut, Vladimir 130
Neumann, Gerhard (germanist) 94, 98
Neumann, Gerhard (pesnik) 183
Neumann, Walter 183
Nietzsche, Friedrich 96
Novak, Boris A. 43
- Ocup, Nikolaj 130
Odojevceva, Irina 130
Olschner, Leonard 128
Otten, Karl 183
- Pascal, Blaise 96
Pasternak, Boris 132
Perels, Christoph 124
Pevce, Zoran 108, 184
Piontek, Heinz 183
Pirjevec, Dušan 186
Platon 96
Pleteršnik, Maks 203
Poethen, Johannes 183
Pöggeler, Otto 70, 72, 100
Prešeren, France 130
- Reichert, Klaus 160
Reschika, Richard 174
Resnais, Alain 205, 220

Rilke, Rainer Maria 15, 122, 186
 Rimbaud, Arthur 19
 Robespierre, Maximilien 132, 135
 Rosenzweig, Franz 162

 Sachs, Nelly 123, 159, 183
 Salminen, Antti 166
 Schocken, Gershom 162
 Schocken, Salman 162
 Scholem, Gershom 147, 159
 Schönberg, Arnold 221
 Schulz, Georg-Michael 124, 125
 Schulze, Joachim 72
 Searle, John R. 54
 Seng, Joachim 112
 Shakespeare, William 19, 122
 Shmueli, Ilana 150, 153, 154, 155, 156, 159, 162, 174
 Snoj, Vid 13, 15, 16, 17, 20, 62, 68, 85, 86, 94, 108, 121, 124, 125, 147, 148, 150, 154, 159, 160, 163, 164, 167, 173, 184, 185, 188, 203, 217
 Solomon, Petre 14, 134
 Sperber, Manès 157
 Struve, Gleb 127
 Sulejman I. Veličastni 151
 Supervielle, Jules 122
 Susman, Margarete 170
 Szondi, Peter 34, 35, 44, 47, 125, 203, 204, 205, 212

 Šestov, Lev 96
 Šlibar, Neva 182

Šmit, Jože 183
 Šteger, Aleš 187, 188

 Tophoven, Elmar 98
 Torberg, Friedrich 164
 Trakl, Georg 15
 Trawny, Peter 102

 Udovič, Jože 120, 183
 Ungaretti, Giuseppe 19
 Urbančič, Ivan 94

 Valéry, Paul 19, 76
 Vietta, Silvio 94
 Virk, Tomo 41
 Vring, Georg von der 183

 Waldenfels, Bernhard 30, 31, 37, 40, 50–61, 123, 208, 209
 Werberger, Annette 130
 Wiedemann, Barbara 20, 21, 76, 110, 136, 172, 185, 217

 Zajc, Neža 130
 Zenkevič, Mihail 130

Glavni junak knjige Andreja Božiča je nemški pesnik judovskega rodu Paul Celan (1920–1970). Celan je bržkone osrednji pesniški pričevalec 20. stoletja, ki sta ga z dotlej nezaslišanim razčlovečevalnim zlom zaznamovala velika vojna in – v okviru te vojne – nacistični pomor Judov, holokavst. Celan v svojem pesništvu daje glas pomorjenim, hkrati pa se v njem bogato oglašča izročilo evropskega pesnjenja in mišljenja. Tisto, kar dela Celana velikega pesnika, je globokomiselnost in visoko aluzivna zgoščenost pesniške govorice. Vanjo se useda njegovo branje drugih piscev, ne samo pesnikov, ampak tudi mislecev od Parmenida do Heideggra. George Steiner, eden najodličnejših literarnih zgodovinarjev 20. stoletja, je kmalu po Celanovi smrti, še globoko v tem stoletju, o njem zapisal, da je »skoraj gotovo največji evropski pesnik obdobja po letu 1945«. Steinerjeva trditev velja med poznavalci moderne poezije zdaj še bolj kot tedaj, ko je bila zapisana. Bržkone drži, da je Celanovo pesništvo prvo in edino po Baudelairovem postalo evropski fenomen. Vendar je glede na to, da zbujajo živ interes filologov in filozofov ne samo v Nemčiji in Izraelu, ampak tudi v Franciji, Italiji ali Španiji ter, zunaj v Evropi, v ZDA in v zadnjem času celo na Daljnem Vzhodu, mogoče reči še več: postalo je svetovni fenomen, eksponat svetovne literature.

O holokavstu govori že Celanova prva objavljena pesem, »Todesfuge« (»Fuga smrti«, 1945), ki je postala in tudi ostala njegova najslavnejša. Nanj se prav tako navezuje pesnitev »Engführung« (»Ste-snitev«, 1959), Celanovo najdaljše pesniško delo, ki – značilno za Celana – prepleta glasove v taborišča smrti odpeljanih in pomorjenih z glasovi iz izročila evropskega pesnjenja in mišljenja (*stretto* ali *Engführung* je izraz za »tesno vodenje« glasov v fugi, pri katerem za prvim glasom vstopi drugi glas z isto temo kot prvi, še preden jo ta izpelje do konca). Ta pesnitev je tudi osrednji predmet Božičeve obravnave.

Vendar »Engführung« ni samo predmet tematizacije v Božičevi knjigi, ampak ji daje tudi oblikovalni princip: knjiga je organizirana tako, da se njena poglavja ujamejo z razdelki Celanove pesnitve.

Pri tem Božič izpostavlja glasove filozofov, ki jih je Celanovo pesništvo nagovorilo in spodbudilo k interpretiranju: hermenevtiko Hansa-Georga Gadamerja, dekonstrukcijo Jacquesa Derridaja in fenomenologijo respozivne racionalnosti Bernharda Waldenfelsa. Poleg tega se ukvarja tudi z »Meridianom« (1960), Celanovim najdaljšim poetološkim tekstom, ki razodeva, da se je Celan pri refleksiji o pesnjenju odzival zlasti na mišljenje Martina Heidegggra, brez dvoma najpomembnejšega filozofa 20. stoletja. Filozofsko-poetološka razglabljanja dopolnjuje poglavje o odmevu Celanovega pesništva pri Slovencih, ki skuša nakazovalno seči od pesnika in Celanovega prvega prevajalca v slovenščino Nika Grafenauerja do pesnikov poznejših generacij.

Knjiga Andreja Božiča je glede na svoj »kaj« in »kako« relevantno delo, zato jo brez zadržkov priporočam za subvencijo ARRS za znanstvene monografije.

red. prof. dr. Vid Snoj

Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo

Filozofska fakulteta

Univerza v Ljubljani

Ljubljana, 8. 4. 2021

Znanstvena monografija *Pisava življenja. Ob pesništvu Paula Celana* dr. Andreja Božiča predstavlja prvo samostojno knjižno obravnavo dela enega izmed najpomembnejših pesnikov 20. stoletja spod peresa slovenskega avtorja. Če nedavni izid slovenskega prevoda skoraj celotnega Celanovega opusa (ur., prev. Vid Snoj, *Zbrane pesmi I in II*, Beletrina, Ljubljana 2019 in 2020) posredno pričuje o opazni posvečenosti skrivnostne Celanove pesniške govorice, tokrat skuša Božič ob posamičnih besedilih, zlasti ob osrednji pesnitvi »Engführung«, razgrniti pogloblitve kontekste, ki opredeljujejo in sodoločajo notranji diskurz ter pobude dialoškega platenja pomenov in medsemantičnih povezav znotraj celotnega pojava Celanovega pesništva.

To je še zlasti pomembno, ker se z obravnavo singularnih pesmi nenehno kontekstualno osvetljuje celostnost Celanovega poetičnega izraza. Božičeva obravnavo namreč zahteva temeljito refleksivno samo-osmislitev, ki jo pisec poda v poglavju o hermenevtičnih, dekonstruktivističnih in fenomenoloških razsežnostih filozofskega problema slehernega interpretativnega naprežanja. Na osnovi takšnega razmisleka se avtor spoprime z nekaterimi bistvenimi vidiki filozofskih in literarnozgodovinskih kontekstov, kakor se v Celanovi poeziji zrcalijo predvsem v njenem, marsikdaj zastrtem nanašanju na mišljenje Martina Heideggra ali pesnjenje Osipa Mandelštama. Posebno pozornost Božič posveti tako, na eni strani, razmerju, ki Celana povezuje s poreklom in izročilom njegovega rodu, a ga – zaradi izkustva holokavsta – hkrati od njiju tudi nujno razločuje, na drugi strani pa recepciji Celanovega pesništva znotraj moderne slovenske poezije (pri Niku Grafenauerju). V avtorjevih interpretacijah Celanovih pesniških stvaritev se sprepletata filozofska pretanjenost in literarnozgodovinska vednost, ki ju odlikuje posluš za raznotere nianse umetniškega upovedovanja: namesto pogosto poenostavljajočih razlag se interpretova beseda skuša zadržati pri poetični mnogosmiselnosti, kakršna nas, kot »pisava življenja«, sooča z razprtostjo človeškega obstoja. V tem pogledu postaja (prehaja v) »eksistencialno« čtivo za vsakega bralca posebej, v čemer je njena sugestivna razsežnost, obenem pa notranja vrednost.

Božičeva knjiga pomeni izjemno pomemben prispevek k slovenski literarni vedi, poleg tega pa s tenkočutno predstavitevijo temeljnih motivov in tēm Celanove zagonetne kreativnosti lahko nagovori tudi širšo publiko ljubiteljev lirske poezije.

dr. Neža Zajc

Inštitut za kulturno zgodovino
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Ljubljana, 12. 4. 2021

— KAZALO —

ENGFÜHRUNG | STESNJAVA

— POSVETILO — — 9 —

VERBRACHT | ZANESENO

257

I. ENGPÄSSE | — UVOD — — 13 —

Nirgends / fragt es nach dir - | Nikoder / zate vprašanja -

II. IM GEHEIMNIS DER BEGEGNUNG | — HERMENEVTIČNO VPRAŠANJE INTERPRETACIJE
PESNIŠTVA — — 29 —

Kam, kam. Nirgends / fragt es - | Prešel, prešel. Nikoder / vprašanja -

III. SEINER DATEN EINGEDENK | — AVTO-POETOLOŠKA RAZMIŠLJANJA — — 67 —

Bin es noch immer - | Takšno še vedno -

IV. HEIDEGÄNGERISCH NAHE | — FILOZOFSKI KONTEKST — — 91 —

Deckte es / zu - wer? | Prekril / to - kdo?

V. IN DER DÜNUNG / WANDERNDER WORTE | — LITERARNOZGODOVINSKI KONTEKST —

— 119 —

Zum / Aug geh, / zum feuchten - | Do / očesa, / do mokrega -

VI. SAG, DASS JERUSALEM I S T | — KONTEKST JUDOVSTVA —

— 147 —

Schoß an, schoß an. / Dann - | Pognalo, pognalo. / Potem -

VII. OB- / ŽIVLJENJE | — RECEPCIJA NA SLOVENSKEM —

— 181 —

Steigt und / spielt mit - | Popne in / poigra -

VIII. LEBENSSCHRIFT | — STESNJAVA —

— 201 —

(- - taggrau, / der / Grundwasserspuren - | (- - zornosivi, / med / sledmi vod podtalja -

— BIBLIOGRAFIJA —

— 229 —

— INDEKS IMEN —

— 247 —

— RECENZENTSKI MNENJI —

— 253 —

— KAZALO —

— 257 —

Humanistična zbirka INR

Urednika:

Dean Komel

Tomaž Zalaznik

★

Andrej Božič

PISAVA ŽIVLJENJA

OB PESNIŠTVU PAULA CELANA

★

Znanstvena recenzija:

red. prof. dr. Vid Snoj

dr. Neža Zajc

Lektoriranje:

Nina Grafenauer Hafner

Prelom:

Žiga Stopar

Oblikovanje:

Založba:

Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko

Tisk:

Tiskarna Primitus, d. o. o.

Naklada:

300

Cena:

25 €

Ljubljana 2022

Ich bin nur ein Blatt, dem man jeden Tag aufs neue erzählen muß,
daß es Bäume gibt.

Paul Celan

INR

INŠTITUT NOVE REVIJE
ZAVOD ZA HUMANISTIKO

ISBN 978-961-7014-32-7

9 789617 014327